

658
Ш 94

336:34(07)

Ҳ. ШОДИЕВ, М. ҲАМРОЕВ

МОЛИЯ СТАТИСТИКАСИ

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта
махсус таълим вазирлиги молия ва иқтисодиёт
олий ўқув юр்தларининг талабалари учун
дарслик сифатида тавсия этган

20336736 ✓

10'QUV Z'LI

TATU KUTUBXONASI
3519450NLI

ТОШКЕНТ
АБУ АЛИ ИБН СИНО НОМИДАГИ
ТИББИЁТ НАШРИЁТИ
2002

658.1(025.8)

Тақризчилар: Ё. Абдуллаев — иқтисод фанлари доктори, профессор, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби.
М. Зокирова — Банк-молия академияси информатика ва статистика кафедраси мудири, техника фанлари доктори, профессор.

Дарсликда молия статистикасининг предмети, вазибалари ва ташкил қилиниши масалалари кенг ёритилган. Шунингдек, унда олий молиявий ҳисоблаш усуллари ҳамда пул муомаласи, давлат молияси, банклар фаолияти, кредит, инвестиция, қимматли қоғозлар, сугурта, валюта бозори, қорхона ва ташкилотлар молияси кўрсаткичларини ҳисоблаш ва уларнинг иқтисодий-статистик таҳлили методологияси ҳақида фикр юритилган.

Молия бозорида кенг қўлланиладиган атамалар луғати ва молиявий ҳисоб-китобларни амалга оширишда кўмак берувчи ёрдамчи жадваллар берилган.

Китоб молия бозорини урганувчи барча молия-иқтисод ихтисослиги талабалари, аспирантлари, ўқувчилари ҳамда молия ва банк институтлари мутахассис-амалиётчиларига мувожазланган.

Ш 0702000000-09 қатъий буюртма
М 354 (04)-2002

ISBN 5-638-02230-9

© Шодиев Ҳ., Ҳамроев М., 2002.

О'QUV ZALI

МУНДАРИЖА

Кириш	3
1-мавзу. Молия статистикасининг предмети, методи ва ташкил этилиши	8
1.1. Молия статистикасининг предмети	8
1.2. Молия статистикасининг методлари	9
1.3. Молия статистикасининг ташкил қилинишини методологик асослари	13
1.4. Молия статистикасининг маълумот манбалари	16
2-мавзу. Олий молиявий ҳисоблаш методлари	23
2.1. Олий молиявий ҳисоблашларнинг тайинланиши ва вазифалари	23
2.2. Олий молиявий ҳисоблаш умумий методлари	23
2.3. Актуар ҳисоблаш методлари	38
2.4. Самарадорлик ставкаларини ҳисоблаш методлари	49
3-мавзу. Пул муомаласи статистикаси	59
3.1. Пул муомаласи статистикасининг предмети ва вазифалари	59
3.2. Муомаладаги пул массасини аниқлаш методлари	61
3.3. Қанча пул керак?	63
3.4. Пул массасининг купюрлилик курсаткичлари	65
3.5. Пул муомаласи статистикаси курсаткичларини ҳисоблаш ва таҳлил қилиш методлари	67
4-мавзу. Давлат молияси статистикаси	73
4.1. Давлат молияси статистикаси ҳақида тушунча	73
4.2. Давлат бюджети статистикаси	78
4.3. Давлат бюджети статистикасида қўлланадиган асосий тушунчалар, таърифлар ва статистик кўрсаткичлар	80
4.4. Халқаро бюджет таснифлари	92
5-мавзу. Банклар ва банк фаолияти статистикаси	110
5.1. Банк статистикасининг предмети ва вазифалари	110
5.2. Банкларнинг кредит фаолияти статистикаси	112
5.2.1. Кредит операциялари тушунчаси ва курсаткичлари	112
5.2.2. Кредит курсаткичларининг статистик таҳлили	115
5.3. Банк нормативлари, барқарорлиги ва рейтинг курсаткичлари	124

6-мавзу.	Инвестиция бозори статистикаси	130
6.1.	Инвестиция тушунчаси ва унинг урганиш вазифалари	130
6.2.	Инвестиция статистикаси курсаткичлари тизими	131
6.3.	Инвестиция жараёнини молиялаштириш манбалари	136
6.4.	Инвестиция хатарини баҳолаш	143
6.5.	Инвестиция самарадорлиги статистик курсаткичлари	147
7-мавзу.	Қимматли қоғозлар бозори статистикаси	157
7.1.	Қимматли қоғозлар тушунчаси, турлари ва статистиканинг вазифалари	157
7.2.	Қимматли қоғозлар статистикаси курсаткичлари	163
7.3.	Қимматли қоғозларни умумлаштирувчи курсаткичлар	168
8-мавзу.	Суғурта бозори статистикаси	170
8.1.	Суғурта бозори статистикасининг предмети ва вазифалари	170
8.2.	Суғурта статистикасининг курсаткичлар тизими	172
8.3.	Мол-мулкни суғурталаш статистикасининг курсаткичлари	173
8.4.	Суғурталашнинг тариф ставкалари статистикаси	176
8.5.	Шахсий суғурталаш статистикаси	183
8.6.	Ижтимоий таъминот ва ижтимоий суғурталаш статистикаси ..	191
9-мавзу.	Валюта бозори статистикаси	194
9.1.	Валюта бозорларининг ташкил қилиниши ва классификацияси	194
9.2.	Валюта курсларини ҳисоблаш методлари	196
9.3.	Валютанинг ҳаққоний (реал) курсларини аниқлаш методлари	204
9.4.	Валюта курсларига таъсир қилувчи омиллар ва уларнинг таҳлили	210
10-мавзу.	Корхона ва ташкилотлар молияси статистикаси	220
10.1.	Корхона ва ташкилотлар харажатлари статистикаси	220
10.2.	Корхона ва ташкилотларнинг молиявий натижалари статистикаси	231
10.3.	Корхона ва ташкилотларнинг молиявий ҳолати ва барқарорлиги курсаткичлари	247
10.4.	Корхона фаолиятининг молиявий натижаларига инфляция жараёнларининг таъсирини статистик баҳолаш	252
	Глоссарий	258
	Адабиётлар	284

[UQUV ZALI]

*Илм саҳрода — дуст, ҳаёт йўлла-
рида — таянч, ёлғизлик дамларида —
йўлдош, бахтиёр дақиқаларда — раҳ-
бар, қайғули онларда — мададкор,
одамлар орасида — зебу зийнат, душ-
манларга қарши — қуролдир.*

Ҳадисдан

КИРИШ

Маълумки, статистика фани кенг тармоқли ва куп қиррали фанлардан бири. Молия статистикаси унинг асосий тармоқларидан ҳисобланади. Собиқ шуролар ҳукмронлик қилган пайтларда бу фанга эътибор йуқ эди. Чунки жамиятда ҳамма нарса талаб ва тақлиф асосида эмас, балки зураки режа асосида тақсимланарди ёки айрим кишиларни хоҳишига ёки жамиятдаги тутган урнига қараб бўлиб бериларди. Мамлакатимиз мустақилликка эришиб бозор иқтисодиёти жамият ривожланишининг асоси сифатида тан олингандан кейин молиявий ҳисоб-китобларга эҳтиёж кучайди. Ривожланган мамлакатлардаги сингари бизнинг республикамызда ҳам молия статистикасини урганишга киришилди.

Молия статистикаси статистика фанининг мустақил бўлими бўлиб ҳужжатлар билан тасдиқланган молия-иқтисодга тегишли турли маълумот ва ҳисобларга асосланган молиявий операция ва битимларни мазмуни ва тайинланиши жиҳатдан сифатан урганиш, уларни миқдорий таҳлил этиш билан шуғулланади.

Ҳозирги кунда кўпчилик статистика деганда оммавий ҳодиса ва воқеаларни ифодаловчи умумлаштирувчи курсаткичларни ҳисоблашни тушунади. Бу фикрда маълум маънода жон бор. Лекин, бозор иқтисодиёти шароитида, биз умуман бозор натижалари, хусусан молиявий натижаларни баҳолашда индивидуал маълумотларга мурожаат қилишга мажбур бўламиз ва улар асосида хулосалар чиқарамиз. Ҳужжатларга асосланган хусусий маълумотларни тўплаш ва улар асосида ҳисоб-китоблар олиб боришни актуар ҳисоб-китоблар дейилади.

Актуар ҳисоб-китоблар статистика фанининг таркибий тармоғи бўлиб, экспорт-импорт инвестициялари, кредитлар, суғурталар, турли битимлар, солиқлар, банк ва валюта операцияларига боғлиқ. Улар олинадиган фоиз ставкаларини, капитал қўйилма, инвестиция ва молия ренталарини, қарз, молиявий хавф-хатар, цессиялар, халқаро траст операциялар, дискрет ва кафолатли, факторинг ва форфейтинг, ижара, лизинг ва лендзил, оффшор ва бошқа операцияларни баҳолашда кенг қўлланилади.

Биржалар фаолиятини таҳлил қилишда, алоҳида олинган компания, акция, облигация, сотувчи ва олувчи хавф-хатарини ва даромадини (ёки йўқотган суммасини) баҳолашда актуар ҳисоб-китоблар ҳаводек зарур эканлигини алоҳида таъкидлаш лозим. Шу билан бирга актуар ҳисоб-китоб маълумотлари умумлаштирувчи молиявий кўрсаткичларни ҳисоблашда, самарадор молиявий шароитларни моделлаштиришда ва молиявий натижалар башоратини тузишда, молиявий хавф-хатарни олдиндан кўра билишда ва уларнинг олдини олишда ва бошқа молиявий қарорларни қабул қилишда асос бўлиб хизмат қилади.

Бугунги кунда юқорида келтирилган фикрлар ута муҳимлигига қарамасдан, уларни батафсил ёритувчи дарслик республикамизда чоп этилмаган. Шунинг эътиборига олиб Тошкент молия институти статистика кафедраси ўқитувчилари ушбу «Молия статистикаси» дарслигини нашрга тайёрлашди.

Дарслик молия ва кредит, банклар ва банк иши, халқаро валюта муносабатлари, бухгалтерия ҳисоби ва аудит, солиқ, суғурта, маркетинг, менежмент ва бошқа иқтисодий мутахассисликларни ўрганувчи талабаларга мўлжалланган. Бу дарсликни мутахассисларни тайёрлаш йўналишига қараб ёзишни, унинг мазмуни ва таркибини, назарий ва амалий (айрим вақтларда ташкилий) масалаларни ёритишни, принципал ҳолатларни типологик мисоллар ёрдамида кўрсатиб беришни олдиндан белгилаб берди.

Молия статистикасини ўрганишда ўқувчи айрим қийинчиликларга ва қарама-қарши фикр ва йўналашларга дуч келиши мумкин. Бу тўғрида ўқувчини олдиндан огоҳлантириб қўймоқчимиз. Ушбу қийинчиликлар турли корхона ва ташкилотларнинг бозор шароитига ҳар хил вақт ва вазиятда ўтиши, бир пайтнинг ўзида хизматларнинг тўлиқ пуллик хизматга айлантирилиши ва айни вақтда имтиёзларнинг сақлаб қолиниши, билим, соғлиқни сақлаш, уй-жой ҳужаликлари тўғрисидаги халқ тушунчаларининг эволюция йўли билан ўзгариши, уларнинг молиявий фаолиятини мазмуни тубдан ўзгарганлиги ва бошқалар билан боғлиқ. Шунинг учун ҳам ўқувчи фақат молиявий ҳисоб-китоблар методларини ўрганиб қолмасдан, уларни қўллаш шароитларининг ўзгаришини, ҳатто молиявий масалалар бўйича қабул қилинаётган қарор ва қонунларни билиши ва шу ўзгаришларни ҳисобга олган ҳолда статистик методларни қўллаши керак.

Яна бир қийинчилик, статистиканинг умумий методлари ва кўрсаткичларини билмасдан туриб муваффақиятга эришиш мушкул. Шунинг учун, бу курсни ўрганишдан олдин статистика назарияси, микро ва макроиқтисодий статистикани ўрганиш тақозо этилади.

Дарсликнинг мақсади — молия статистикаси курсаткичларини ҳисоблашни ва уларнинг таркиби, динамикаси, узаро боғлиқлигини ўрганиш, таҳлил қилишда мақсадга мувофиқ статистик методларни қўллаш, ҳамда статистик таҳлил ёрдамида мавжуд имконият ва ишлатилмаётган заҳираларни аниқлаб, уларни тезкор молия-ҳўжалик оборотига киритиш йўлларини ўргатишдир.

Дарсликдаги 8-мавзу и.ф.н. Ж.Жабборова томонидан ёзилди, глоссарий эса Д.Шодиева ва М.Хужаевалар томонидан тузилди.

Муаллифлар дарсликнинг тақризчиларига ва уни нашрга тайёрлашда кумаклашган М. Икромовга уз миннатдорчилигини билдиради ҳамда ўқувчилардан китоб ҳақидаги таклиф, мулоҳаза, маслаҳат ва истакларни кутиб қолади.

1-мавзу. МОЛИЯ СТАТИСТИКАСИНИНГ ПРЕДМЕТИ, МЕТОДИ ВА ТАШКИЛ ЭТИЛИШИ

1.1. МОЛИЯ СТАТИСТИКАСИНИНГ ПРЕДМЕТИ

Иқтисодий статистика мамлакат иқтисодиётида юз берадиган оммавий ҳодиса ва жараёнларни миқдорий ўрганади. Молия статистикаси фанида объектни белгилашда, чегаралашда, курсаткичларни ҳисоблашда, курсаткичлар тизимини тузиш ва иқтисодий фанлар туркумидаги молия фанлар тизимига кирувчи молия, кредит, пул муомаласи, суғурта, солиқлар ва солиққа тортиш, яъни молия фанларининг ишланмаларидан кенг фойдаланади. Молия статистикаси предметини баён қилишда буни назардан қочирмаслик керак. Шу боис, молия статистикаси фанининг предмети ҳақида сўз юритишдан олдин бу борадаги мунозараларга эътибор бермоқ керак. Ҳанузгача «Иқтисодий назария» фанини тадқиқот предмети, илмий ишланишлари ва бозор иқтисодиёти амалиётида эмпирик мослашув босқичидан чиқа олмаяпти. Шу туфайли баъзи илмий-ўқув адабиётларда «Молия» фанининг предмети бозор иқтисодиёти шароитида молия-кредит муассасаларида молия, кредит, пул ресурслари ҳаракатининг қонунлари (йиғилиши, тақсимланиши ва фойдаланиши) ёки жами ижтимоий маҳсулотни (айримларида миллий даромадни) тақсимлаш ва қайта тақсимлаш муносабатларини ўрганишдан иборат, дейишади. Маълумки, БМТнинг миллий ҳисоб-китоблар тизими 1993 йил таҳририда миллий иқтисодиёт ички иқтисодиётга ва қолган дунё иқтисодиётига бўлинган. Ўз навбатида ички иқтисодиёт 5 секторга: номолиявий корпорациялар, молиявий корпорациялар, давлат муассасалари, уй хўжалигига хизмат кўрсатувчи нотижорат ташкилотлар ва уй хўжалиги секторига ажратилган. Молия-кредит муассасалари барча секторларни ўз ичига ололмайди. Бу ҳол ўз навбатида молия-кредит муассасаларига кирмайдиган бошқа секторлар — жумладан, номолиявий корпорациялар — молиявий ресурсларни асосан ҳосил қиладиган секторнинг молияси эътибордан четда қолади. Бундан ташқари кейинги пайтларда ўз мавқени ошираётган уй хўжалиги молияси эса молия дарсликларида деярли кўрилмайди ва молия-кредит муассасалари тизимига ҳам кирмайди.

Уқорида баён қилинганларни эътиборга олган ҳолда молияга шундай таъриф берсак бўлади: молия миллий иқтисодиёт ва унинг

соҳа, сектор, тармоқ, блок ва бошқа агрегатлари ҳамда уларнинг бирламчи ва бошқа бўғинларида иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий вазифаларни бажариш мақсадида пул маблағлари жамғармаларини вужудга келтириш, улардан самарали фойдаланиш жараёнларини ўз ичига олади. Бозор иқтисодиётига ўтилиши, халқаро ташкилотлар билан ҳамкорлик ва бошқа ижобий ўзгаришларга қарамасдан айрим муаллифлар статистикага 1954 йилда берилган таъриф (1954 йил, Москва) атрофида айланишади (статистика умумий назарияси дарсликларига қаралсин). Бу ҳолни 2000 йилда нашр этилган дарслик ва ўқув қўлланмаларда ҳам кўриш мумкин.

Жаҳон статистиклари ҳозирги пайтда «статистика» атамаси тўғрисида инглиз тилининг Оксфорд луғатидаги изоҳга қўшимча ҳолда «интерпретация» сўзини киритиш орқали қуйидагича таърифлайдилар: рақамли маълумотларни тўплаш ва интерпретация (изоҳлаш, талқин қилиш) методларини ўргатувчи фандир.

Демак, молия ва статистикага берилган юқоридаги таърифлардан келиб чиқиб молия статистикаси нимани ўргатади, деган саволга қуйидагича жавоб бериш мумкин. Молия статистикасининг ўрганиш объекти фойда олиш мақсадида амалга оширилган молиявий операция ва битимлардир, предмети эса шу операция ва битимларни самарадорлигини ифодаловчи курсаткичларни ҳисоблашни ўргатувчи методлар йиғиндисидир. Бошқача айтганда молия статистикаси деганда қисқа ва аниқ молиявий ҳисоб-китобларни таъминлайдиган статистик методлар йиғиндиси тушунилади.

Молия статистикаси оммавий ҳодисалар бўйича хулоса чиқариб қолмасдан, балки алоҳида операция ва битим қатнашчилари бўйича ҳам хулоса чиқариши мумкин. Бу тамойил молия статистикасининг бошқа статистика фанларидан фарқи ва устунлигидир. Яна бир нарсага ўқувчи эътиборини қаратмоқчимиз. Молия статистикаси деганда давлат молияси (асосан давлат бюджети) статистикаси, «ах ante» (молиявий режалаштириш статистикаси) ва «ах post» (бюджет ҳисоб-китоблари), яъни давлат бошқарув секторининг даромадлари ва харажатларининг ҳисоби тушунилади. Дарслик муаллифлари молия статистикасини кенг маънода тушуниб, уни умумий молиявий ҳисоб-китобнинг (қўлланиш тармоғидан қатъий назар) статистик методларини ўзида мужассамлаштирган фан деб англайди ва дарсликнинг ҳамма бўлимларида бу фикр устиворлик қилади.

1.2. МОЛИЯ СТАТИСТИКАСИНИНГ МЕТОДЛАРИ

Молия статистикаси ўз предметини ўрганишда умумий ва махсус методлардан фойдаланди. Умумий методлар статистика назарияси курсида батафсил баён қилинган (статистик кузатиш, гу-

руҳлаш, жамлаш, таҳлил қилиш методлари). Статистикага оид дарсликлар ва ўқув қўлланмалари статистика фани ва фаолиятининг ютуқларини баён қилишда одатда 30 ва ундан ортиқ йил орқада қолишини эътиборга олсак унда статистиканинг замонавий (ноанъанавий) методларини ҳам кўрсатиб ўтмоқ зарур. Бу методлар: ценз тадқиқотлари (ундан молия статистикасида ҳам фойдаланса бўлади), бизнес тадқиқотлари, чаласини ҳисоб-китоб қилиш орқали ҳисоблаш. Статистика фаолиятида ялпи ички маҳсулот ҳажмини ҳисоблашда зарур бўлган маълумотларнинг қарийиб 20% шу усулда олинишини эслатиш кифоядир. Кейинги пайтда жаҳон статистикасида бизнес-тадқиқотлар методи кенг қўлланмоқда. Ўзбекистон Республикасида бу илмий-амалий иш билан Макроиқтисодиёт ва статистика вазирлигига қарашли Макроиқтисодий ва ижтимоий тадқиқотлар институтининг иш фаоллиги ва конъюктура бўлими 1997 йилдан бошлаб фаол шуғулланмоқда. Бунда республика қайта ишлаш саноати (673 корхонаси) ва рангли металлургия тармоғидан 8 та корхона қамраб олинган. Бизнес-тадқиқотда корхоналарнинг молиявий аҳволи ва иш фаоллиги бўйича асосий кўрсаткичларда кутилаётган ўзгаришлар прогноз (тахминлаш) қилишда, ишлаб чиқариш ва сотиш ҳажми, ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш, нархлар, ўртача ойлик, соф фойда, инвестиция ва бошқа кўрсаткичлар тезкор усулда махсус дастур асосида олинади, уларга ишлов берилади ва интерпретация қилинади. Статистика тадқиқотининг бу усули «Умумий бозор»га кирувчи барча мамлакатлар молия статистикасида ҳам кенг қўлланади.

Шу билан бир қаторда, бу фан, молиявий ҳисоб-китобларни бажаришда турли махсус методлардан ҳам фойдаланади. Бу методларни билиш улардан энг самарадорини ва аниқ ҳолат учун энг қулайини танлаб олишни таъминлайди. Бироқ бу методларнинг сони ва қайси вақтда қўлланиши қандай аниқланади? Бу саволга жавоб бериш учун уларнинг турланишига мурожаат қиламиз.

Молиявий ҳисоб-китоб методлари турли асосларда турланиши мумкин: тайинланиши, ҳажми, қўллаш даври, олинаниган натижанинг аниқлиги, мазмуни ва ҳ.к. Бироқ, бу ерда молиявий ҳолатлар (операция ва битимлар йиғиндиси) тури ҳал қилувчи аҳамиятга эга.

Молиявий ҳисоб-китобларда умумий молиявий ҳолатларни таҳлил қилиш билан бир қаторда, аниқ воқеалар ҳам таҳлил қилинади. Бу ерда энг долзарб масала, умумий ёки аниқ ҳолат таҳлил қилинишидан қатъий назар молиявий ҳисоблаш шароитлари ҳисоблаш методларига мослаштирилмайди ёки узгартирилмайди, балки аксинча, методлар молиявий шароитларга мослаштирилиши керак. Масалан, инвесторни, банкирни ишнинг умумий натижаси

ёки валюта курслари ва акцияларнинг умумий ўзгариши қизиқтирмайди, уларни инвестициядан, янги технологиядан, берган кредитидан олинадиган аниқ манфаат суммаси қизиқтиради. Яна ҳам аниқроқ мисол келтириш мумкин. Акцияни ёки валютани сотувчи ёки сотиб олувчи операторни акциялар ёки валютанинг умумий курси эмас, ўзидаги валюта ёки акцияни сотиб олиш ва сотиш курси қизиқтиради.

Якка тартибда ёндашиш тамойили, яъни битимдаги ҳар бир қатнашчининг ҳиссасини аниқлаш (ҳар хил тартибда) бу ҳисобларни шарт-шароитни ҳисобга олиш усулида бажаришга олиб келади, яъни актуар ҳисоб-китоблар билан шуғулланишни талаб этади.

Молиявий ҳисоблаш методларининг турланиши мавжуд маълумотларга ҳам боғлиқ. Бор маълумотларга қараб методлар қўлланиладими ёки барча методларни қўллаш учун махсус маълумотлар тўпланиладими? Бу саволга жавоб бериш осон эмас. Маълумот бўлмаса методларни қўллаб бўлмаслиги тушунарли. Шунинг учун ҳам бизнинг давлатимизда, бошқа мамлакатлар тажрибасидан фойдаланиб, методлардан фойдаланиш ва уларни такомиллаштириш билан бир қаторда маълумотлар манбаи — ҳисоботларнинг узини ҳам такомиллаштириш зарурияти туғилади. Чунки ўтиш даврида, янги-янги молиявий идоралар, янги мулк эгаларининг пайдо бўлиши шароитида уларни ҳужжатларга асосланган молиявий ҳисоб-китобларга ўргатиш, тузиладиган ёки амалга оширилган битимлар бўйича ҳар бир битим қатнашчисининг кутиладиган ёки ҳақиқий манфаатини ҳисоблаш ёки режалаштириш муҳим аҳамият касб этади.

Молиявий ҳисоб-китоб методларини яна бир (балки энг асосий) хусусияти қўлланиладиган маълумотларнинг хусусий характери, уларнинг такрорланмаслиги, алмаштириб бўлмаслилигидадир.

Биз биламизки, статистик кўрсаткичлар (андозали воқеалар учун ёки умумий статистика фанларида) оммавий маълумотлар, ҳеч бўлмаганда танлаб кузатиш маълумотлари асосида аниқланилади. Молия статистикасида эса алоҳида олинган кузатиш (битта молиявий операцияси ёки битим) маълумоти статистик тўплам сифатида қаралади. Айнан шу тўплам бўйича тегишли хулоса чиқарилиши керак (чиқарилади). Шундай қилиб биз молиявий ҳисоблашда мавҳум (умумлаштирилган) ҳисоблар билан эмас, молиявий манфаатлар мантиқи бўйича иш тутамиз.

Лекин бундан молия статистикаси ҳодиса ва воқеаларнинг сифат томонига эътибор бермас экан деган фикр келиб чиқмаслиги керак. Балки аксича ҳисоблашни бошлашдан олдин ўрганилаётган ҳар бир корхона ва ташкилотнинг ҳисоб-китобда ишлатиладиган кўрсаткичлари сифат ва мазмун жиҳатдан таҳлил қилинади. Уларни ҳисоблаш техникаси ва технологияси ўрганилади, агар

курсаткичлар ҳар хил усулда ҳисобланган бўлса улар солиштирма ҳолга келтирилади.

Шундай қилиб молия статистикаси методлари умумий ва махсус методларга бўлинади. Бу методлар ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб уларнинг қўлланиши келгуси мавзуларда ёритилади.

Молия статистикасининг махсус методлари орасида энг кўп қўлланидиганлари (оддий ва мураккаб, декурсив ва рекурсив фоиз ставкалари, математик ва банк (тижорат) методида дисконтлаш, рента ва жамланган туловлар ҳисоби) методлари қуйидаги жадвалда тасвирланган (1.1-жадвал).

1.1-жадвал

Молиявий ҳисобларда энг кўп қўлланидиган формулалар

Методлар	Ҳисоблаш формулалари	
	Оддий фоизлар	Мураккаб фоизлар
1. Оддий ставкаларда охириги суммани аниқлаш.	$S = P(1+in)$	$S = P (1+i)^n$
2. Дисконтланган декурсив ставкаларни аниқлаш	$P = \frac{S}{(1+in)}$	$P = \frac{S}{(1+i)^n}$
3. Учёт ставкаларда охириги суммани аниқлаш	$S = P \frac{1}{1-nd}$	$S = P \frac{1}{(1-d)^n}$
4. Дисконтланган ставкаларни аниқлаш	$P = \frac{S}{1-nd}$	$P = \frac{S}{(1-id)^n}$
5. Номинал ставкаларда	—	$S = P p \left(1 + \frac{i}{m}\right)^{N \text{ ёки } mn}$
6. Жамланган туловлар	$S_0 = P_1 \left(1 + \frac{m_1}{n_1}\right) + P_2 \left(1 + \frac{m_2}{n_2}\right) + \dots + P_n \left(1 + \frac{m_n}{n_n}\right)$	$S_0 = P_1 \left(1 + \frac{i}{n_1}\right)^{m_1} + \dots + P_n \left(1 + \frac{i}{n_n}\right)^{m_n}$
7. Рента туловлари	$S = R \frac{(1+in)-1}{i}$	$S = R \frac{(1+i)^n - 1}{i}$

Юқоридаги келтирилган формулаларнинг мазмуни ва қўлланиши тартибига келгуси мавзуларда батафсил тўхталамиз.

1.3. МОЛИЯ СТАТИСТИКАСИНИНГ ТАШКИЛ ҚИЛИНИШИНИНГ МЕТОДОЛОГИК АСОСЛАРИ

Ҳозирги замон молия статистикаси Ўзбекистонда вазирликлар ва қўмиталарга (Молия вазирлиги, Марказий банк, Давлат солиқ қўмитаси, Давлат бож қўмитаси ва бошқалар) тегишли бошқарма, бўлимлар ва Давлат Статистика органлари орқали ташкил қилинган.

Кенг маънода олганда, моҳияти ва тайинланиши бўйича республикадаги юридик шахс бўлган ҳамма корхона ва ташкилотлар (бўйсиниши ва мулк шаклидан қатъий назар) «Давлат статистика тўғрисидаги» қонунга мувофиқ молия ҳисобини юритиш ва ҳисобот бериш билан шуғулланишади. Лекин республикада марказлаштирилган молиявий хизмат кўрсатадиган ташкилот йўқ. Ҳозирги пайтда бу ишни координациялаш молия вазирлиги ва Ўзбекистон Макроиқтисодиёт ва статистика вазирлигига юклатилган. Улар, асосан вазирликлар ва муассасалар томонидан таклиф қилинган бухгалтерия ҳисоби ва ҳисобот шаклларини кўриб чиқиш ва тасдиқлаш, уларни тузиш ва тўлдириш бўйича методик кўрсатмалар тайёрлаш билан шуғулланишади.

Республика иқтисодиёти бозор иқтисодиётининг қонун ва талаблари асосида қайта қурилаётган бугунги кунда молиявий ҳисоб ва ҳисобот ишлари комплекс, соҳа, сектор, блок ва халқ хўжалик тармоқлари, ўлка ва вилоятлар, резидент ва норезидентлар, мулк ва ташкилий-ҳуқуқ шакллари бўйича амалга оширилмоқда. Айрим пайтларда, айниқса солиқ ҳисобини олиб боришда корхонани қайси категорияга (кичик корхоналар, шахсий корхоналар, қўшма корхоналар ва ҳ.к.) қарашлилиги этиборга олинади. Шундай бўлиши ҳам керак.

Республика иқтисодиётининг айрим институцион секторларида молиявий ҳисоб ва ҳисобот ишлари алоҳида товар ишлаб чиқариш ва унга тенглаштирилган хизмат кўрсатиш корхона ва ташкилотлари бўйича (қайси мулк шакли ва ташкилий-ҳуқуқий бўйсиниш туридан қатъий назар), молия муассасалари (Марказий банк, тижорат банклари, суғурта компаниялари, жамгармалар ва молиявий компаниялар, биржалар, инвестиция ва траст, холдинг ва молия-саноат гуруҳлари ва ҳ.к.), ҳамда давлат бошқарув органларида, тижорат билан шуғулланмайдиган, яъни асосан ижтимоий ва хизмат кўрсатувчи ташкилотлар бўйича олиб борилади.

Молия ҳисоби ва ҳисоботи субъекти ва бошланғич ҳисоб бирлиги бўлиб қонун бўйича ҳамма рўйхатлардан ўтган, расмийлаштирилган юридик ва жисмоний шахслар ёки гуруҳлар ҳамда у ёки бу мулк эгалари (агар улар иқтисодий фаолият кўрсатиш қобилиятига эга бўлса) ҳисобланади.

Амалдаги қонунлар бўйича ҳамма рўйхатлардан ўтган юридик ва жисмоний шахслар ёки гуруҳлар ҳамда у ёки бу мулк эгалари (агар

улар иқтисодий фаолият кўрсатиш қобилиятига эга бўлса) молия ҳисоби ва ҳисоботи субъекти ва бошланғич ҳисоб бирлиги ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 17.11.94 даги № 555 сонли қарори билан тасдиқланган ЕГРПО туғрисидаги Низомга биноан республикада янги ташкил қилинадиган корхоналар ҳокимиятлар, адлия вазирлиги ва унинг ҳудудий идораларида давлат рўйхатидан ўтган ҳолда юридик шахс мақомини олади.

Расмий рўйхатдан ўтмаган ҳеч бир (юридик ёки жисмоний) шахс, масалан, кўчада сигарет сотувчи шахслар, ўз қўйини боқувчи чўпонлар, шахсий врач ёки репетиторлар ҳисоб бирлиги бўла олмайди.

Молия ҳисоби ва ҳисоботини умумлаштирувчи маълумотлар (одатда улар йил охирига берилади) йиғма молиявий балансни тузиш учун асос бўлиб хизмат қилади, жорий маълумотлар эса миллий ҳисоблар тизимини тузишда ишлатилади. Бу иш республикада анчадан бери бошланган.

Иқтисодиёт секторларида маълумотларни туплаш ва қайта ишлаш усуллари ва методларига ёндашишнинг турличалиги молия ҳисоб-китобларни ташкил қилишнинг турли усуллари қўллашга таъқозо қилади. Шу муносабат билан молия статистикаси ташкил қилинишини бир бутунликда эмас, балки тармоқлар ва бўлимлари бўйича ўрганиш зарурияти туғилади.

Юқорида келтирилган ҳолатлар ҳисобга олинган ҳолда молия статистикаси қуйидаги бўлимлардан ташкил топган:

— молия статистикасининг макроиқтисодий кўрсаткичлари: молия баланси ва счётлар кўрсаткичлари, тўлов баланси, халқаро молиявий захиралар ва бошқа кўрсаткичлар;

— давлат молия статистикаси (давлат бюджети статистикаси, давлат қарзи статистикаси, баҳо ва солиқлар статистикаси);

— пул муомаласи статистикаси;

— банклар статистикаси;

— капитал маблағлар (қўйилмалар) статистикаси;

— кредит статистикаси;

— суғурта статистикаси;

— қимматли қоғозлар статистикаси;

— корхона ва ташкилотлар молияси статистикаси.

Статистика органларида бу бўлимлар янада кенгайтирилиб, қуйидаги 5 бўлимда берилади:

— молия статистикаси макроиқтисодий кўрсаткичлари;

— давлат ва давлат муассасалари молияси статистикаси;

— тижорат корхона ташкилотлари молияси статистикаси;

— пул муомаласи ва кредит статистикаси;

— молиявий бозорлар статистикаси.

Қўйилган мақсад ва вазифаларга биноан молия статистикаси кўрсаткичларининг бошқа вариантлардаги гуруҳлари ва бўлимлари ҳам учраши мумкин.

Молия статистикаси кўрсаткичларини ҳисоблаш методологияси ёки уларнинг тузилиши схемаси ҳозирги замон молия статистикаси фанининг муҳим ташкилий асосларидан бирдир. Чунки методологик жиҳатдан туғри аниқланган кўрсаткичлар ёки гуруҳ кўрсаткичлари асосида у ёки бу молиявий модел ёки ҳолат конструкциясини тузиш мумкин ва шу молиявий моделларнинг маконда ва замонда ўзгаришини олдиндан айтиб бериш имкони туғилади.

Молиявий ҳисоб-китоблар энг умумий кўринишда ХВФ (халқаро валюта фонди) ва бошқа халқаро ташкилотлар молиявий кўрсаткичлари стандартлари асосида олиб борилади. Ўзбекистонда, ҳозирги кунда бу классификациянинг асосий бўлимлари сифатида қуйидаги гуруҳлар ажратилади.

I. Молия статистикасининг йиғма кўрсаткичлари:

- йиғма молиявий баланс кўрсаткичлари;
- тулов баланси кўрсаткичлари;
- миллий ҳисоблар тизимининг молиявий кўрсаткичлари;
- Ўзбекистон ва бошқа мамлакатларнинг таққослама кўрсаткичлари;
- халқаро молия статистикаси кўрсаткичлари.

II. Давлат молияси кўрсаткичлари:

- давлат бюджети даромадлари ва сарфлари кўрсаткичлари;
- давлат бюджети дефицити кўрсаткичлари;
- давлат қарзи кўрсаткичлари;
- давлат солиғи, божи, тарифлари ва баҳо кўрсаткичлари;
- пенсия жамғармаси, тиббий суғурта жамғармаси, ижтимоий суғурта жамғармаси, аҳолини иш билан бандлик жамғармаси, йўл жамғармаси, Республика қасаба уюшмалари кенгаши жамғармаси ва бошқа бюджет жамғармаларининг тушуми ва маблағларини ишлатилиши кўрсаткичлари.

III. Пул муомаласи кўрсаткичлари:

- пул потоклари кўрсаткичлари.
- пул массаси (агрегатлари) кўрсаткичлари;
- пул эмиссияси кўрсаткичлари;
- пул массасини худудлараро миграцияси кўрсаткичлари;

IV. Кредит операцияси кўрсаткичлари:

- кредит ресурслари ва қўйилмалар кўрсаткичлари;
- банк кредити кўрсаткичлари;
- жисмоний шахс кредити кўрсаткичлари;
- ким ошди бўйича жойлаштирилган кредит ресурслари кўрсаткичлари;

— Ўзбекистон МБ қайта молиялаштириш ставкаси ва бошқа ставкалар.

V. Инвестиция операциялари ва битимлари кўрсаткичлари:

- инвестициянинг капитал тўпловчи кўрсаткичлари;

- қурилишга қўйилган, шу жумладан уй-жой ва ижтимоий-маданий қурилишга қўйилмалар кўрсаткичлари;
- чет давлатлардан киритилган инвестициялар кўрсаткичлари;
- молиявий инвестициялар кўрсаткичлари.

VI. Молиявий бозорлар фаолиятини характерловчи кўрсаткичлар:

- биржа фонди бозоридаги операциялар кўрсаткичлари;
- қисқа муддатли давлат облигацияси биринчи бозори кўрсаткичлари;
- давлат қимматли қоғозларини ким ошди даромадлиги, фоиз ставкалари;
- аҳолининг қимматли қоғозларни сотиб олиш кўрсаткичлари;
- тижорат банклари фаолиятини характерловчи кўрсаткичлар;
- аҳолининг халқ банки ва тижорат банкларига қўйган қўйилмалари ҳаракатини характерловчи кўрсаткичлар;
- суғурта ташкилотлари фаолиятини характерловчи кўрсаткичлар;
- валюта савдоси ва курсини характерловчи кўрсаткичлар.

VII. Корхона ва ташкилотлар молиявий фаолиятини характерловчи кўрсаткичлар:

- корхона ва ташкилотлар молиявий ҳолатини характерловчи кўрсаткичлар;
- корхона ва ташкилотлар молиявий ҳисоблари ва ўзаро ҳисоб-китоблари кўрсаткичлари;
- корхона ва ташкилотлар молиявий фаолияти натижаларини характерловчи кўрсаткичлар.

Молия статистикасини ташкил қилишнинг ҳар бир молия тармоғида ўзига хос хусусиятлари мавжудлигини ҳам айтиб ўтиш керак. Бу ўзига хос хусусиятлар айнан шу тармоқнинг мақсади ва тайинланишидан келиб чиқиши тушунарли. Масалан, банк статистикаси билан суғурта статистикасининг мақсади бир хил эмас. Шунинг учун ҳам бу бўлимда биз молия статистикаси ташкил қилинишини ҳамма хусусиятларини кўриб чиқдик дейишга асос йўқ. Қолган хусусиятларга дарсликнинг навбатдаги бўлимларида чуқурроқ тўхталамиз.

1.4. МОЛИЯ СТАТИСТИКАСИНING МАЪЛУМОТ МАНБАЛАРИ

Бухгалтерия ҳисоби ва статистик ҳисоботлар молия статистикасининг энг асосий маълумот манбаи бўлиб ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасида бухгалтерия ҳисоби ва статистика ҳисоботлари амалдаги қонун ва қарорларга мувофиқ олиб борилади.

Ҳозирги кунда корхона ва ташкилотларда асосий молия кўрсаткичлари қуйидаги статистик ҳисобот шакллари асосида ҳисобланади.

Статистика ҳисоботлари асосида ҳисобланадиган асосий молия қўрсаткичлари

Ишларнинг номи	Даврийлик	Етказиб бериш усули	Инструментарий	Тадқиқ қилиш дастури
Бюджетга солиқ ва мажбурий туловларнинг тушиши	ойлик	чопар орқали	Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси материаллари	Ўзбекистон Республикаси, Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар, Тошкент шаҳри, солиқларнинг турлари бўйича
Бюджетга божхона туловларининг тушиши	ойлик	чопар орқали	Ўзбекистон Республикаси Давлат божхона қўмитаси материаллари	Ўзбекистон Республикаси туловларнинг турлари бўйича
Аҳоли омонатлари	ойлик, йиллик	электрон-почта	Шакл №1 омонатлар	Ўзбекистон Республикаси, Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар, Тошкент шаҳри бўйича, банклар, мулк шакли, ҳудудлар ва бошқа кесимларда.
Ўзбекистон Республикаси Давлат ва йиғма бюджетининг бажарилиши	чораклик, йиллик	почта	Молия вазирлигининг материаллари	Ўзбекистон бўйича: — қисқа схемада, тезкор; — тўлиқ схемада, аниқланган
«Индексация» махсус ҳисоб-китобидан маблағларнинг берилиши туғрисида маълумотлар	ойлик	чопар орқали	Ҳалқ банкининг тезкор материаллари	Ўзбекистон Республикаси, Қорақалпоғистон, вилоятлар, Тошкент шаҳри бўйича
Молиявий ҳисоботлар	чораклик, йиллик	чопар орқали	Молия ҳисоботларининг шакллари: №1, 2, 2а, 2б, 3, 4, 5	Корхона (ташкilot)лар бўйича

Ишларнинг номи	Даврийлик	Етказиб бериш усули	Инструментарий	Тадқиқ қилиш дастури
Корхона (ташкilot)лар молиявий фаолиятининг асосий кўрсаткичлари	йиллик, чораклик	электрон почта	Ф №1-Ф	Ўзбекистон Республикаси, Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳри, иқтисодийнинг комплекслари, Вазирлик (маҳкама)лар тармоқлар, мулк шакллари, зарар кўрувчи корхона (ташкilot)лар
Узоқ муддатли ва айланма активлар, узоқ маблағларнинг манбалари ва мажбуриятлари	йиллик, чораклик	электрон почта	Ф № 2-Ф	Ўзбекистон Республикаси, Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳри, комплекслар, вазирлик (маҳкама)лар иқтисодий тармоқлар, мулк шакллари
Корхона ва ташкilotлар молиявий натижалари ҳамда ўзаро ҳисоб-китоблар аҳволи	ойлик	электрон почта	Форма №5-Ф	Ўзбекистон Республикаси, Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳри, комплекслар, вазирликлар, иқтисодийнинг тармоқлари, мулк шакллари буйича ва ҳоказо.
Корхона (ташкilot)лар ўзаро ҳисоб-китобларининг аҳволи тўғрисида	чораклик	электрон почта	Форма №6-Ф	Ўзбекистон Республикаси, Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳри, иқтисодий комплекслари, тармоқлари, мулк шакллари корхона (ташкilot)лар, МДХ, Балтика ва узоқ хориж мамлакатлар буйича.
Моддий айланма восита заҳиралари	чораклик	электрон почта	Ш №1-Зап	Ўзбекистон Республикаси, Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳри, иқтисодийнинг комплекс, (маҳкама)лари, корхона мулк шакллари буйича.

Корхона (ташкilot) сарф-харажатлари (йигма)	чораклик, йиллик	электрон почта	Ш №-5с	Ўзбекистон Республикаси, Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳри, иқтисодийет комплекслари, вазирлик (маҳкама)лари, мулк шакллари буйича.
Асосий воситалар ва бошқа номолиявий активлар маъжудлиги ва ҳаракати	йиллик	электрон почта	Ш №11	Ўзбекистон Республикаси, Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳри, иқтисодийет комплекслари, вазирлик (маҳкама)лари, мулк шакллари буйича.
Молиявий натижаларнинг таҳлили	йиллик	электрон почта	қишлоқ хўжалиги корхоналари ҳисобга олинган ҳолда Ш №5-Ш	Ўзбекистон Республикаси, Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳри, иқтисодийетнинг комплекслари, вазирлик (маҳкама)лари, мулк шакллари, зарар кўриб ишлайдиган корхона (ташкilotлар) буйича.
Корхона (ташкilot) молиявий фаолиятининг асосий кўрсаткичлари	чораклик, йиллик	электрон почта	Ш №1-Ш	Ўзбекистон Республикаси, Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳри, иқтисодийетнинг комплекслари, вазирлик (маҳкама)лари, мулк шакллари, зарар кўриб ишлашига корхона буйича.
Марказий банк фаолияти	чораклик, йиллик	чопар орқали	Ш №1-ЦБ	Ўзбекистон Республикаси буйича
Тижорат банкларининг фаолияти	чораклик, йиллик	Электрон почта	Ш №1-КБ	Ўзбекистон Республикаси, банклари, мулк шакллари буйича
Асосий молиявий кўрсаткичлар буйича маълумотлар банкини тузиш учун динамика қаторларини юритиш	Доимо	Махсус дастур буйича		Ўзбекистон Республикаси, Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳри буйича

Ўзбекистон Республикасида молия статистикасининг ахборот ресурсларини кенгайтириш ва такомиллаштириш борасида бирмунча ишлар қилинмоқда. Жумладан, молия, пул муомаласи ва кредит статистикаси бўйича халқаро стандартларга ўтиш тадбирлари Давлат Дастури (ЎзР ВМ нинг 24.08.94 даги № 433 — сонли қарори билан тасдиқланган) да белгиланган.

Республикада молия статистикаси маълумотларини тўплаш, ишлов бериш ҳамда таҳлил ва талқин қилиш, истеъмолчиларга етказиб беришда банк технологияси жорий қилинмоқда. Молия статистикаси кузатуви субъектларининг Бош тўпламни тузиш, ЕҒР-ПО ни жорий этиш борасида бирмунча ишлар қилинган. Ўзбекистон Республикасида Халқаро Валюта Фонди (ХВФ, IMF) нинг маълумотларни тарқатиш махсус стандартларига риоя қилинмоқда. Бу ҳол, ўз навбатида, молия статистикасида бирламчи маълумотларни тўплаш ва кўрсаткичларни ҳисоблаб боришда халқаро стандартларга асосланишни тақозо этади. Халқаро Молия статистикаси стандартлари бир неча Халқаро ташкилотлар: Халқаро Валюта Фонди (IMF), Жаҳон банки (WB), БМТСТАТ (UNSTAT), Иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилоти (ОЕСД), Европа иқтисодий ҳамкорлиги ташкилоти (ОЕЕС), БМТнинг Европа учун иқтисодий комиссияси (UNICEF) ва бошқа ташкилотлар ҳамкорлигида яратилмоқда, халқаро молия статистикасининг концепцияси, тарифлари ва классификаторлари ишлаб чиқилмоқда.

Ўзбекистон Республикасининг маълумотларни тарқатиш халқаро стандартига риоя қилиш борасидаги битимни имзолаши зиммага молия статистикасининг асосий маълумотларини муайян стандартларга жавоб берадиган ҳолда йиғиш, ҳисоблаш ва тарқатиш мажбуриятини юклайди. Бунда ХВФ нинг махсус сўровномасига жавоб беришда ҳам халқаро услубий тавсияномаларга, қўлланмаларга таянилади.

Юқорида кўрсатилган қўлланмалар ва бошқа услубий тавсияномалар Республиканинг умумиқтисодиёт блокига кирувчи вазирликларда, маҳкамаларда, Давлат фан-техника қўмитаси, Тошкент Давлат иқтисодиёт университети, Тошкент Молия институти ҳамда Халқаро ташкилотларнинг Ўзбекистондаги ваколатхоналарида инглиз ва рус тилларида мавжуд.

Чет давлатларда аудиторлар ҳулосалари билан тасдиқланган, солиқ ва бошқа давлат органлари учун расмий ҳужжат ҳуқуқига эга бўлган бухгалтерия баланси ва компанияларнинг молиявий ҳисоботлари асосий маълумот манбаи бўлиб ҳисобланади. Бу ҳужжатларнинг очиқ матбуотда чоп қилиниши компаниялар фаолиятининг ошқоралигини кўрсатиб қолмасдан, балки бу уларнинг ўз акционерларига берган ҳисоботи ҳам ҳисобланади. Бундан таш-

қари бу маълумотлар чет элларда чоп этиладиган йиғма ва катта ҳажмдаги каталоглар, суровномаларни тайёрлашда асосий манба бўлиб хизмат қилади.

Молия статистикаси бўйича халқаро
услубий қўлланмалар

Қўлланмаларнинг номи	Нашр қилинган йил	Тайёрлаганлар
1. Пул-кредит ва банк статистикаси бўйича қўлланма (лойиҳа)	1984	IMF
2. Давлат молия статистикаси бўйича қўлланма	1986	IMF
3. Миллий ҳисоблар тизими (III таҳрири)	1993	WB, IMF, OEEC
4. Тўлов баланси бўйича қўлланма (V нашри)	1993	UNSTAT, OECD IMF
5. Йиғилган қарз, қарзнинг узгариши ва тўлов баланси	1994	WB, IMF, OECD
6. Европа миллий ҳисоблар тизими	1995	
7. Давлат молия статистикаси бўйича қўлланма, янги тузилмасига изоҳлар	1996	OCED IMF
8. Пул-кредит ва банк статистикаси бўйича қўлланма (қайта кўрилган лойиҳа)	1996	IMF
9. Халқаро молия статистикаси бўйича бошқа қўлланмалар	x	x

Ҳозирги пайтда суровнома-каталоглар ҳар йил деярли ҳамма мамлакатларда чоп этилади. Бундан ташқари, айрим мавзулар бўйича ва турли юбилейлар муносабати билан кўплаб суровномалар чоп этилади.

Дунёда жуда кўп суровнома-каталоглар чоп этилиши сабабли уларнинг ҳаммасини номини келтиришнинг иложи йўқ. Энг асосийларини санаб ўтамиз. Халқаро суровнома-каталоглар ўртасида энг кўпчилик томондан тан олинган, кенг тарқалган суровномалар: «Mood's company»; «Standard Corporation Records»; «Standard and Poors» ва «Fitch's Corporation Manuals» ва бошқалар.

Ривожланган мамлакатларда ҳар 4-5 йилда ўтказиладиган рўйхатлар (цензлар) компаниялар тўғрисидаги ўзига хос маълумотнинг бошланғич манбаи бўлиб ҳисобланади. Бу рўйхатларда тармоқлар ва уларнинг фаолияти турлари бўйича тўлиқ маълумот берилади. Бу рўйхатлар маълумотларининг конфиденциаллиги уларнинг ўзига хос хусусияти ҳисобланади. Яъни алоҳида олинган компания маълумотларини чоп қилиш ёки уларни ишлатиш компания эгалари ружсатисиз қатъиян ман этилади ва қонун билан ҳимояланади.

Ҳозирги кунда энг ривожланган ва кенг тарқалган маълумот манбаларидан бири биржа маълумотларидир. Акцияларнинг котировкаси, сотилиш ҳажми, уларнинг даромадлиги, тури ва ҳ.к. тўғрисида кун давомида маълумот тўплаш мумкин. Лекин ўқувчи-ни огоҳлантириб қўймоқчимиз. Биржа маълумотларини тўплаш ва қўлга киритиш осон бўлиши билан бир қаторда, улар содда, биржа қонун ва хусусиятларини яхши тушунмайдиган янги қатнашчиларга эмас, балки биржа бозорини яхши билган кишиларга ҳам салбий таъсир кўрсатиши, шу билан бир қаторда шошма-шошарлик, алдаш, кўзбўямачилик қуроли сифатида ишлатилиши мумкин. Ҳаммага маълумки, биржа маълумотлари айрим ёки бир гуруҳ шахсларнинг бойлик орттиришни мақсад қилган буюртмалари натижаси ҳам бўлиши мумкин. Биржа маълумотлари, айрим пайтларда, сиёсий барқарорликнинг бузилишига ҳам олиб келади. Шунинг учун ҳам биржа маълумотларини қўллашда, айниқса улар асосида қарор қабул қилишда, танқидий муносабатда қараш мақсадга мувофиқдир.

Молиявий маълумотлар даврий нашрларда ҳам мунтазам чоп қилиб борилади, уларнинг энг кўп тарқалганлари қуйидагилардир:

International Finance Statistics, Government Finance Statistics, Balance of Payment Statistics UN National Accounts Statistics ва бошқалар, Ўзбекистонда — Ўзбекистон Республикаси молияси (статистика йилномаси) йиғма ва тармоқлар бўйича статистика йилномаларининг махсус бўлинмалари, даврий иқтисодий журналларнинг саҳифаларида, «Интернет» тизимининг махсус сайтларида чоп этилади.

Республикамызда чоп қилинадиган даврий иқтисодий нашрларга қуйидагиларни киритиш мумкин: «Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси» (ойлик), «Бозор, пул ва кредит» (ойлик) ва бошқа журналлар.

Жуда кўп ва керакли молиявий маълумотларни, қуйидаги энг ривожланган ахборот хизмати кўрсатувчи ташкилотлар орқали: жаҳон миқёсида — Merrill Lynch, National City Bank, New England Letter, Value Line ва бошқалардан тўплаш мумкин.

Россияда — Интерфакс, АиФ, РТС, Эксперт, Ак&М, — новости; Ўзбекистонда — Ахборот, Давр ва бошқалардан тўплаш мумкин. Лекин, шуни эсдан чиқармаслик керакки, буларнинг ҳаммаси маълумот тариқасида ишлатилиши мумкин. Чуқур молиявий таҳлил учун, ёки молиявий хулосалар чиқариш учун, ёки ҳар бир молиявий ҳолатда молиявий қарор қабул қилиш учун бошланғич маълумотларга мурожаат қилиш мақсадга мувофиқдир.

2-Мавзу. ОЛИЙ МОЛИЯВИЙ ҲИСОБЛАШ МЕТОДЛАРИ

2.1. ОЛИЙ МОЛИЯВИЙ ҲИСОБЛАШЛАРНИНГ ТАЙИНЛАНИШИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

Олий молиявий ҳисоблаш методлари қўлланишининг умумий ва асосий вазифаси, мақсади молиявий жараёнларни мазмуни ҳамда тайинланиши бўйича сифат жиҳатдан олдиндан таҳлил қилган ҳолда миқдорий ўрганиш ҳисобланади. Бошқача айтганда вазифа кредит ва қарзларни олиш ва қоплаш, маълум бир миқдорда ва даврда фоизлар тулаш, молиявий хавф-хатарлар, операциялар самарадорлигини баҳолаш ва бошқалар билан боғлиқ бўлган муаммоларни таҳлил қилишнинг миқдорий методларини ишлаб чиқишдан иборатдир.

Олий молиявий ҳисоблашлар кредит, суғурта, инвестициялар, пул муомаласи йиғма кўрсаткичларини умумлаштиришда, уларнинг даражасини, таркибини, динамикасини ва ўзаро боғлиқлигини, валюта ва қимматли қоғозлар бозори конъюнктурасини ўрганишда, давлат молиясини турли кўрсаткичларини (давлат бюджети даромадлари ва харажатлари, республика ва худудий тариф, норма, рента, фоизлар, солиқ ставкалари) ҳисоблашда, ташкилот ва корхоналарни (бўйсиниши ва мулк шаклидан қатъий назар) молиявий натижалари ва барқарорлигини ўрганишда ва бошқаларда қўлланилади.

Олий молиявий ҳисоблаш методлари бундан ташқари молиявий операция ва битимларнинг у ёки бу омилга боғлиқлигини аниқлашда, молиявий ҳолатларнинг келажак моделларини тузишда, ўсган қиймат ҳажмини ҳисоблашда, молиявий кўрсаткичларни дисконтлашда, турли молиявий тўловларни ҳисоблашда, молиявий мажбуриятларни қоплаш режасини тузишда ва ҳ.к. қўлланади.

Лекин уларнинг махсус қўлланиш объекти актуар, биржа, ким-ошди ва иқтисодий-тақрибий ҳисоблардир.

Олий молиявий ҳисоблаш методлари умумий ва махсус методларга бўлинади. Уларнинг моҳияти, мазмуни, ўзига хос хусусиятлари, тайинланиши ва бажарадиған вазифалари келгуси параграфларда ёритилади.

2.2. ОЛИЙ МОЛИЯВИЙ ҲИСОБЛАШНИНГ УМУМИЙ МЕТОДЛАРИ

Олий молиявий ҳисоблашнинг умумий методлари фоиз ставкаларини аниқлашда, дисконтлашда, тўловларни молиявий эквивалентлигини ҳисоблашда, молиявий ренталарни таҳлил қилишда, узоқ муддатли кредитларни қоплаш режасини тузишда ва бошқаларда жуда кенг қўлланилади.

Ошган қийматни ҳисоблаш

Молиявий операция ва битимларда вақт омили асосий уринлардан бирини эгаллайди. Вақт омили билан пулнинг нотенглик қиймати, молиявий қўйилмаларни ноэквивалентлиги, амалга ошириладиган битимларнинг қайтарилмаслиги тамойиллари бевосита боғлангандир. Масалан, инфляцияга учрамаган шароитда ҳам январь ойида олинган 10.000 сўм билан, февраль ойида олинган 10.000 сўм ўзаро тенг эмас.

Пулнинг бошланғич суммасидаги ўзгаришини аниқлаш учун, ссудадан, қўйилмалардан олинган даромадни ҳисоблаш зарур.

Пулнинг бошланғич суммасининг фоизлар қўшилиши билан ортиши (кўпайиши) ёки бошланғич пул суммасининг ўсиши жараёни, молия статистикасида, ошган қиймат дейилади. Пулнинг ошган қиймати, одатда, содда ва мураккаб фоизларда ҳисобланади. Буларнинг ўзи оддий ва ҳисоб ставкасига (тижорат ёки банк учети ҳам дейилади) бўлинади. Ҳар қандай ставка ҳам 1 йилга белгиланади.

Содда фоизлар. Бу усулда ошган қийматни аниқлашда, ҳисоблаш асоси ўзгармас бўлиши шарт. Масалан, 10 минг сўм содда фоизлар билан қарзга берилса, ҳисоб-китоб неча марта бажарилмасин база 10 минг сўм бўлиб қолаверади. Содда фоизлар билан ошган қийматни ҳисоблашда вақт оралиғи ҳар хил (кун, ой, квартал, йил ва ҳ.к.) бўлиши мумкин. Вақт оралиғи фоиз ёзиш, фоиз қўшиш даври дейилади. Қўшилган фоизлар кредиторга берилади ёки қарзни бошланғич суммасига қўшиб қўйилади. Бу шартномага боғлиқ.

Содда фоизларда (декурсив метод бўйича) ошган қиймат суммаси куйидаги формула билан ҳисобланилади:

$$S = P + Pin \text{ ёки } S = P(1 + in) \quad (1)$$

Бу ерда: S — пулнинг ошган (охирги) қиймати суммаси; P — бошланғич сумма; n — фоиз ёзиш даврлари сони; i — фоиз ставкаси; $1 + in$ — бошланғич суммани кўпайтирувчи миқдор дейилади.

Мисол. 10 млн. сўм 5 йилга 30% ставкаси билан берилган. Пулнинг ошган қиймати суммаси аниқлансин.

$$S = 10 + 10 \times 0,3 \times 5 = 25,0 \text{ млн. сўм}$$

$$S = 10(1 + 0,3 \times 5) = 25,0 \text{ млн. сўм.}$$

Юқорида таъкидланганидек, қарз муддати ҳар хил бўлиши мумкин. Агар қарз муддати 1 йилдан кам бўлса, юқорида келтирилган

формулага қисман ўзгариш киритамиз ва S -ни қуйидагича ҳисоблаймиз:

$$S = P(1 + \frac{d}{k} i), \quad (2)$$

бу ерда: d — қарз кунлар сони; k — йилдаги кунлар сони.

Мисол. 70 минг сўм 90 кунга 20 фоиз ставкаси билан берилган бўлса.

$$S = 70(1 + \frac{90}{360} 0,2) = 75,6 \text{ минг сўм.}$$

Амалиётда фоиз ёзиш даврлари ҳар хил бўлиши мумкин. Агарда, $n_1, n_2, \dots, n_n$ фоиз ёзиш даврларида $i_1, i_2, \dots, i_n$ ставкалари қўлланилса, охириги сумма қуйидаги формула билан ҳисобланилади:

$$S = P(1 + \sum_{i=1}^n i_i n_i) \quad (3)$$

Мисол. 3,5 йилга 20 млн. сўм миқдориди кредит берилди. Биринчи йил учун фоиз ставкаси 150%, қолган вақтда ҳар ярим йилда ставка 10% ошади. Охириги суммани аниқланг.

$$S = 20 [(1+1,5)+0,5(1,6+1,7+1,8+1,9+2,0)]=20 \times 7 = 140 \text{ млн. сўм.}$$

Молиявий ҳисоблашда кунлар сонини аниқлаш муҳим аҳамиятга эга. Бу масала фоизларга боғлиқ. Маълумки, фоизлар оддий ва мураккаб фоизлардан ташқари содда ва тижорат фоизларига ҳам бўлинади. Содда фоизлар ҳисобланса кунлар сони 1 йил учун 360, ой учун 30 кун олинади, тижорат фоизларида эса — 365 (366) йил, 28, 29, 30, 31 (календарь бўйича) ой. Яна бир қоида — пулни олиш ва қоплаш кунлари бир кун деб олинади. Банклар учун иш куни ва ҳисоб-китоб кунлар ҳисоблашда бу масала муҳимдир. Кунлар сонини аниқлаш турли мамлакатларда турлича: АҚШ, Англия, Португалияда йил 365/366 кун, ой календарь бўйича олинади; Франция, Бельгия, Испания, Швейцария, Югославияда йил 360 кун, ой календарь бўйича; Германия, Дания, Швецияда йил 360, ой 30 кунга тенг деб қабул қилинган.

Шундай қилиб, ҳисоб-китоблар қуйидаги 4 вариантда бўлиши мумкин:

- 1) содда фоизлар аниқ кунлар сониди;
- 2) содда фоизлар тақрибий кунлар сониди;
- 3) тижорат (аниқ) фоизлар тақрибий кунлар сониди;
- 4) тижорат (аниқ) фоизлар аниқ кунлар сониди.

Молиявий ҳисобларда фоизлар ставкаси юқорида таъкидлаганимиздек оддий ва ҳисоб (учет) ставкаларига бўлинади. Ҳозиргача бажарган ҳамма ҳисоб-китоблар оддий ставкаларда бажарилди. Бу усул декурсив метод дейилади, унинг мазмуни ва моҳияти шундаки, фоизлар давр охирида бошланғич суммага қўшилади ёки берилади. Ҳисоб ставкасида эса фоизлар кредит бериладиган пайтда ҳисобланиб ва олиб қолинади. Бу усул антисипатив метод дейилади.

Ошган қиймат (S) суммаси ҳисоб ставкаси бўйича қуйидаги формула билан аниқланади:

$$S = P\left(\frac{1}{1-dn}\right) \text{ ёки } S = P\left(1 + \sum \frac{1}{1-dn}\right) \quad (4)$$

Молиявий ҳисобларда ҳамма нарса тайёр ҳолда берилмайди. Шунинг учун ҳам юқорида келтирилган (1, 2, 3, 4) формулалар асосида номаълум хадларни аниқлаш мумкин. Масалан, давр узунлигини:

$$n = \frac{s-p}{p \times i}; \quad n = \frac{s-p}{s \times d}; \quad n = \frac{s-p}{p \times i} \text{ ва ҳ.к.}$$

Мисол. 20 млн. сўм пул бор. У 85 млн. сўмга етиши мўлжалланган. Оддий фоиз ставкаси 20%. Фоиз ҳисоблаш даврини ҳисобланг.

$$n = \frac{85-20}{20 \times 0,2} = \frac{65}{4} = 16,25 \text{ йил}$$

Мураккаб фоизлар. Фарб мамлакатларида молиявий ҳисоблашларда энг кўп тарқалган фоизлардан бири бу мураккаб фоизлардир. Уларнинг мазмуни шундан иборатки, даромад ҳисоблана бошланганда биринчи даромад (бошланғич P суммадан) ҳисобланса, иккинчи даромад бошланғич суммадан эмас, балки бошланғич сумма ва биринчи даромаднинг йиғинди суммасидан ҳисобланади ва ҳ.к.

Мураккаб фоизлар ҳам содда фоизларга ухшаб оддий ва ҳисоб ставкаларида аниқланади.

1. Оддий ставкаларда қуйидаги формула билан:

$$S = P(1+i)^n \quad (5)$$

2. Ҳисоб ставкаларида эса:

$$S = P \frac{1}{(1-d)^n} \quad (6)$$

Мисол. 5 млн. сўм 3 йилга 25% йиллик ставка билан банкга жойлаштирилди. Шартнома бўйича банк мураккаб фоизлар билан пулни қайтиб беришни бўйнига олган. Банк неча сўм қайтиб беради?

$$S = 5(1 + 0,25)^3 = 5 \cdot 1,25^3 = 9765625 \text{ сўм}$$

Фоизларнинг номинал ва самарали ставкалари

Маблағ эгасининг ихтиёрига қараб ёки қимматли қоғозларнинг айрим турлари бўйича бериладиган (олинадиган) фоизлар фақат бир йилда бир марта эмас, балки ҳар ярим йилда, кварталда, ойда ва ҳ.к. ҳисобланиб бошланғич суммага устама қилиб қўшилиши ёки эгасига берилиши мумкин. Бу шартномага боғлиқ.

Агар, фоизлар 1 йилдан кам муддатга капиталлаштирилса, бу пайтда фоизларнинг йиллик ставкаси (i) номинал ставка деб аталади. Номинал ставкалар, давр ичидаги фоиз устамаларини ёзиш учун асос бўлиб хизмат қилади. Улар мураккаб фоизлар билан қуйидагича аниқланади:

$$S = P(1 + \frac{j}{m})^{N \text{ ёки } mn} \quad (7)$$

бу ерда: j — номинал фоиз ставкалари; N — бутун қарз вақтида устама ёзиладиган даврлар сони ($m \cdot n = N$); n — бутун қарз вақти; m — устама ёзиладиган даврлар сони.

Номинал ставка (j) бўйича m марта фоиз ёзиладиган даромад-ни таъминлайдиган j йиллик ставка, i самарали ставка дейилади. Бизга маълумки

$$(1 + i)^n = (1 + \frac{j}{m})^{mn}$$

бу ердан

$$i = (1 + \frac{j}{m})^{mn} - 1 \quad (8)$$

Бу ҳисоб-китоблар ҳисоб ставкалари бўйича ҳам амалга оширилади. Қуйидаги формулалар билан:

$$\frac{P}{(1-d)^n} = \frac{P}{(1-j/m)^{mn}}, \text{ бу ердан } d = 1 - (1 - \frac{j}{m})^m \quad (9)$$

Фоиз ставкаларини мослаштириш (корректировкакаш)

Молиявий фоизлар догма эмас. Улар шароитга мослаштирилиши керак. Фоиз ставкаларига алоқа шартининг ўзгариши, имтиёз берилиши, юқори даражада жарима фоизларининг белгиланиши ҳамда товарлар баҳосининг ўзгариши, валюта курслари ва пулнинг қадрсизланиши ва ҳ.к. ҳисобидан ўзгартириш киритилиши мумкин.

Баҳо ўзгаришини ҳисобга олиш учун баҳо индексини (I_p), сўмнинг харид қобилияти ўзгаришни ҳисобга олиш учун эса инфляция индексини (I_r) ҳисоблаш керак. Улар маълум бўлгандан кейин, уларнинг ўзгаришини ҳисобга олган ҳолда ошган қийматни ҳисоблаш мумкин:

$$S_{ск} = P [1 + (1 + i) : I_p]^n \quad (10)$$

Сўмнинг харид қилиш қобилиятини ҳисобга олган ҳолда S қуйидагига тенг бўлади:

$$S = P [1 + (1 + i) I_r]^n,$$

бу ерда I_r — инфляция индекси ($I_r = 1/I_p$).

Маълумки, фақат товарлар баҳоси ўзгармасдан валюта курслари ҳам ўзгариб туради. Шу муносабат билан, фоиз ставкаларини фақат баҳонинг ўзгариши эмас, валюта курсларини ўзгаришини ҳам ҳисобга олган ҳолда мослаштириш (корректировкакаш) керак. Бу иш қуйидаги формула билан амалга оширилади:

$$J_{p_{\tau}} = I_p \times d_{op} + I_{\kappa\sigma} \times d_{os} \quad (11)$$

бу ерда: d_{op} — айланманинг сўмдаги ҳиссаси, d_{os} — айланманинг валютадаги ҳиссаси.

Шундай мослаштириш инфляция мукофотини ҳисобга олган ҳолда ҳам амалга оширилади. Инфляция мукофоти индекси инфляция индекси ва даромадлилик индексининг кўпайтмасига тенг.

Молиявий амалиётда (банкларда) инфляция натижасида йўқотилган суммани қоплашда, фоизлар ставкасини индексация қилишнинг соддалаштирилган усулидан фойдаланилади:

$$i_{\tau} = i \Delta \tau, \quad (12)$$

бу ерда $\Delta \tau$ — I_{τ} индексини модули, аниқроғи ($I_{\tau} - 1$) ёки ($I_{\text{тк}} - 1$).

Ушбу ҳолатда I_{τ} модули ўрнига, баҳони оддий ўзгариши индекси ишлатилади, яъни $I_p - 1$.

Бошланғич қийматни ҳисоблаш (дисконтлаш)

Молиявий ҳисоб-китобларда ҳамма вақт ва ҳар қандай шароитда ҳам бошланғич, ошган, чегирма ва устама суммалари маълум бўлмайди. Бу муаммо дисконтлаш усулларини қўллаш билан ҳал этилади.

Дисконт — бошланғич суммани ҳисоблаш, аниқлаш учун ошган қийматдан айриладиган чегирма суммасидир. Дисконтлаш (устама ёзиш) — устамалар ёзиш, аниқроғи фоизларни ҳисоблаш.

Чегирмалар, катта суммадан кичик суммани аниқлаш учун ҳисобланса, устамалар ёзиш бунинг тескараси, улар кичик суммадан катта суммани аниқлаш учун ҳисобланади. Шуни эсда тутиш керакки, бошланғич қиймат аниқ молиявий шароитда ошган қийматнинг тескари ифодасидир.

Унинг асосида, бутун сон ва унинг қисмлари фарқи ҳисобланувчи ҳамма курсаткичлар, тескари сонлар бўлади.

Масалан, ошган қийматни 1,0, дисконт (чегирма) ставкаси 0,2 га тенг деб қабул қилинса, фоизлар купайтмасининг тескари сони 0,8 (1,0 — 0,2) эмас 0,833 (1,0 : 1,2) тенг бўлади. Бу тасдиқнома содда ва мураккаб фоизлар билан ҳисобланган дисконт суммаси ва ставкаларига нисбатан эмас, балки дисконтлашда қўлланадиган барча методлар учун адолатлидир.

Молиявий ҳисоб-китоблар амалиётида дисконтлашнинг математик ва банк ёки тижорат усули қўлланилади.

Агар S , n ва i маълум бўлиб P ни аниқлаш зарур бўлса, бу пайтда математик дисконтлаш усулига мурожаат қилинади. Дисконтлаш, ошган қийматни ҳисоблашга ўхшаб содда ва мураккаб фоизларда олиб борилади.

Оддий фоизларда бошланғич суммани қуйидаги формула билан аниқлаймиз:

$$Pn = \frac{S}{1+in}, \quad (13)$$

бу ердан дисконт суммаси

$$D = S - P \quad (14)$$

Мисол. 6 ойдан кейин қарздор кредиторга 4,0 млн. сўм тўлаши керак. Кредит 26% йиллик ставка билан берилган. Берилган кредит ва дисконт суммаси аниқлансин.

Берилган кредит суммаси:

$$P = \frac{4000}{1+1/2 \times 0,26} = 3539,8 \text{ минг сўм}$$

Дисконт суммаси:

$$D = 4000 - 3539,8 = 460,2 \text{ минг сўм}$$

Мураккаб фоизлар бўйича дисконтлаш қуйидаги формула орқали бажарилади:

$$Pm = \frac{S}{(1+i)^n} = SV^n \quad (15)$$

бу ерда

$$V^n = \frac{1}{(1+i)^n} = (1-i)^{-n} \quad (16)$$

Агарда фоизлар бир йилда m марта устамаланса, қуйидаги формулага эга бўламиз:

$$Pm = \frac{S}{(1+j/m)^{mn}} \quad (17)$$

Дисконтни қўпайтирувчиси тенг:

$$V^{mn} = (1 + \frac{j}{m})^{-mn}$$

Мисол. 10 йилдан кейин ошган қиймат (S) 2.000.000 сўми ташкил қилса, қўйилмани бугунги қийматини аниқланг. Мураккаб фоизларда банк ставкаси 20%.

$$Pm = \frac{2.000.000}{(1+0,2)^{10}} = 323011 \text{ сўм}$$

Агар устама ёзиш ҳар кварталда бир марта амалга оширилса, қўйилманинг бошланғич суммаси қуйидагича бўлган:

$$Pm = \frac{2.000.000}{(1+1/4 \times 0,2)^{4 \times 10}} = 284091 \text{ сўм}$$

Банк (тижорат) ҳисоби методи бўйича дисконтлаш

Бу усул олдингига нисбатан тесқаридир. Математик дисконтлашда ссудадан фойдаланилганлиги учун олинадиган фоизлар бошланғич суммадан ҳисобланса, бу усулда ошган қиймат ёки охириги суммадан ҳисобланади. Масалан, векселлар бўйича фоиз устамалари векселнинг эгаси уни ушловчига қайтириб берадиган сумма-

га ёзилади. Одатда векселлар банкда ҳисобга олинади ва улар векселнинг ҳақиқий ва тўлаш кафолатини тан олиб (аваллаштириб) фоиз белгилайдилар. Шу фоизлар, ҳисоб ёки банк фоизлари деб аталади. Банкда ҳисобга олинмаган векселлар, оддий тилхатдан бошқа нарса эмас.

Ҳисоб усули бўйича бошланғич сумма ва дисконт қўйидагича аниқланилади:

$$P = S(1 - nd), \quad (18)$$

бу ерда n — ссуда муддати; d — ҳисоб ставкаси.

Мисол. 100 минг сўмлик номинал қиймат билан вексел берилди. Тўлаш муддатига 15 кун қолганда эгаси уни банк ҳисобидан ўтказди, ҳисоб ставкаси 20%. Бу ердан:

$$P = 100(1 - \frac{15}{360} \times 0,2) = 99,17 \text{ минг сўмга тенг.}$$

Дисконт суммаси: $D = 100 - 99,17 = 0,83$ минг сўм. Мураккаб фоизлар бўйича бошланғич сумма ва дисконт қўйидаги формулалар билан ҳисобланади.

$$P = S(1 - d)^n \quad (19)$$

$$D = P - S = S[1 - (1 - d)^n] \quad (20)$$

Тўловларнинг молиявий тенглиги (эквивалентлиги)

Молиявий амалиётда шундай муаммоларга дуч келамизки, бир молиявий мажбуриятни иккинчиси билан алмаштириш ёки бир нечта мажбуриятлар бирлаштириш зарурияти туғилади. Бу муаммони ечиш молиявий мажбуриятлар тенглигига асосланади. Битта ва ўзаро тенг вақтга келтирилган ва асосланган тўловлар ўзаро тенг (эквивалент) деб аталади.

Бундай муаммо эквивалентлилик тенгламаларини қўллаш билан ечилади. Уларнинг мазмуни шундан иборатки, эски мажбурият билан келтирилган тўловлар суммаси янги мажбурият билан келтирилган тўловлар суммасига тенглаштирилади.

Эквивалентлилик тенгламасини қўйидагича ёзиш мумкин:

$$\sum_1^m P_k = \sum_1^n P_q$$

бу ерда, P_k — K тўловнинг қандайдир бир пайтга бўлган ҳозирги (келтирилган) миқдори; P_q — Q тўловнинг ўша пайтга бўлган ҳозирги миқдори.

Тўловларни келтириш пайти сифатида олиниси мумкин: молиявий мажбуриятларнинг бошланиш муддати; бирор суммани тулаш пайти; икки мажбурият бўйича тулаш пайти; янги мажбурият бўйича тулаш муддатининг тугаш пайти ва ҳ.к.

Мисол. Тўлов муддатлари 17.05, 17.06, 17.08 бўлган учта тўловни бирлаштиришга қарор қабул қилинди. Тўлов ҳажмлари тегишли равишда 10, 20, 30 млн. сўм. Тўловларни бирлаштириш вақти 31.08. Фоиз ставкаси 10%. Бирлаштирилган тўловлар суммаси аниқлансин.

Бирлаштирилган тўловлар суммаси қуйидагига тенг:

$$S_0 = S_1 + S_2 + S_3 \quad \text{ёки}$$

$$S_0 = P_1(1 + \frac{m_1}{n} i) + P_2(1 + \frac{m_2}{n} i) + \dots + P_n(1 + \frac{m_n}{n} i) \quad (21)$$

$$S_0 = 10(1 + \frac{103}{360} 0,1) + 20(1 + \frac{73}{360} 0,1) + 30(1 + \frac{14}{360} 0,1) = 10,286 + 20,405 + 30,116 = 60,807 \text{ млн. сўм}$$

Фақат молиявий тўловлар эквивалентлилигини эмас, балки фоиз ставкаларининг эквивалентлилигини ҳам аниқлаш мумкин. Масалан, 1 ва 4 формулаларни олайлик:

$$S = P(1 + in); \quad S = \frac{P}{1-nd} \text{ бу ердан}$$

$$1 + in = \frac{1}{1+na} \quad \text{қабул қилсак}$$

$$i = \frac{d}{1-nd} \text{ га,} \quad d = \frac{i}{1+in} \text{ га тенг бўлади.}$$

Молиявий ренталар

Молиявий ҳисоб-китобларда энг асосий тушунчалардан бири молиявий рента тушунчасидир. Ҳамма тўлов аъзолари ижобий миқдорлардан ташкил топган, икки тўлов орасидаги вақт интервали тенг бўлган тўловлар қатори (потоги) молиявий рента ёки аннуитет дейилади.

Рента таркибига кирувчи ҳар бир тўланган тўлов (пул) рента аъзоси, тўловлар орасидаги вақт — рента даври, тўловларнинг умумий вақти — рента муддати деб аталади.

Ренталар бир қанча белгилар бўйича бир-биридан фарқ қилади. Яъни улар рента аъзолари сони бўйича чегараланган ва чегараланмаган ренталарга, аъзоларининг миқдори — доимий ва ўзгариувчан; муддати — йиллик, ярим йиллик, кварталлик, ойлик ва ҳ.к. ренталарга бўлинади.

Рентанинг ошган суммаси ва ҳозирги (келтирилган) миқдори молиявий ренталарнинг умумлаштирувчи кўрсаткичлари ҳисобланади.

Рентанинг ошган суммаси деганда биз рента аъзоларини (фоизлар қўшилган ҳолда) рента муддати охирига бўлган йиғиндисини тушунамиз. Бу кўрсаткич йиллик доимий ренталар учун қўйидаги формула билан аниқланади:

$$Q = R \frac{(1+i)^n - 1}{(1+i) - 1} = R \frac{(1+i)^n - 1}{i} \quad (22)$$

бу ерда: R-бадал (взнос) миқдори.

Мисол. Рента муддати 10 йил. Ҳар йил охирида бир марта 400 минг сўм тўланади. Фоиз ставкаси 5%. Ошган суммани аниқланг.

$$Q = 400 \frac{(1,05)^{10} - 1}{0,05} = 5031,16 \text{ минг сўм}$$

Агар ренталар бир неча марта (P-марта) тўланса, улар буйича фоиз устамалари m марта ёзилса, рентанинг ошган суммаси қўйидаги формула билан ҳисобланади:

$$Q = R \left[\frac{(1+j/m)^{nm} - 1}{p(1+j/m)^{m/l} - 1} \right] \quad (23)$$

Рента аъзоларининг давр бошига дисконтланган суммалари йиғиндисига ренталарнинг ҳозирги (келтирилган) миқдори деб айтилади ва бу кўрсаткич қўйидаги формула билан ҳисобланади:

$$A = R \frac{1 - (1+i)^{-n}}{i}$$

Мисол. Рента ҳар йил 500 минг сўмдан тўланади, йиллик фоиз ставкаси 6%. Устама йил охирида ёзилади. Рента 10 йил тўланса, ҳозирги қийматини аниқланг.

$$A = 500 \left(\frac{1 - (1+0,06)^{-10}}{0,06} \right) = 3680,04 \text{ минг сўм}$$

Айрим пайтларда ренталарни тўлаш тўғрисидаги молиявий битимлар шартини ўзгартиришга тўғри келади. Битимлар шартини ўзгарган ҳолат ренталар конверсияси деб аталади. Масалан, рента тўлаш даври узунлигини ўзгартириш керак, яъни n, муддат-

ли йиллик рентани, m_2 муддатлига алмаштириш зарур. Бу пайтда R_2 аниқланиши керак:

$$R_1 \cdot a_{n;i} = R_2 \cdot a_{n;i} \quad (25)$$

бу ерда

$$a_{n;i} = \frac{1-(1+i)^{-n}}{i}$$

Мисол. Йиллик рента беш йиллик муддат билан 2000 минг сўмни ташкил қилади ($i=0,06$). Буни 8 йиллик рентага алмаштириш талаб этилади. Бошқа шартлар ўзгармас. Бу ердан

$$R_2 = R_1 \frac{a_{n;i}}{a_{m;i}} = 2000 \frac{(1-1,06)^{-5}}{(1-1,06)^{-8}} = 1356,68 \text{ минг сўм}$$

Узоқ муддатли кредитларни қоплаш режасини тузиш методлари

Олинган кредит турли-туман йўллар билан қопланиши мумкин. Масалан, бир йўла, тенг вақтларда тенг тўловлар билан, ҳар хил тўлов билан ва ҳ.к.

Маълумки, кредит ҳажми ва вақти қанча катта бўлса, уни қоплаш хаф-хатари ҳар иккала томон учун ҳам катта бўлади. Масалан, 10000 сўмлик 5 йилга олинган кредитни қоплаш билан 100 млн. сўмлик олинган кредитни қоплаш хавф-хатарини таққослаб бўлмайди. Чунки 10000 сўмлик кредитни бир пайтнинг ўзида қоплаш жисмоний ва юридик шахс учун катта қийинчалик туғдирмайди, 100 млн. сўм кредитни ва унга ёзиладиган устама фоизлари билан бир пайтнинг ўзида қоплаш ҳар қандай юридик шахс учун ҳам осон эмас, чунки қоплаш пайти етиб келганда ҳар қандай ҳодиса рўй бериш мумкин (иқтисодий кризислар; валюта курсларининг ўзгариши, сиёсий ўзгаришлар ва ҳ.к.).

Шуларни ҳисобга олган ҳолда, молиявий ҳисоблашларда, олинган кредитни қоплаш фондиди тузиш орқали ёпиш усули кенг тарқалган.

Қоплаш фонди, унга утказилган тўловлар ва уларга ёзиладиган фоиз устамаларидан ташкил топади. Ундан ташқари қарздор кредиторга қарз бўйича фоизлар тўлайди. Бу тўловларни йиғиндиси муддатли тўловлар деб аталади. Бу ерда бир нарсага тўхталмоқчимиз. Қоплаш фонди маълум бир банкда очилади. Тушган тўловлардан фойдалангани учун банк фоиз тўлайди. Агарда қарздор банкдан ўзи тўлайдиган фоиздан юқорироқ фоиз олса, қоплаш фондиди тузиш қарздор учун жуда манфаатлидир.

Муддатли тўловлар (сода фоизларда) қўйидаги формула билан ҳисобланади:

$$V_n = D \cdot i + R \quad (26)$$

бу ерда: D — қарз миқдори; R - йиллик тўловлар (бадаллар); i — ставка.

Мураккаб фоизларда муддатли тўловлар қўйидаги формула билан ҳисобланади:

$$V'_n = I_t + R \quad (27)$$

бу ерда I_t — фоизли тўлов.

Фоизли тўлов суммаси қўйидаги формула билан ҳисобланади:

$$I_t = D(1 + q)^{t-1} \cdot q, \quad (28)$$

бу ерда: $t = 1, 2, 3, \dots, n$; q — асосий қарзга ёзиладиган фоиз ставкаси.

Олий молиявий ҳисоб-китоблар ва инфляция

Молиявий ҳисоблар инфляция билан боғлиқ. Товар нархининг ошиши пулни қадрсизлантиради, яъни унинг ҳарид қобилияти пасаяди. Инфляция натижасида қарз берувчи ҳам, қарз олувчи ҳам фойда кўрмайди. Агар сўмнинг ҳарид қобилияти ошса қарз берган шахс, агар сўми ҳарид қобилияти пасайса қарз олган шахс ютқазади. Ёки фоизларни белгилашда, агар сиз белгилаган фоиз инфляция даражасидан юқори бўлса қандайдир бир натижа тўғрисида гапириш мумкин, тескариси ҳам бўлиши мумкин. Кичик бир мисол келтирайлик. Талабанинг 10000 пули бор. У пулини 6% йиллик фоиз билан 10 йилга кредитга берди. 10 йилдан кейин ошган қиймат (S) 17,9 минг сўмга етади. Бу вариантда баҳолар ўзгармас. Иккинчи вариантда баҳолар 3% га ошса, ошган қиймат 13,3 минг сўмга тенг бўлади. Учинчи вариантда баҳолар 8% ошса, $S = 8,3$ минг сўмга. Хулоса шуки, инфляция натижасида, учинчи вариантда студент ўз берган суммасини ҳам қайтариб ололмади.

Мана шу хато ва хавфларга дуч келмаслик учун, дуч келганда ҳам жуда катта зарар кўрмаслик нуқтаи назаридан инфляциянинг молиявий битим ва операциялар натижаларига таъсирини ўрганиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Фараз қилайлик, S_a — сумманинг ҳарид қилиш қобилияти инфляция мавжуд ва йўқ пайтидаги қийматлари бир-бирига тенг. Бу

иккала сумманинг фарқини ΔS билан белгиласак, бу ердан инфляция даражаси $\Delta S/S$ тенг бўлади. Бу ердан

$$S_n = S + \Delta S = S + S_a = S(1 + a) \quad (29)$$

Энди инфляция индексини қўйдаги формула билан ҳисоблаш мумкин:

$$I_u = 1 + a \quad \text{ёки} \quad I_u = (1 + a)^n \quad (30)$$

$1+a$ миқдори S_a -ни S га нисбатан неча баробар катталигини ёки баҳонинг ўртача неча баробар ўсганлигини характерлайди. Йиллик инфляция даражаси a бўлсин. Бу дегани бир йилдан кейин S_1 сумма S суммага нисбатан $(1 + a)$ баробар кўп бўлади. Буни давом қилдирсак мураккаб фоизларни эслатади. Бу ҳолатни билмаслик ёки ҳисобга олмаслик жуда кўп хатоларга олиб келади.

Масалан, кўпчилик баҳо ҳар ойда 8 фоизга ошса, бир йилда 96 (12×8) фоиз ошади деб ўйлайди. Бундан фойдаланган банкирлар ва ишбилармонлар бир йиллик даромад фоизи 120% тенг деб эълон қилиб халқнинг пулини жалб этади. Ташқаридан қараганда ҳаммаси тўғри, аниқроғи мижозлар 24 фоиз даромад олади. Тўғриси-чи? Агар ойлик инфляция даражаси 8% ни ташкил қилса, баҳолар бир ойда 1,08 марта ортади, бир йилда эса $2,52 (1,08)^{12}$ марта. Бу ердан йиллик инфляция даражаси 152 ($252-100$) фоизга етади. Демак, 120 фоиз йиллик ставка билан пулни банкка беришни ўйлаб кўриш керак.

Масалан, 4 млн. сўм 120% йиллик даромад билан банкка жойлаштирилди (мураккаб фоизларда). Баҳо ҳар йили 58,1 фоизга ошади. Икки йилда баҳо $2,5 (1 + 0,581)^2$ барабарга ошади. Ошган қиймат эса

$$S = 4 (1 + 1,2)^2 = 19,36 \text{ млн. сўмга тенг.}$$

Бироқ, ошган қийматнинг ҳарид қилиш қобилияти 19,36 млн. сўм эмас, 7,744 млн. сўмни ташкил қилади.

$$S_{\text{инф}} = \frac{19,36}{2,5} = 7,744 \text{ млн. сўм}$$

Агар биз ҳақиқий ошган қийматни 7,744 млн. сўм деб қабул қилсак, қўйилмадан олинган даромадлилик 96,8 фоизни ташкил қилади.

$$i = \left(\frac{S}{P}\right)^{1/n} - 1 = \left(\frac{7,744}{2}\right)^{1/2} - 1 = 0,9677 \quad (96,8\%)$$

Демак, пулнинг эгаси 120 фоиздан эмас, 96,8 фоиздан даромад олган.

Бу курсаткични қуйидагича ҳам ҳисоблаш мумкин. Баҳонинг қўшимча ўсиш суръати (a) асосан инфляциянинг қўшимча ўсишига тўғри келса, у пайтда йиллик баҳо индекси $1+a$ миқдорни ташкил қилади. Ўртача йиллик инфляция суръати сақланиб қолинган тақдирда, n йил учун баҳо индекси $(1+a)^n$ миқдорга тенг бўлади.

Инфляция натижасида қадрсизланиши ҳисобга олинган n йилда ошган қиймат қуйидаги формула билан ҳисобланади:

$$S_{\text{инф}} = P(1+i)^n \frac{1}{(1+a)^n} = P \left(\frac{1+i}{1+a} \right)^n \quad (31)$$

Олдинги мисол маълумотлари билан бу формулани қўлланишини келтирамиз

$$S_{\text{инф}} = 4 \left(\frac{1+1,2}{1+0,581} \right)^2 = 7,744 \text{ млн. сўм}$$

$\left(\frac{1+i}{1+a} \right)^n$ миқдор асосан банк ставкаси ва инфляция суръати ўзгаришга боғлиқ. Агар бу иккаласи тенг бўлса (ҳаётда энг кам учрайдиган воқеа), ошган қиймат ($S_{\text{инф}}$) ва бошланғич сумманинг (P) ҳарид қобилияти тенг бўлади. Бу пайтда мижоз деярли ҳеч нарса йўқотмайди (ютмайди ҳам).

Агар $a > i$ бўлса, ошган қийматнинг ҳарид қобилияти инфляция натижасида йўқотилган суммани қоплай олмайди, агар $a < i$ бўлса — тескариси. Шунинг учун ҳам молия статистикасида $a > i$ бўлса банк ставкаси салбий ставка, $a < i$ бўлса — ижобий ставка дейилади.

Молиявий амалиётда инфляция таъсирни пасайтириш ёки унинг натижасида қўрилган зарарни қоплашнинг бир қанча методлари ишлаб чиқилган. Шулардан бири — фоиз ставкаларини индексация қилишдир. Бу методнинг моҳияти ва мазмуни — фоиз ставкаларини инфляция суръатларига мувофиқлаштиришдан иборат. Мувофиқлаштириш миқдори, албатта, шартномада қўзда тутилган бўлиши керак. Мувофиқлаштирилган фоиз ставкаси, шартли равишда брутто-ставкаси¹ деб аталади. Бу курсаткич i_a билан белгиланиб қуйидаги формула билан ҳисобланади:

$$i_a = \frac{(1+in)I_a - 1}{n}, \quad (32)$$

¹ Брутто-ставкаси тўғрисида тўлиқ маълумот кейинги параграф ва мавзуларда берилади.

Мисол. Банк 8 ойга 10 млн. сўмлик кредит берди. Кутиладиган ойлик инфляция даражаси 2%. Даромад ставкаси 12%. Шу маълумотлар асосида инфляция даражасини ҳисобга олган ҳолда фоиз ставкасини, ошган қиймат суммасини ва фоиз тўлови миқдорини аниқланг:

1. Инфляция индекси:

$$I_u = (1 + 0,02)^8 = 1,1717;$$

2. Брутто-ставка:

$$i = \frac{(1 + 0,66 \cdot 0,12)1,1717 - 1}{0,66} = \frac{0,264}{0,66} = 0,4 \quad (40\%)$$

3. Ошган қиймат суммаси

$$S_a = 10(1 + 0,66 \cdot 0,4) = 12,64 \text{ млн. сўм}$$

4. Фоиз тўлови миқдори

$$\Delta = 12,64 - 10,0 = 2,64 \text{ млн. сўм}$$

Узоқ муддатли кредитлар берилишида, йиллик инфляция даражаси (a) мавжудлиги шароитда шу операциянинг самарадорлигини (i) таъминлайдиган мураккаб фоиз ставкаси қуйидаги формула билан ҳисобланади:

$$i_a = i + a + i_a \quad (33)$$

Агар ҳисобланган инфляция индекси бутун кредит муддатига қўлланилса, инфляцияни ҳисобга олувчи фоиз ставкаси қуйидаги формула билан ҳисобланади:

$$i_a = (1 + i)\sqrt[I_u]{I_u - 1}. \quad (34)$$

2.3. АКТУАР ҲИСОБЛАШ МЕТОДЛАРИ

Манфаат ва талофат миқдори ҳамда ҳиссаси ҳар хил бўлган шароитда битимда қатнашувчи томонларнинг манфаати ва талофатини ҳисоблашга актуар ҳисоблар деб айтилади. Бунинг ўзи актуар ҳисобларни бир вақтнинг ўзида икки ва ундан ортиқ формулалар билан амалга оширишни талаб қилади ва уни бошқа ҳисоблардан ажратиб туради.

Собиқ шурулар даврида манфаат ва қурилган талофатлар ҳажми фақатгина суғурта битимларини тузишда қўлланар эди холос. Шу сабабли бугунги кунда кўпчилик актуар ҳисоблар деганда суғурта билан боғлиқ масалалар билан шуғулланишни тушунади. Бу нотўғри тушунча эмас. Лекин актуар ҳисоблар деганда фақат суғурта билан боғлиқ бўлган масалалар билан шуғулланишни тушуниш, актуар ҳисобларнинг умумий олий молиявий ҳисоб-китобларда тутган ўрни ва ролини пасайтиради. Чунки актуар ҳисобларнинг бошланғич асоси олий молиявий ҳисоб-китоблар (оддий фоизлардан тортиб то валюта ҳисобларигача) ҳисобланади. Бироқ актуар ҳисоблар деганда жиддий қаралганда бевосита максимал даромад ва «даромаддан даромад» олишга мулжалланган ҳужжатлаштирилган молиявий операциялар, яъни маконда ва замонда аниқ белгиланган контрактлар, векселлар, трастлар, форфейтинг ёки бошқа ҳар қандай молиявий шароитлар тушунилади. Шу нарсани эсда тутиш керакки, актуар ҳисобларнинг ҳар бир қатнашчиси, одатда, бири иккинчисидан ажралиб турувчи, амалга ошириладиган операциянинг индивидуал мазмунига жавоб берувчи ўзининг шахсий схемасига мурожаат қилади.

Ҳар қандай актуар ҳисобларнинг умумий мақсади — мазмунан ва ўлчами бўйича бир-биридан фарқ қилувчи бошланғич молиявий қўйилмалардан олинadиган манфаатлар ҳажмини ҳар бир битим қатнашчиси учун алоҳида-алоҳида аниқлаш ҳисобланади. Масалан, битимда икки банк қатнашса, олинadиган манфаат сотувчи ва сотиб олувчи банк учун, амалга ошириладиган битимнинг ҳар бир агенти, ҳатто алоҳида олинган иш бажарувчи учун ҳам ҳисобланади. Мана шу жиҳати билан актуар ҳисоблар бошқа молиявий ҳисоблардан фарқ қилади ва ажралиб туради. Бу тамойил уларнинг фундаментал асосини ва типологиясини ташкил қилади.

Мутаносиблик ҳар қандай актуар ҳисобларнинг таянчи ҳисобланади. Мутаносибликни ноаниқ миқдори ўзида молиявий битимдаги қатнашчилар ҳиссаси ёки пай даражасини ифодалайди. Ҳисса устама сумма ёки қисман мукофот («Роялити») миқдори ифодасида ёки битимдан олинadиган фоиз турида бўлиши мумкин.

Бутун замонавий актуар ҳисобларнинг асосида қуйидаги оддий мутаносиблик ётади,

$$P : p = 100 : i \quad (1)$$

Бу ерда: P — бошланғич сумма; p — устама сумма; $P:p$ — қайтма сумма S ; i -номаълум фоиз миқдори.

Актуар ҳисобларда номаълум миқдор (умумий ҳолда у қўшимча ўсиш суръати — Δm) битимда ҳар бир қатнашчининг ҳиссасини ифодалаб, қуйидаги формула билан аниқланилади.

$$i = \Delta m = \frac{P}{S} \quad (2)$$

Битимда қанча қатнашчи бўлса ҳиссалар сони улар сонига тенг бўлади (икки томонлама контрактда — иккига, воситачи контрактларда — учга, факторинг ёки форфейтинг контрактларда — тўрт ва ундан ортиқ қатнашчиларга тенг).

Агар сўз умумий ўсиш суръатини (m) аниқлаш устида борса, юқорида келтирилган формуладан биз қуйидаги мутаносибликга эга бўламиз:

$$P : (P : p) = 100 : T \quad \text{ёки} \quad P : S = 100 : T$$

бу ердан

$$T = \frac{P + p \times 100}{P} = \frac{S \times 100}{P} \quad (3)$$

Агар ҳисоб-китоблар $1 : i$ масштабида олиб борилса ($100 : i$ эмас) натижалар баробарларда ифодаланadi.

$$T = \frac{P + p}{P} = \frac{S}{P} \quad (4)$$

Мисол. Ўтган ойга нисбатан банкнинг ойлик бюджетга тўловлари 5% пасайди ва 40 млн. сўмни ташкил қилди. Ўтган ойдаги банк тўловлари суммаси қанча? Бюджет тўловларининг пасайиши ҳисобидан банк қанча сўмни тежаб қолди? Тўлов ставкасининг пасайиши ҳисобидан бюджет неча сўм йўқотди?

1. Банк тўловлари суммаси:

$$40 + \left(\frac{40,0 \times 5}{100 - 5} \right) = 42105260 \text{ сўм}$$

2. Банкнинг тежаб қолган суммаси:

$$40 - \left[40 + \left(\frac{40,0 \times 5}{100 - 5} \right) \right] = 2,1 \text{ млн. сўм ёки } 42,1 \times 0,05 = 2,1$$

3. Бюджетга тушмаган сумма

$$\left[40 + \left(\frac{40,0 \times 5}{100 - 5} \right) \right] - 40 = 2,1 \text{ млн. сўм ёки } 42,1 \times 0,05 = 2,1$$

Олдин таъкидланганидек, актуар ҳисоблашда аниқ фоизлар ва кунлар қўлланади. Битимлар натижаси ҳисобланаётганда ойлар 28, 29, 30, 31 кун, йиллар эса — 365 ёки 366 кунга тенг деб олинади.

Маълумки, ҳар қандай шароитда ҳам оддий ва аниқ фоизлар ўртасидаги фарқ жиддий.

Мисол. 1,5 млн. сўм бир йилда 5% ошса 1,575 млн. сўмни ташкил қилади, яъни 75000 сўмга ортади. n кун учун қандай қушимча ўсишга эришиш мумкин?

90 кун учун ҳисобласак:

а) оддий фоизларда: $75 \times \frac{90}{360} = 18,75$ минг сўм.

б) аниқ фоизларда: $75 \times \frac{90}{365} = 18,49$ минг сўм.

Натижа тушунтиришни талаб қилмайди. Бир фоизни иккинчи фоизга ўтказиш коэффиценти қуйидагича ҳисобланади $360/365=1,01389$.

Халқаро ҳисобларда тижорат йили деб 360 кун қабул қилинган. Бу фақат туловларни олувчиларга юқори манфаат келтиради; қисқартириш туловчи фойдасига ҳал қилинади.

Умуман олганда, ҳозирги пайтда 1 кундан то 360 кунгача фоизларни ҳисоблаш жадваллари мавжуд. Агар бундай жадваллар қўл остингизда бўлмаса, юқорида келтирилган оддий фоизлардан аниқ фоизларга ўтиш коэффицентидан фойдаланиш мумкин.

Шуни эсда тутиш керакки, агар оммавий ҳисобларда асосан оддий фоизлар қўлланилса, актуар ҳисобларда мураккаб фоизлар ишлатилади ва номаълум миқдорнинг бошланғич ҳаллари логарифмлаш орқали аниқланилади.

$$S = P \times n \lg (1+i) \quad (5)$$

$$S = P (1+i)^n, \lg S = \lg P + n \lg (1+i)$$

$$n = \frac{S-P}{\lg(1+i)} \quad (6)$$

Бу ерда: S — пулнинг охириги суммаси; P — пулнинг бошланғич суммаси; i - даромадлилик фоизи; n — қўйилма даври (йиллар сони).

Мисол. 10 млрд. сўм пул бор. Шу пулни 30 йил муддатга жойлаштиришга қизиқиш пайдо бўлди. Фараз қилайлик банк фоизи 5% (йиллик) ташкил қилади. Савол туғилади: 30 йилдан кейин 10 млрд. сўм нимага айланади?

Мураккаб фоизлар формуласини қўллаб, қуйидагига эга бўламиз:

$$S = 10 (1+0,05)^{30}$$

Агар логарифмласак:

$$S = 10 \cdot 30 \operatorname{I}g 1.05 = 46\ 356\ 790 \text{ минг сўм.}$$

Шу асослар ёрдамида актуар ҳисобларда яна бир қанча масалалар ечиш мумкин. Масалан, ўртача йиллик ўсиш суръатларини аниқлаш мумкин.

Мисол. 10 млрд. сўм 25 йилдан кейин 26,6 млрд. сўмга етди. Ҳар йил ўртача йиллик ўсиш суръати неча фоизни ташкил қилди?

Жавоб: $\operatorname{I}g S = \operatorname{I}g P 25 \lg (1 + i)$

$$25 \lg \left(1 + \frac{P}{100}\right) = \frac{\operatorname{I}g S - \operatorname{I}g P}{25} \text{ ёки бошланғич}$$

маълумотлар бўйича $\frac{\operatorname{I}g 26,6 - \operatorname{I}g 10,0}{25} = 0,040333$

$$(1+i) - 1,0 = (1,0+0,04) - 1,0 = 0,04 \text{ ёки } 0,04 \times 100 = 4\%.$$

Демак, ўртача йиллик қўшимча ўсиш суръати 4% ни ташкил қилган экан.

Тақрибий ҳисобларда ҳам логарифмлашдан кенг фойдаланилади. Масалан, қувиб ўтиш ёки етиб олиш коэффицентларини ҳисоблашда.

Мисол. Агарда R мамлакатнинг бошланғич иқтисодий даражаси 1 га, А мамлакатнинг эса — 2 га тенг бўлса биринчи мамлакат (R) иккинчи мамлакатга (А) неча йилда етиб олади? Биринчи мамлакатда ўртача қўшимча ўсиш даражаси 4% ни, иккинчисида — 3% тенг.

$$1 \times \left(1 + \frac{4}{100}\right)^n = 2 (1 + 0,03)^n; \quad 1,04^n = 2(1,03)^n$$

$$n \operatorname{I}g 1,04 = \operatorname{I}g 2 + n \operatorname{I}g 1,03; \quad n(\operatorname{I}g 1,04 - \operatorname{I}g 1,03) = \operatorname{I}g 2;$$

$$n = \frac{\operatorname{I}g 2}{\operatorname{I}g 1,04 - \operatorname{I}g 1,03} = \frac{0,30103}{0,01703 - 0,01284} = 71,84$$

Демак, 71,84 йилдан кейин R мамлакати A мамлакатига етиб олади.

Шуни эсда тутиш керакки, агар ҳисоб-китоб қилинадиган давр бир йилдан ортиқ бўлса мураккаб фоизлар билан ҳисобланган устама сумма оддий фоизлар билан ҳисобланган суммага нисбатан кам бўлади, агар ҳисоб даври бир йилдан кам бўлса тескариси.

Мисол. 10 млн. сўм 5% (йиллик) оддий фоизлар билан 6 ойдан кейин 10.250 минг сўмга етади, мураккаб фоизлар билан эса — 10.247 минг сўмга. Бир йилдан кейин иккала ҳодиса учун ҳам охириги сумма 10,5 млн. сўмни, 100 йилдан кейин эса у мураккаб фоизларда — 131,5, оддий фоизларда бор йўғи 50 млн. сўмга етади.

Одатда банклар ва бошқа молиявий ташкилотлар актуар ҳисобларда қўшилиш суръатларини тайёр жадвалларидан фойдаланишади. Жадвалларда қўшилиш суръатлари 0,5 то 21% (йиллик) гача берилган бўлади.

Қуйида биз шу жадвалларда намуналар келтирамыз. Қўйилмалар 5% йиллик даромад билан бир йилдан кам ва кўп даврга берилган.

2.1-жадвал

Бир йилдан кам даврга ва 5% даромад билан қўйилманинг (1,0 млн. сўм) охириги туланидиган суммаси (минг сўм)

Қўйилманинг узунлик вақти	Оддий фоизларда	Мураккаб фоизларда	Фарқи
1 ой	1004,2	1004,2	0,0
2 ой	1008,3	1008,2	0,1
3 ой	1012,5	1012,7	0,2
4 ой	1016,7	1016,4	0,3
5 ой	1025,1	1024,7	0,4

2.2-жадвал

Бир йилдан кўп даврга ва 5% даромад билан қўйилманинг (1,0 млн. сўм) охириги туланидиган суммаси (минг сўм)

Қўйилманинг узунлик вақти	Оддий фоизларда	Мураккаб фоизларда	Фарқи
2 йил	1100,0	1102,50	-2,50
3 йил	1150,0	1157,62	-7,62
5 йил	1250,0	1276,28	-26,28
10 йил	1500,0	1628,89	-128,89
50 йил	3500,0	11467,40	-7967,40
100 йил	6000,0	131501,26	-125501,26

Мисол. 36,0 млн. сўм номинал қиймати ва 5% (йиллик) даромад билан дисконтланган вексел банкда қоплаш муддатидан 8 ой олдин ҳисобга олинади. Оддий фоизлар: $1,2 (5 \times 8 \times 36 / 12)$ млн. сўм. Банк қайси баҳо билан векселни сотиб олади ва дисконт суммаси қанчага тенг бўлади?

Сотиб олиш баҳоси (банк учёти буйича):

$$36 (1 - 8/12 \times 0,05) = 34812000 \text{ сўм.}$$

Математик дисконтлашда чегирма номинал қийматдан эмас, балки ошган ҳисоб фоизидан ҳисобланади. 8 ойга ҳисоб фоизи тенг: $3,3\% (5 \times 8 / 12)$.

Ақтуар ҳисобларда олинаниган манфаат ёки даромад фақат битим мазмунига эмас, балки ҳисоблаш методини танлашга ҳам боғлиқ. Ҳар хил усулда ҳисобланган манфаат ва даромадлар ўрта-сидаги фарқ жуда сезиларли бўлади. Шунинг учун шартнома ва контрактларда манфаат ва даромаднинг суммаси ёки ҳиссасини кўрсатишдан ташқари, шу кўрсаткичларни ҳисоблаш методи, техникаси ва технологияси алоҳида таъкидланса мақсадга мувофиқ бўлади. Қуйидаги рақамларга эътибор беринг.

Банк учун тижорат учёти (олинаниган даромад суммаси 1,2 млн. сўм, векселни сотиб олиш баҳоси 34,8 млн. сўм), мижозга — математик учёт фойдали (чегирма суммаси 50 минг сўмга кам, сотиш баҳоси 34850 минг сўм). Жанжалли ҳолат. Бу ҳолатдан чиқишнинг ягона йули шартнома ёки контрактда векселни учётга олиш методини белгилашдир. Яъни, чегирма (3,3%) математик усул билан дисконтлашда 100 сўмдан эмас, балки 103,3 сўмдан ҳисобланади. У пайтда векселни сотиб олиш баҳоси қуйидагича бўлади:

$$\frac{36}{(1+8/12 \times 0,05)} = 34849952 \text{ сўм}$$

Чегирма суммаси (математик дисконтлаш)

$$\frac{36}{(1+8/12 \times 0,05) 100} = 3,3 = 1150 \text{ минг сўм}$$

Узоқ муддатли вексел ҳисобларида векселни ушловчи ўзини айрим манфаатларидан жудо қилади. Масалан, олинган қарзни векселни қоплаш муддати келгунча ишлатиш имкониятидан. Бу ҳолатда у киши маълум бир даврга ўз капиталини музлатилган ҳолатда ушлаб туради. Бундай пайтларда вексел ушлаб турувчилар фоизга фоиз ҳисоблашнинг қўшимча схема ва усулларига мурожаат қилишади. Шундай схемаларнинг энг кўп тарқалганларидан

бир рекамбиядир (Буни биржаларда қўлланадиган рекамбия термини билан алмаштирмаслик кераклигини таъкидлаймиз. Биржа бозорида вексел қайтадан савдога кирса курслар ўртасида фарқ пайдо булади, бу фарқлар биржа тилида рекамбия дейилади ёки регрезидентнинг регрессатга тескари талаби деб аталади. Бу термин «қора» кунларда (курслар кескин тушиб кетиши) жуда кўп ишлатилади. Бу ҳодисани чуқурроқ урганмоқчи бўлган ўқувчиларга: «Биржа иқтисодиёти», «Биржа статистикаси» каби дарсликларни ўқишни таклиф қиламиз).

Рекамбия методида фоизларга бўлган фоизлар одатда n мажбурияти туловлари суммасидан ажратилади. Туловга мулжалланган сумма (Y) қуйидагича ҳисобланади.

$$Y = p - x - z \quad (7)$$

Актуар ҳисобларда прогрессив ставкалар ҳам кенг қўлланади. Йиллик 5% ва 7% декурсив ставкалардан фойдаланиб 10 ва 26 ой учун арифметик ва геометрик прогрессиялар ўртасидаги фарқни ҳисоблаймиз.

5% (йиллик) декурсив ставка билан 10 ойдан кейин оддий процентларда 4,17 ($5 \times 10/12$), мураккаб процентларда эса 4,13 ($10/12 \times I_g 1,05$). 26 ойдан кейин эса шароит қуйидагича узгаради: оддий процентларда 11,08 ($5 \times 26/12$), мураккаб фоизларда — 11,14 ($26/12 \times I_g 1,05$). Ставкаларнинг усиши билан фарқ катталашиб боради. Қуйидаги жадвал маълумотларидан куришиб турибдики, 5%дан 7%га утилса фарқ яна ҳам яққоллашади:

	Оддий фоизлар	Мураккаб фоизлар
10 ой	6,3	5,3
26 ой	15,1	16,8

Юқоридаги таҳлил қилинган актуар операциялар муҳим аҳамият касб этишига қарамасдан кейинги пайтларда актуар ҳисобларнинг бошқа турлари кенгроқ ривожланмоқда. Масалан, узоқ муддатли қарзлар, фьючерс ва фореке битим (чет давлатлар валюталари сотиш ва сотиб олиш), кўчмас мулк билан боғлиқ бўлган ва бошқа операциялар.

Айрим актуар ҳисоблар (масалан, қимматли қоғозлар ва дериватив) ўйинга ўхшатилади (умуман олганда ҳамма молиявий ҳисобкитобларни ўйин дейиш мумкин). Бу ўйинларнинг назарияси мукамал ишлаб чиқилган. Ўйинларнинг мазмуни қуйидагича. Шериклар контрагентлар ролини ўйнайди. Олинадиган ва бериладиган

ставкалар манфаат ва бой берилган маблағ сифатида қаралади. Бошида манфаат ва бой беришнинг математик кутилиши тенг деб қаралади. Кейинчалик натижалар шундай ўзгарадики, бир томон кўпроқ манфаат кўради (масалан, суғурта операцияларида суғурта ташкилоти кўпроқ манфаат кўриши мумкин ёки тескариси). Бунинг ўзи актуар ҳисобларни қийинлаштиради, чунки тенгламага вақт бўйича ўзгарувчи эҳтимоллар қўшилади — қимматли қоғозларнинг белгиланган тиражда чиқиши, ўйин ютуқларини қоплаш, кишиларнинг маълум бир ёшга етиб бориши (умрнинг узунлиги) ва бошқа форс-мажор шароитлари.

Бу масалалар олий молиявий ҳисоб-китобларнинг асоси бўлишига қарамасдан молия статистикаси дастурида тулиқ кўриб чиқиш кўзда тутилмаган. Шу сабабли ушбу мавзуга қизиқувчилар махсус адабиётга мурожаат қилишлари мумкин.

Юқорида таъкидланганидек, узоқ муддатли молиявий операциялар мураккаб фоизларга асосланади. Оддий фоизлар $n > 1$ учун, одатда қўлланмайди, чунки улар қарама-қарши хулосаларга олиб келиши мумкин.

Мисол. Фараз қилайлик, концессион битим тузилиши керак. Бир компания (Y_1) 10 йилдан кейин 123,0 млн. сўм, иккинчиси (Y_2) 150,0 млн. сўмни — 15 йилдан кейин тўлашни мўлжаллаяпти. Кимнинг таклифи манфаатли? 5% оддий фоиз билан бу таклифларни баҳолаймиз.

$$Y_1 = \frac{123}{1+10 \times 0,05} = 82,0 \text{ сўм} \quad Y_2 = \frac{150}{1+15 \times 0,05} = 85,7 \text{ сўм}$$

Манфаатли таклиф сифатида иккинчи таклифни қабул қилиш керак. Бу тўғримикин? Бунинг учун 15 йилнинг охирига бўлган маълумотни баҳолаш керак. У вақтда биринчи суммага 5 қўшимча йиллар оддий фоизлари қўшилади. Ундан кейин уни иккинчи таклиф билан таққослаш керак $123 (1 + 5 \times 0,05) = 153,7$ млн. сўм. Биринчи таклиф манфаатли бўлаяпти. Бу биринчи ҳисобимизга қарама-қарши натижа бераяпти.

Мураккаб фоизларда баҳолаб кўрамиз (ҳисоб 10 ва 15 йилга):

$$\frac{123,0}{1,05^{10}} = 75,5 \text{ млн. сўм} \quad \frac{150,0}{1,05^{15}} = 72,1 \text{ млн. сўм}$$

Биринчи компания таклифи манфаатлироқ. Агар биринчи суммага қўшимча 5 йилга устама суммани қўшсак $123,0 \times 1,05^5 = 156,9$ млн. сўм ва иккинчи таклиф (150,0) билан таққосласак олдинги хулосани оламиз: мураккаб фоизлар бўйича қандай пайт танланмасин биринчи компания билан шартнома тузиш керак.

Молиявий амалиётда биномни тескари миқдорлари учун тайёр жадваллар мавжуд.

$$\left(1 + \frac{P}{100}\right)^{-t} \quad (8)$$

Мисол. Бошланғич қўйилма 20.000 сўм 10 йилга 4,75 (йиллик) фоиз билан банкга жойлаштирилган. Қўйилманинг усган ҳажми ва фоиз аниқлансин.

$$Y = 20.000 \times 1,0 \lg 1,0475 = 31810,46$$

Келиб чиққан натижадан бошланғич суммани айирсак устама фоиз келиб чиқади:

$$31810,40 - 20.000 = 11810,46$$

Актуар ҳисоблар бўйича юқорида келтирилган фикрларга яна қуйидагиларни қўшиш зарур.

Умуман олганда актуар ҳисобларни тор ва кенг маънода тушуниш керак. Тор маънода актуар ҳисоблар деганда биз молиявий операциялардан келадиган манфаатларни бир давр (йил) учун ҳисоблашни тушунамиз. Кенг маънода эса ҳар қандай операциядан битминг ҳар бир қатнашчиси манфаатини ҳисоблаш, молиявий комбинаторика тушинилади. Бу курсда актуар ҳисоблар кенг маънода тушунилади, уларни амалга ошириш қутилидиган ва реал устамаларни тўғри тушуниш, асимметрик ҳисобларнинг энг кўп тарқалган кўринишларидан бири бўлган тўғри ва тескари миқдорларни тасвирлаш ва бошқаларни мукамал тушуниш билан боғлиқ. Шунинг учун ҳам, энди эътиборни тўғри ва тескари рақамларга қаратамиз. Уларнинг бош хусусияти асимметрия ҳисобланади.

Мисол. Қуйидаги сонларни олсак: 100,1, 101, 105 ва 120. Агар база деб 100 қабул қилинса, устама фоизи 0,1%, 1,0, 5,0 ва 20% га тенг бўлади.

Тескари (120 сони учун) сонни ҳисобласак (ўша базага нисбатан) 83,3% (100 : 120) келиб чиқади. Иккаласи тенг (20 ≠ 17,7) эмас. Устамалар ўртасидаги мутлоқ фарқ (модуль) 2,3% ташкил қилмоқда. 125 тескари сони 80%, 150 — 66,7%; 175 — 57,1%; 200 — 50% ва ҳ.к. Фарқларнинг ўсиб бориши яққол кўринади (иловага қаралсин).

Бу ерда қуйидаги қоидага эътиборни қаратамиз. Арифметик ва геометрик прогрессиялар ҳамда ўсиш суратлари ўртасидаги ўзаро боғлиқлик ва қўшимча ўсиш суратлари ўртасида бу боғлиқлик-

нинг йўқлиги ҳақидаги фундаментал ҳолатлар айнан тўғри ва тескари сонлар хусусиятларига асосланган. Шу хусусиятларни бир мисол орқали кўриб чиқайлик.

2.3-жадвал рақамларига эътибор бериб қарасак ҳамма ҳисобкитоблар тўғри ҳисобланган бўлиб кўринади. Масалан, ялпи ички маҳсулот келтирилган даврларда 2% дан 5% гача ортган. Лекин бу нотўғри. Тўғри ҳисоблаш қўйидагича бўлиши керак.

$$\left(\frac{119,0}{117,0} \times 100\right) - 100 = 1,6\% \text{ (минимум буйича).}$$

2.3-жадвал

Ишлаб чиқариш натижалари ва омилларини қўшимча ўсиш суръатлари

Кўрсаткичлар	5 йиллик қўшимча ўсиш суръатлари, %		Қўшимча ўсиш суръатларининг ортиши (+) ва пасайиши (-)
	1991-1995	1996-2000	
I. Натижалар			
Ялпи ички маҳсулот	17	19-22	+2-5
Саноат маҳсулоти	20	21-24	+1-4
Қишлоқ хўжалик маҳсулоти	6	14-16	+8-10
II. Омиллар			
Иқтисодиётда банд булганлар	2,3	0,5	-1,8
Инвестициялар	37	30	-7
Меҳнат қуроллари	17	15	-2

$$\left(\frac{122,0}{117,0} \times 100\right) - 100 = 4,2\% \text{ (максимум буйича).}$$

Демак, ялпи миллий маҳсулот 1996-2000 йилларда 1991-1995 йилларга нисбатан 2 ва 5% га эмас, ҳақиқатда 1,6 (минимум) ва 4,2% (максимум) га ортган.

Жадвалдаги ҳамма кўрсаткичлар бўйича тўғри ва нотўғри жавоблар берилган.

2.4-жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, жадвалдаги маълумотлар натижалар бўйича қўшимча ўсиш суръатларини ошириб кўрсатмоқда, омиллар бўйича эса тескариси. Бу дегани реал ҳолат бўзиб кўрсатилмоқда. Чиқариладиган хулосалар ҳақиқатга тўғри келмайди. Мана шунинг ўзи бизни актуар ҳисобларга мурожаат қилишимиз зарурлигини яна бир бор тасдиқлайди.

Ишлаб чиқариш натижалари ва омилларини қўшимча ўсиш суръатлари

Кўрсаткичлар	1996-2000 йилларда 1991-1995 йилларга нисбатан қўшимча ўсиш суръатлари		10 йил учун	
	нотўғри	тўғри	нотўғри	тўғри
I. Натижалар				
Ялпи ички маҳсулот	+2-5	+1,6-4,2	36-39	39,2-42,7
Саноат маҳсулоти	+1-4	+0,8-3,3	41-44	45,2-48,8
Қишлоқ хўжалик маҳсулоти	+8-10	+7,4-9,4	20-22	20,8-23,0
II. Омиллар				
Иқтисодиётда банд булганлар	-1,8	-1,3	2,8	2,8
Инвестициялар	-7	-5,2	67	78,1
Иш қуроллари	-2	-1,8	32	34,6

2.4-жадвалдаги кўрсаткичларни 10 йилга ҳисобласак қандай натижаларга эришамиз? Агар қўшимча ўсиш суръатлари жадвалнинг 4-чи устунда қўлланган қоида билан ҳисобласак ялпи ички маҳсулот бўйича бу кўрсаткич 36-39% ташкил қилади. Ҳақиқатда эса эришилган натижалар қуйидагича (2.4-жадвал).

$$(117 \times 119) - 100 = 39,2 \text{ (қуйи чегара)}$$

$$(117 \times 122) - 100 = 42,7 \text{ (юқори чегара)}.$$

2.4-жадвалда келтирилган маълумотларга яхшилаб эътибор бериб ўргансак қуйидаги қизиқ ва алдамчи ҳолатни кўрамиз. Агар устама даражалари юқори бўлмаса (5% гача) тўғри ва нотўғри баҳолар ўртасидаги фарқ (ўз даври учун) жуда сезиларли эмас (3% гача деярли йўқ). Шунинг ўзи бизни алдайди. Устама суръатлари юқори бўлиб борган сари фарқ катталашиб боради. Шунинг учун ҳам олий молиявий ҳисоб-китобларда, умуман, актуар ҳисобларда қисман ҳар қандай шароитда бўлмасин, қандай фоизлар берилмасин, давр кенглиги, катта ёки кичиклигига ва бошқаларга қарамасдаи «олтин қоида», яъни ҳамма ҳисоб-китоблар бир хил метод ёки технология билан амалга оширилиши тавсия этилади.

2.4. САМАРАДОРЛИК СТАВКАЛАРИНИ ҲИСОБЛАШ МЕТОДЛАРИ

Ҳар қандай молиявий ҳисоб-китоблар (банк кредити, рента-лар, валюта курслари ўртасидаги фарқ, солиқ ва суғурта ставкалари, жарималар, инвестициялар, қўйилмалар ва бошқалар) асосида самардорликни ҳисоблаш ётади. Ҳаттоки инсон уй қурадимиз,

машина сотиб оладими ёки сотадими, деҳқон бозоридан нарса сотиб оладими бир қарорга келиши учун олдин самарани ҳисоблайди. Бу ҳаёт қонуни. Лекин қандай ва қайси метод билан ҳисоблайди? Бу энди албатта муаммо. Айрим ҳолатда биз ҳақиқий самардорликни ҳисобласак, бошқасида келажакдаги самарани ҳисоблаймиз. Олинган натижалар тенг бўлмайди, бири-иккинчисига қарама-қарши бўлиши мумкин. Чунки биринчи ҳолатда биз аниқ ва барқарор ҳолат учун ҳисоб қиламиз, иккинчи ҳолатда эса аниқ бўлмаган, хавф-хатардан ҳоли бўлмаган ҳолатда, яъни объектив омиллар таъсирининг хавф-хатари мавжуд ҳолатда иш тутамиз. Лекин иккала ҳолатда ҳам иш тутиш ҳаёт талаби.

Яна шуни таъкидламоқчимизки, кўп асарларда молиявий операциялар самардорлигини ҳисоблаш методларига асосий эътибор қаратилган. Бу дарсликда эса булардан ташқари инвестициялар ва хужалик тадбирлари самардорлигини ўрганиш методларига алоҳида тўхталлади. Бу билан ўқувчи самардорликни бир томонлама баҳолаш камчилигидан холос бўлиб, муаммони ҳар томонлама ва батафсил баҳолаш методларини ўрганиб олади.

Молиявий бозорда энг тарқалган ва кенг қўлланидиган самардорлик ҳисобларига — самардорлик нормалари, фоизлари, ставкалари, қоплаш муддатлари самардорлиги, инвестиция лойиҳаларининг техник-иқтисодий асослари ва бошқалар кирди.

Бу ҳисобларнинг умумий мазмуни фоизлар, ставкалар, солиқлар, валюта курслари ўзгариб туриши шароитида инвесторларнинг кўрадиган манфаатини аниқлаш ҳамда шу норма ва ставкалар даражасини ҳисоблашдан иборат бўлади. Бу ерда энг қийин масала ҳар хил, турли йўналишдаги, турли ноаниқликда ва хавф-хатар шароитида инвесторларнинг манфаатини ҳисобга олувчи кўп миқдорли ва вазифали инвестиция лойиҳаларининг самардорлигини ҳисоблашдир. Энг қийини эса капиталларнинг қўшилиши ва булакларга бўлиниши вақтидаги самардорликни ҳисоблашдир.

Ставкалар самардорлигини ҳисоблашнинг мақсади бирорта ишга (лойиҳага) сарфланган маблағдан келадиган манфаатни ҳисоблашнинг ягона қоида ва методларини яратишдир. Оддий қоида: манфаат суммаси харажатдан юқори бўлса пулни ишлатиш керак, тескариси бўлса бу лойиҳадан воз кечилади. Бу ерда самардорлик ставкаси манфаат индикатори ёки унинг энг қуйи чегараси бўлиб хизмат қилади: агар лойиҳанинг самардорлиги ставкадан юқори бўлса у манфаатли, аксинча бўлса тескариси.

Бу саволларга жавоб бериш учун манфаат ва харажатларни редуцирлаш (битта асосга келтириш) ва дисконтлаш зарур. Бошқача қилиб айтганда уларни ҳозирги кундаги қийматини (Net Present Value) ҳисоблаш зарур.

Редуцирлаш ва дисконтлашнинг талабларини қандай, қанчалик тўлиқ ва аниқ ҳисобга олишга қараб ставкалар самардорлигини аниқлаш методлари бир-биридан фарқ қилади.

Ҳар хил вақт ва давлатларда ставкаларини, нормаларни ва ҳоказолар самардорлигини аниқлашнинг энг кенг тарқалган методлари қуйидагилар:

1. Қайта қоплаш муддати формуласи (Payback period):

$$PP = \frac{\text{Соф инвестиция (бутун давр учун)}}{\text{Соф фойда (йиллик)}} = \frac{\text{Net investment (whole period)}}{\text{Net profit (annual)}} \quad (1)$$

2. Самардорлик нормаси формуласи (инвестицияни қайта қопланиши) (Return of investment):

$$RI = \frac{NP}{NI} = \frac{\text{Йиллик соф фойда}}{\text{Соф инвестиция}} = \frac{\text{Net Profit (annual)}}{\text{Net investment (companuding expeditore)}} \quad (2)$$

3. Соф жорий қиймат (дисконтланган) формуласи (Net Present (discounted) value):

$$NPV = \frac{FND}{(1+i)^n} - \frac{FNI}{(1+i)^n} \quad (3)$$

Бу ерда: FND — келгусидаги соф даромадлар суммаси (Future Net Revenues);

FNI — келгусидаги соф харажатлар суммаси (Future Net expenditure).

4. Даромадлиликни ички ставкаси формуласи (Internal rate return):

$$IRR = \frac{FNP}{(1+i)^n} - \frac{FNI}{(1+i)^n} \quad (4)$$

жорий дисконтланган даромадлар ва инвестициялар қиймати (Net Present — discounted value of the revenues — (minus) Net Present — discounted investment).

5. Дисконтланган пул оқимлари даромадлиги ставкаси формуласи (Rate of Return discounted cash flow):

$$DCF = \frac{FF}{(1+i)^n} : A \quad (5)$$

Давр оралиғида келиб тушган маблағлар (пуллар)нинг жорий қиймати: аннуитетлар — бир ҳажмда келиб тушган пуллар серияси (Net Present — discounted — cash flow of return : (divided) Annuity). Бу ерда: FF — келгуси тушимлар ҳажми (Future cash flow).

6. Даромадлилиқни учёт ставкаси формуласи (Accounting rate return) (Profitability index):

$$ARR = \frac{FND/(1+i)^n}{FNI/(1+i)^n} = \frac{\text{Тушумларнинг жорий (дисконтланган) қиймати}}{\text{Инвестициянинг жорий (дисконтланган) қиймати}} =$$

$$= \frac{\text{Net Present - discounted - Value of the return}}{\text{Net Present - discounted - Value of the investment}}$$

Бу методлар орасида 5-чи метод, яъни жорий даромадлардан (тушумлардан) дисконтланган харажатларни айириш йўли билан пулнинг қўшимча усиши бозор қийматини баҳолашчи метод афзалроқ ҳисобланади.

Бугунги 1000 фунт стерлинг (ф.ст.), эртага 1000 ф.ст. турмаслиги мумкин. Масалан, эртага фунт стерлингнинг долларга нисбатан курси 1,2 пункта ошса ёки банк ставкаси 1,2 пункта ошди дейлик. Бу пайтда операция долларда амалга оширилса, бу операциянинг нархи 1012 ф.ст. бўлади. Агар бир кунда иккала ишни бажаришга улгурса, у пайтда операция нархи 1024,1 [1000 × (1,012 × 1,012)] ф.ст. тенг бўлади. Тескариси ҳам бўлиши мумкин. Масалан, курс ва ставка бир пайтда пасайса (1,2 пунктга), операция нархи 9761 [1000 × (0,988 × 0,988)] ф.ст. тенг бўлади. Молия бозорида ишловчилар тилида жорий миқдорларни қайта баҳолашда 1024,1 ф.ст. натижага эришса бу кун «муваффақиятли» кун, агар 9761 ф.ст. натижага эришса — «қора» кун деб аталади. NPV методининг бошқалардан фарқи, мазмуни ва устунлиги шу билан ифодаланади. Бу методнинг узига яраша қийинчиликлари ҳам бор.

Қийинчилик қуйидагидан иборат. Лойиҳанинг жорий харажати ва шу лойиҳадан олинadиган жорий даромадлилиқ қиймати ҳар хил фоизлар билан аниқланади. Бу фоизлар олдиндан маълум эмас. Шунинг ўзи ҳисобларда ноаниқликни келтириб чиқаради. Одатда лойиҳа харажатлар учун ҳам, лойиҳадан келажакда кутилadиган даромадлар учун ҳам бир хил фоиз ставкалари қўлланади (масалан, бугунги кунда Англияда инвестициялар учун ўртача банк фоизи ставкаси 6,0-6,8% (йиллик) ташкил қилади. ЕС бошқа мамлакатларида ҳам ахвол шундай).

Бироқ, агар келгусида ставка даражаси юқори бўлса харажатлар ва даромадлар ўртасидаги тенглик бузилади. Инвестиция юқори

ставкаларда ва нобарқарор иқтисодиётга эга булган мамлакатларда қилинса бу тенгсизлик жуда сезиларли бўлади. Масалан, Англия 1,0 млрд. ф.ст.ни автомобиль йиғиш заводи қурилиши лойиҳасига жойлаштирмоқчи. Қурилиш 5 йилга мулжалланган. Пул 12% ставка билан берилади (2.5-жадвал).

2.5-жадвал

Инвестициялар киритилади, тушумлар ва даромадлар йиллар бўйича қуйидагича ҳисобланади (млн. ф. ст.)

Йиллар	1-чи йил	2-чи йил	3-чи йил	4-чи йил	5-чи йил	Беш йил учун жами
I. Номиналлар						
1.1. Инвестициялар (Investment)	360	240	180	120	100	1000
1.2. Тушумлар (Return)	72 ¹	120	156	180	200	728
1.3. Соф даромад суммаси (1,2-1,1)	-288	-120	-24	+60	+100	-272
II. Дисконтланган						
2.1. Инвестициялар	204,3	152,7	128,2	95,2	89,2	660,1
2.2. Тушумлар	-	188,4	218,4	225,0	112,0	743,8
2.3. Соф дисконтланган жорий қиймат - NPV (2.2-2.1)	-2043	35,7	90,2	129,3	22,8	83,7

Лойиҳани қайта қоплаш нормаси 20%.

Соф жорий қийматни қадамба-қадам ҳисоблаймиз.

Биринчи. PV қийматини ҳисоблаш керак.

$$PV = \frac{FV}{(1+\gamma)^n} \quad (7)$$

бу ерда: FV — келгусидаги қиймат; γ — фоиз; n — йиллар сони.

$$PV_1 = \frac{360}{(1+0,12)^5} = \frac{360}{1,762} = 204,3 \text{ млн. ф.ст.}$$

¹ Тушумлар суммаси инвестиция суммасини ставкага купайтириш билан аниқланади, 1-йил учун $72=360 \times 0,2$

Қолган йиллар учун ҳисоблаб (жадвалга қаралсин) олинган на-
тижаларни қўшсак, беш йил учун дисконтланган харажатлар сум-
маси келиб чиқади (660,1 млн. ф.ст.).

Иккинчи. Тушум қиймати аниқланади. Тушумлар қиймати ик-
кинчи йилдан бошлаб ҳисобланилади, чунки биринчи йилдаги ту-
шумлар янги инвестиция ҳисобидан олинмаган бўлиши мумкин
(агар ишлаб турган завод бўлса).

FV иккинчи йил учун $120(1 + 0,12)^4 = 188,4$ млн. ф.ст.

Беш йил FV суммаси (ишлаб чиқарилган автомобилларни со-
тишдан тушган маблағ) 743,8 млн. ф.ст. тенг.

Учинчи. Лойиҳа самаралими ёки самарасизми деган саволга
жавоб олиш учун дисконтланган тушумлар ва инвестициялар сум-
масини таққослаш керак. Агар тушумлар суммаси инвестиция сум-
масидан юқори бўлса лойиҳа самарали, аксинча бўлса тескариси.
Бизнинг мисолимизда лойиҳани амалга оширишдан келадиган соф
жорий қиймат (NPV) $83,7 [(743,8 - \text{return}) - 660,1 (\text{expenditure})]$
млн. ф.ст. тенг. Йиллар бўйича жадвалда келтирилган. Хулоса:
лойиҳа фойдали, яъни самарадор.

Қўп давлатларда қайта қоплаш вақтини баҳолаш методи (PP)
инвестицияларни баҳолашда кенг тарқалган методлардан бири
бўлиб қолмоқда. Бу методнинг мазмуни шундан иборатки, лойиҳага
сарфланадиган бошланғич харажатлар (C) лойиҳадан келадиган
даромадларнинг бир йиллик ўртача суммасига бўлинади. Бизнинг
мисолимизда C тенг 1 млрд. ф.ст., соф фойда эса — 728 млн. ф.ст.
[бир йиллик ўртачаси 145,6 (728 : 5) млн. ф.ст. тенг].

$$PP = \frac{C}{R} = \frac{1000}{145,6} = 7 \text{ йил}$$

Агар шу сумма банкка 6% (йиллик) даромад билан жойлашти-
рилса, бу сумма 16,6 (1000:60) йилдан кейин қайта қопланади.
Шунинг учун ҳам 7 йиллик муддат жуда ҳам манфаатли давр деб
қабул қилинади. Бу лойиҳа пулни банкка қўйишга қараганда 2
баробардан кўпроқ манфаатли. Бу ердан шундай хулоса келиб чи-
қади: ҳар қандай пул эгаси ўз пулини биринчи навбатда ушбу лойи-
ҳага сарфлашга ҳаракат қилади. Мабодо бундай лойиҳа бўлмаса
ёки ҳисоб-китоблар қурилиш жуда хавф-хатарли эканлигини
қўрсатса, ёки қурилган объектни кейинчалик ҳеч кимга сотиш им-
конияти бўлмаса, у пайтда ишбилармон ёки молия магнати ўз
пулини банкка жойлаштириши мумкин.

Инвестицияларни баҳолаш методларидан яна биттаси даромад-
лиликнинг ички ставкасини (IRR) ёки фойда нормасини ҳисоб-

лашдир. Бу методни мазмуни қуйидагича: фойда (P) суммаси инвестиция харажатларига (C) булинади.

Келтирилган мисолда фойда даромадга (R) тенг. Даромад суммаси 145,6 млн. ф.ст. ташкил қилади, харажатлар эса -1,0 млрд. ф.ст. Бу ердан фойда нормаси:

$$IRR = \frac{P}{C} = \frac{145,6 \times 100}{1000,0} = 14,5\%$$

Агар фойда нормаси банк ставкасидан юқори булса (юқорида таъкидлаганимиздек Англия ва ЕС давлатларида LIBOR ставкаси ёки банк ставкаси 6,0-6,7% ошмайди) лойиҳа самарали деб қабул қилинади. Шунинг учун ҳам 14,5% фойда нормасига эга булган лойиҳа жуда-жуда фойдали лойиҳадир.

Молия бозорида самардорлик ставкалари ёрдамида бир-биридан қўйилиш, бошланғич шароити ва маълумотларнинг тулиқлиги, инвестиция қатнашчилари манфаатининг турли йуналишлиги ва ҳ.к. бўйича фарқ қилувчи бир бутун молиявий вазифалар ечилади.

Шулардан бири (оддий ва кенг тарқалган) инфляцияни ҳисобга олган ҳолда дисконтланган самарадорликни ҳисоблаш вазифасидир.

Мисол. Инвестициялар ва соф фойда жорий баҳоларда (млрд. долл.).

	1998	1999	2000	2001
Инвестициялар	100	40	-	-
Соф фойда	-	50	200	400

Инвестициялаш баҳоларининг (ўзидан олдинги йилга нисбатан) қўшимча ўзгариши: 1999 и. — 30%; қолган йиллари — 20%; 40%.

Инфляцияни ҳисобга олган ҳолда дисконтланган самарадорликни ҳисоблаш талаб этилади.

1. Инфляция индексини ҳисоблаймиз. Бу индекс баҳо индексининг тескари миқдори ҳисобланади. 1999 йил учун $1,0/1,3 = 0,769$ ёки 76,9%, қолган йиллар учун — 0,833; 0,714.

2. Инвестицияни инфляцияни ҳисобга олган ҳолда аниқлаймиз (солиштирма, 1998 йил баҳосида) $40 \times 0,769 = 30,76$ млрд. доллар.

3. Инфляцияни ҳисобга олган ҳолда соф фойда суммаси тенг: 1999 йил: $50 \times 0,769 = 39,45$ млрд. доллар

2000 йил: $200 \times (0,769 \times 0,833) = 128,1$ млрд. доллар

2001 йил: $400 \times (0,769 \times 0,833 \times 0,714) = 182,9$ млрд. доллар.

4. Инвестициянинг дисконтланган самарадорлигини ҳисоблаймиз.

Биринчи инвестиция (100,0) ва дисконтланган даромадлар (инфляция даражаси ҳисобга олинган ҳолда) тенглиги тўғрисидаги аксиома асосида рентабелликнинг ички ставкаси бўйича дисконтланган фойдалар ва инвестицияларнинг қўшма тенгласини тузамиз:

$$\frac{39,45-30,76}{(1+r)} + \frac{(128,1-0,0)}{(1+r)^2} + \frac{(182,9-0,0)}{(1+r)^3}$$

Бу тенгламани танлаш методини қўллаб ечсак, умумий дисконтланган самарадорлик кўрсаткичи келиб чиқади. Бизнинг мисолимизда у 0,258 ёки 25,8% тенг бўлади.

Юқорида келтирилган методлар билан бир қаторда дисконтланган таққослама самарадорликни ҳисоблаш методи ҳам молиявий ҳисоб-китобларда кенг қўлланади. Бу методни келтирилган харажатларни ҳисоблаган ва ҳисобламаган ҳолда, амортизацияни ҳисобга олган ва олмаган ҳолда ва ҳоказо ҳолатларда қўллаш мумкин. Шуни эсда тутиш керакки, бу методни қўллашда дисконтланган қиймат инвестициянинг бошланиш пайтига аниқланади.

Мисол. Баҳо 30% ошиши шароитида ҳажми ва муддати тенг бўлган инвестициялар ичидан рақобатга қобилиятли лойиҳани танлаб олиш керак. Сизни эътиборингизга иккита лойиҳа ҳавола этилади. Уларнинг қопланиши биринчи йилда 1 лойиҳа бўйича 100, иккинчи лойиҳа бўйича 440, иккинчи йилда 250 ва 210, учинчи йилда 450 ва 60 млрд. сўм.

Бу мисолнинг ечими қуйидагича:

Ҳар бир вариант бўйича бажарилган инвестиция ҳисобидан тежалган сумманинг (даромадни) дисконтланган қийматини ҳисоблаймиз:

$$\text{I вариант} \quad \frac{100}{1,3} + \frac{250}{1,3^2} + \frac{450}{1,3^3} = 429,7 \text{ млрд. сўм}$$

$$\text{II вариант} \quad \frac{440}{1,3} + \frac{210}{1,3^2} + \frac{60}{1,3^3} = 490,0 \text{ млрд. сўм}$$

Кўриниб турибдики, иккинчи лойиҳа рақобатли бўлиб чиқапти, чунки бир хил инвестицияда 60,3 (490 — 429,7) млрд. сўмга кўпроқ даромад бермоқда.

Агар келтирилган харажатларни ҳисобга олган ҳолда бу кўрсаткичларни ҳисобласак, ҳисоблаш технологияси янада қийинлашади.

Мисол. Қуйидаги маълумотлар берилган (млрд. сўм)

Технологиялар	Таъминланган ишлаб чиқариш ҳажми, минг дона	Инвестициялар	Жорий фойдаланиш харажатлари	Ишлаб чиқаришнинг йиллик қиймати
Таклиф қилинадиган	40	80	12	20
Қўлланадиган	20	60	16	21

Мутлоқ самардорликнинг норматив коэффиценти — 0,2, нисбий самардорлик — 0,12. Юқорида келтирилган маълумотлар асосида мутлоқ ва нисбий самардорликни ҳисоблаймиз (2 вариантда: тўғри ва келтирилган харажатлар бўйича).

Мутлоқ самардорлик коэффиценти (тўғри харажатлар асосида):

$$\text{таклиф варианты бўйича } \frac{20-12}{80} = 0,1;$$

$$\text{қўлланиладиган вариант бўйича } \frac{21-16}{60} = 0,08.$$

Хулоса: Иккала технология ҳам самардорликни норматив коэффицентига нисбатан мақсадга мувофиқ эмас. Лекин таклиф қилинадиган вариант қўлланиб турилган вариантга нисбатан устувордир. Чунки уни қоплаш вақти 10 йил (1,0 : 0,1) бўлса, иккинчи вариантники 12 (1,0 : 0,08) йилга тенг.

Келтирилган харажатлар бўйича таклиф қилинаётган вариантни татбиқ қилишдан олинган йиллик даромадни қуйидагича ҳисоблаймиз:

$$(80 \times 0,2 + 12) - (60 \times 0,12 + 16) = -1,6 \text{ млрд. сўм.}$$

Демак, таклиф қилинаётган вариант 1,6 млрд. сўмни тежашни таъминлайди.

Нисбий самардорликни ҳисоблаймиз (тўғри харажатлар бўйича):

$$\frac{16-20}{80-60} = 0,2$$

Қоплаш муддати 5 йилга ($1,0 : 0,2$ ёки $\frac{80-60}{16-12}$) тенг.

Нисбий самарадорлик коэффиценти (келтирилган харажатлар буйича):

$$\frac{16-12}{(60 \cdot 0,12+16)-(80 \cdot 0,12+12)} = \frac{4}{1,6} = 2,5$$

Нисбий самарадорлик коэффиценти:

а) бир вақтдаги ҳиссавий харажатлар буйича

$$\frac{12/20-16/40}{60/20-80/40} = \frac{1}{5} = 0,2$$

б) бир вақтдаги келтирилган харажатлар буйича

$$\frac{12/20-16/40}{\frac{(60 \times 0,12+16)}{20} - \frac{(80 \times 0,12+12)}{40}} = 0,32$$

Кўриниб турибдики, нисбий самарадорлик коэффицентлари (ҳамма шароитларда) нормативдан (0,12) юқори. Демак, таклиф қилинадиган вариантни сўзсиз қабул қилиш мумкин.

Мисол. Амортизация нормаси 10%, 12% ва 18% ни ташкил қилади, самарадорлик нормаси эса — 8%, 15% ва 20%.

Бу маълумотлар асосида қоплаш муддатини аниқлаймиз.

1. Амортизация кўрсаткичи буйича қоплаш муддатини ҳисоблаймиз

$$\frac{1,0}{0,1} = 10 \text{ йил}; \quad \frac{1,0}{0,12} = 8,3 \text{ йил}; \quad \frac{1,0}{0,18} = 5,6 \text{ йил}.$$

2. Самарадорлик коэффицентини тескари нисбатини ифодаловчи, қоплаш муддати кўрсаткичини ҳисоблаймиз.

$$\frac{1,0}{0,8} = 12,5 \text{ йил}; \quad \frac{1,0}{0,15} = 6,7 \text{ йил}; \quad \frac{1,0}{0,2} = 5 \text{ йил}.$$

Олинган натижалардан кўриниб турибдики, 6-вариант (охирги) қолганларига нисбатан устувордир.

Шуни таъкидлаш жоизки, юқорида келтирилган ва ҳисобланган самарадорлик кўрсаткичлари турли-тумандир. Биз уларнинг 1-2 фоизини кўриб чиқдик холос. Қолганлари эса инвестиция статистикаси мавзусида (айримлари) ва махсус инвестицияларни баҳолаш курсларида ўрганилади.

3-Мавзу. ПУЛ МУОМАЛАСИ СТАТИСТИКАСИ

3.1. ПУЛ МУОМАЛАСИ СТАТИСТИКАСИНING ПРЕДМЕТИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

Умумий таърифга биноан пул махсус товар бўлиб, у ҳамма товарлар учун умумий эквивалент ролини бажаради. Ҳамма товарлар сингари пул ҳам қийматга ва истеъмол қийматиغا эга. Пул муомала воситаси, жамгарма воситаси ва қиймат ўлчови вазифаларини бажаради. Унинг ушбу уч вазифасини ҳамма олимлар ва амалиётчилар тан олишади. Лекин иқтисодий адабиётдан бизга малумки, кўпчилик пул яна икки — тулов ва жаҳон пули вазифасини бажаради деб таъкидлашади. Бу муаммони таҳлил қилиш бизнинг вазифамиз эмас.

Пул қачон ва қаерда пайдо бўлган деган савол кўпчиликни қизиқтиради. Бизга маълумки, қоғоз пул (Хитойда IX асрда, АҚШ-1690 йил, Европада, аниқроғи Францияда 1716-1720 йилларда пайдо бўлган) пайдо бўлгунга қадар, унинг ўрнида ҳайвонлар сони (Хиндистон, Рим, Араб давлатлари ва бошқалар), чиганоқлар (Тинч океани ҳовзаси давлатларида, Африкада), фил суяклари (Африка), буғдой (Мисрда), туз (Хитойда), чой (Монголияда), қимматли металллар (бир қанча давлатларда) ва бошқалар ишлатилган.

Пул массасининг даражаси, динамикаси ва таркибини характерловчи кўрсаткичлар тизими сифатида тасвирланган, ҳўжалик юритувчи субъектлар ўртасидаги нақд ва нақд пулсиз шаклларда амалга ошириладиган пул муносабатлари пул муомаласи статистикаси предмети ҳисобланади.

Пул муомаласи статистикаси пул муносабатларини ўрганиш, узгартириш қуроли ҳамда уларни миқдорий ўлчаш ва комплекс таҳлил қилиш методлари йиғиндисигина бўлиб қолмасдан, балки у пул муомаласи жараёнини ташкил қилишни ривожлантириш, бу жараённи бошқариш самарадорлигини ҳамда умумий ижтимоий-иқтисодий ривожланиш самарадорлигини оширишга қаратилган умумий вазифаларни ечишда ҳам бевосита қатнашади. Шу нуқтаи назардан пул муомаласи статистикасининг умумий вазифалари қуйидагилардан иборат:

— пул муомаласи курсаткичларни гуруҳга, типларга ва махсус синфларга ажаратиш, пул муносабатларини бир бутунликда тасвирлаш, таҳлил қилиш ва башоратлаш учун уларнинг зарур ва етарли миқдорини аниқлаш;

— пул муомаласи жараёнидаги узгаришларни тулиқ ва доимий равишда кузатиб бориш мақсадида статистик кузатишни ташкил қилиш ва унинг методларини такомиллаштириб бориш;

— пул муомаласи бўйича ҳисобланадиган кўрсаткичларнинг аниқлик даражасини, маълумотларни тўплашга, қайта ишлашга ва таҳлил қилишга сарфланадиган куч ва маблағларни камайтиришни таъминлайдиган, бу жараён қонуниятларини ўрганадиган статистик методларни ишлаб чиқиш, асослаш ва самарали қўллаш;

— пул муомаласи даражасини, динамикасини ва таркибини характерловчи кўрсаткичларни ҳисоблаш, таҳлил қилиш ва башоратлаш;

— пул муомаласидаги умумий қонуниятларни ва ўзига хос эволюцион хусусиятларни аниқлаш, пул муомаласи кўрсаткичлари ўзгаришининг мамлакатнинг умумий иқтисодий ривожланиши кўрсаткичлари ўзгариш суръатлари ва нисбатларига таъсирини ўрганиш (одатда бу ишнинг тескараси ҳам бажарилади, яъни умумий иқтисодий кўрсаткичлар ўзгаришининг пул муомаласи кўрсаткичларига таъсири ўрганилади).

Юқорида келтирилган умумий вазифалар билан бир қаторда пул муомаласи статистикаси бир қанча хусусий вазифаларни ҳам ҳал этади. Уларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

— алоҳида олинган кўрсаткичлар ва пул муомаласининг агрегатлари бўйича мавжуд ўзгариш тенденцияларини аниқлаш ва ўрганиш. Масалан, пул, касса ва валюта обороти кўрсаткичлари бўйича;

— баҳо, валюталар курси, ставкалар учёти, қимматли қоғозлар котировкаси ва бошқа кўрсаткичларнинг статистик мониторинги;

— пул массасига бўлган талаб, эмиссия, пул бирликлари тузилиши, пулнинг яроқсизлик даражаси ва уларни оборотдан қайтариб олиш, алоҳида олинган пул бирликларининг айланиш ёки халқ қўлида туриб қолиши, пул миграцияси ва бошқаларни статистик ўрганиш ва таҳлил қилиш;

— пул муомаласи бозорининг самарадорлигини статистик методлар ёрдамида таҳлил қилиш ва башоратлаш.

Шуни эсда тутиш керакки, санаб ўтилган вазифаларни пул муомаласи статистикаси алоҳида-алоҳида ечмасдан, балки уларни бир бутунликда, яъни мамлакат миқёсида нақд пул ва нақд пулсиз пул обороти бўйича биргаликда, бир мамлакат кўрсаткичларини жаҳон пул муомаласи бозори кўрсаткичлари билан узвий боғлиқликда ҳамда алоҳида олинган мамлакатлар, регионлар, муассасалар, компонентлар гуруҳи, пул муомаласи цикл ва стадиялари бўйича ечади.

Бу вазифаларни ечишда умумий ва кенг қўлланадиган кўрсаткич ва методлар билан бир қаторда махсус кўрсаткич ва методлардан фойдаланилади. Масалан, пул мониторини тузиш методлари, савол-жавоб методлари, эксперт баҳолаш методлари. Бу методлар эксперимент ҳаракатига эга бўлиб улар зарур ҳолатларда, умумий

методлар ёрдамида ҳал қилиб бўлмайдиган махсус воқеаларни ўрганишда қўлланилади.

Ўзбекистонда пул муомаласини ташкил қилиш ва бошқариш Марказий банк зиммасига юклатилган.

Халқаро миқёсда пул муомаласини ташкил қилиш ва маълумотларни чоп қилиш билан БМТ статистик комиссияси, иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилоти (ИХРТ) ва Халқаро валюта фонди (ХВФ) шуғулланади.

3.2. МУОМАЛАДАГИ ПУЛ МАССАСИНИ АНИҚЛАШ МЕТОДЛАРИ

Пул массаси деганда бир мамлакат ичида жисмоний ва юридик шахсларнинг нақд пул ва нақд пулсиз қилинадиган ҳисоб-китоб маблағлари йиғиндиси тушунилади. Умумий пул массаси (M) алоҳида агрегатлардан ташкил топади. Пул агрегати деганда, тўлов воситаларининг ликвидлилик даражаси бўйича махсус классификацияси ёки жамғарила борилаётган ва харид қобилиятини сақловчи барча пул воситалари тушунилади. Бунга нақд пуллар, корхоналарнинг ҳисоб рақамидаги пуллари, банкка муддатли ва муддатсиз қўйилган пуллар, сертификатлар, заҳиралар ва бошқалар киради. Пул агрегатларининг сони мамлакат иқтисодиёти ва пул массасини бошқариш хусусиятлари инobatга олинган ҳолда турличадир. Масалан, АҚШ ва Россияда пул массаси 4 агрегатга, Япония ва Германияда — 3, Англия ва Францияда — 2 агрегатга бўлинган.

Умумий кўринишда пул массаси қуйдаги параметрлардан ташкил топади:

M_0 — бу агрегат оборотдаги барча (аҳолининг қўлидаги, корхона ва ташкилотлар қассасидаги) нақд пулни ўз ичига олади.

M_1 — агрегатга барча нақд (M_0) пул ва фоиз тўпламайдиган депозитлари қолдиғи суммаси киради.

M_2 — бу агрегат ўз ичига M_1 агрегатини ва муддатли депозитларни олади. Муддатли депозитлар аҳолининг муддатли (3 йилгача) счётларидаги қўйилмаларни ва аҳоли ҳамда корхоналарнинг тижорат банкларида очилган ҳисоб рақамларидаги қолдиқ маблағларидан ташкил топади.

M_3 — бу агрегатни аниқлаш учун M_2 агрегати массаси устига мақсадли заёмлар, суғурта полислари, сертификатлари, банклар заҳираси, уч йилдан кўп муддатга қўйилган аҳоли пуллари, бюджет, касаба уюшмаси, ижтимоий ва бошқа ташкилотларнинг ҳисоб рақамларидаги маблағлари қўшилади.

M_4 — бу агрегат M_3 агрегатига акция, облигация ва векселлар қийматини қўшиш билан аниқланади.

M_5 — охирги агрегат ўз ичига M_4 агрегатдаги маблағлар ва аҳоли, корхона ва ташкилотларга қарашли бўлган чет эл валютасини олади.

Юқорида таъкидлаганимиздек, пул массаси агрегатлари турли мамлакатларда турли кўринишда ва сонда қабул қилинган. Масалан, Белоруссия миллий банкининг методикаси бўйича пул массаси 5 агрегатга, Россияда эса 4 тага бўлинган. Улар ҳисоблаш методикаси бўйича ҳам фарқ қилади. Масалан, Россия Федерациясида қабул қилинган классификация биз юқорида келтирган гуруҳлашдан фарқ қилади. Россия банкининг методикаси бўйича: M_0 — нақд пул; M_1 — M_0 плюс ҳисоб, жорий ва бошқа рақамлар, аҳолининг тижорат банкларига қўйилмалари, жамғарма банкидаги талаб қилинганда бериладиган депозитлар; M_2 — M_1 плюс жамғарма банкка қўйилган муддатли депозитлар; M_3 — M_2 плюс депозит сертификатлари ва давлат облигациялари қиймати киради.

Пул муомаласи статистикасида пул агрегатлари пулни айланиши тезлиги (ликвидлилиги) бўйича ҳам бир қанча гуруҳларга бўлинади. M_1 — ни мутлоқ айланувчи агрегат деб аташади.

Мутлоқ айланувчи (абсолют ликвидлик) маблағ деганда активларнинг муомала маблағларига ўтиши (айланиши) ва ўз номинал қийматларини ўзгартирмасилик қибилиятини сақлаши тушунилади.

Банк тизимида, аниқроғи банкирлар тилида M_1 ва M_2 агрегатлар тезроқ айланувчи пул маблағлари деб юритилади, M_1 эса “қисқа пуллар” номини олган, бошқа пассивлар эса (пул тизимини ликвидли депозитлар) “квази пуллар” деб аталади. Улар муддатли ва жамғарма депозитларни, резидентларнинг чет эл валютасидаги депозитларини ўз ичига олади. Банклар “қисқа пуллар” ва “квази пуллар” йиғиндисини “кенг пуллар” деб аташади.

Пул агрегатлари орасида M_5 агрегат пул массасининг умумий ҳажмини характерловчи кўрсаткич ҳисобланади. Бу агрегат мамлакатдаги товар ва хизматларга бўлган тулов қобилиятини ўзида ифода этади.

Пул муомаласи статистикасида “Пул асоси ёки базаси” кўрсаткичи кенг қўлланилади. Бу кўрсаткични (Н) ҳисоблаш учун нақд пул, банклар кассасидаги қолдиқ пул маблағлари, тижорат банкларининг марказий банкдаги мажбурий заҳиралари ва уларнинг марказий банкнинг корсчётидаги маблағлари суммалари қўшиб чиқилади. Бу ҳисобланган кўрсаткич пул мултипликатори коэффицентини ҳисоблаш учун асос бўлади. Пул мултипликатори банк заҳираларининг муомалада ортиши (кўпайиши) натижасида пул массасининг ортишини характерлайди ва қўйидаги формула билан ҳисобланади (бу кўрсаткични ҳисоблашнинг бошқача усуллари ҳам мавжуд. Уларга кейинроқ тўхталамиз):

$$\Pi_{\text{н}} = \frac{M_2}{H} = \frac{C+D}{C+R},$$

бу ерда: Пм-пул мултипликатори; С-нақд пул; Д-депозитлар; R-тижорат банкларининг мажбурий заҳиралари.

3.3. ҚАНЧА ПУЛ КЕРАК?

Пул муомаласини тўғри ташкил қилиш ва уни самарали бошқариш деганда аҳоли қўлида талабдан ортиқча пул бўлмаслигини (у нималарга олиб келади, ҳаммага маълум) таъминлаш учун зарур бўлган пул миқдори (ҳажми) ҳисобланилади. Бу муаммони бир қанча методлар ёрдамида ечиш мумкин. Зарур бўлган пул ҳажмини (Π) товар обороти ҳажмининг пул бирлиги айланиш тезлигига нисбати, яъни қуйдаги формула билан аниқлаш мумкин:

$$\Pi = \frac{q \times \bar{p}}{v}, \quad v = \frac{pq}{M}$$

бу ерда: q-сотиладиган товарлар массаси; $\bar{p}$ -товарларнинг ўртача баҳоси; v-пул бирлигининг айланиш тезлиги (мартада).

Пулнинг қадрли эканлиги ёки қадрсизланаётганини қуйидаги тенгламалар орқали аниқлаш мумкин: $\Pi \times v = q \times p$ бўлса яхши, агарда $\Pi \times v > q \times p$ бўлса пул қадрсизлана бошлайди (тескариси ҳам бўлиш мумкин).

Зарур бўлган пул ҳажмини (Π) қуйидаги формула билан ҳам аниқлаш мумкин:

$$\Pi = \frac{(p_1 q_1 - p q) + (p_0 q_0 - ВП)}{v},$$

бу ерда: $p_1 q_1$ — жорий давр товар обороти, яъни жорий даврда ишлаб чиқарилган ва сотилган товарлар қиймати; $p_0 q_0$ — ўтган даврда ишлаб чиқарилган ва жорий даврда сотиладиган товарлар қиймати; $p q$ — жорий даврда ишлаб чиқарилган ва пули келгусида тўланадиган товарлар қиймати; ВП —ўзаро қопланувчи тўловлар.

Муайян даврда муомалага зарур бўлган пул миқдорини қуйидагича ҳам аниқлаш мумкин:

$$n = \frac{(\sum pq)^n - (\sum pq)^k + \Pi^n - 3T - ЮТ}{V} + Q$$

бу ерда: $(\sum pq)^n$ — нақд пулга сотилган товар обороти суммаси; $(\sum pq)^k$ — кредитга берилган товарлар обороти; Π^n — нақд пул

билан туланидиган, муддати келган мажбурий пул туловлари суммаси; ЗТ-заёмлар учун туловлар суммаси; ЮТ-турли ютуқлар учун туловлар суммаси; Q-хўжаликлар, ташкилотлар ва аҳоли қўлидаги нақд пул заҳиралари суммаси; V-белгиланган даврда пул бирлигининг айланиш тезлиги.

Зарур бўлган пул массаси сонини башоратлаш методлари ёрдамида ҳам амалга ошириш мумкин. Прогнозлар пулга бўлган талаб ва таклиф қилинадиган пул бўйича тузилади. Бунинг ўзи эса пул муомаласи ривожланишининг барқарорлигидан далолат беради. Таклиф қилинадиган пул бўйича прогнозлаш асосида пул базаси кўрсаткичи ётади. Бу кўрсаткич маълум бўлса муомаладаги пул массасини қуйидаги формула билан аниқлаш мумкин.

$$M_1 = \Pi_M \times H, \text{ бу ердан}$$

$$\Pi_M = \frac{1+c}{n_b + n_g \times B + n_u + c}$$

бу ерда: c — муомаладаги пул нормаси (муомаладаги пулнинг депозитларга нисбати); n_b — талаб қилинганда бериладиган қўйилмалар нормаси; n_g — талаб қилинганда қайтариладиган депозитлар; n_u — ортиқча заҳиралар; B — муддатли қўйилмаларнинг талаб қилинганда бериладиган депозитларга нисбати.

M_2 параметри учун пул мултипликаторини ҳисоблашда муддатли қўйилмалар ва талаб қилинганда бериладиган қўйилмалар нисбати олиниши керак.

$$M_2 = \Pi_M + H, \text{ бу ердан}$$

$$\Pi_M = \frac{1+c+B}{n_b + n_g \times B + n_u + c}$$

Юқорида келтирилганлардан шундай хулоса келиб чиқади: таклиф қилинадиган пул ҳажмига қуйидаги омиллар, яъни пул базасининг ўзгариши; нақд пул ва талаб қилинганда бериладиган қўйилмаларнинг ўзаро нисбати; муддатли қўйилмалар ва талаб қилинганда бериладиган қўйилмаларнинг ўзаро нисбати; пул заҳираси нормативларининг ўзгариши (n_b , n_g , n_u) таъсир қилади.

Бизга маълумки, пировард белгига бир қанча омиллар таъсир кўрсатганда, биринчи белгининг келгусида кутиладиган даражасини аниқлашда кўп омилли динамик моделлар тузилади. Бу ишни кўп омилли регрессия тенгламасини ечиш билан бажариш мумкин:

$$Y_t = a_0 + v_1 x_1 + \dots + v_n x_n$$

Бу ерда ўзгарувчилар эмпирик маълумотларда ёки логарифмларда ифодаланиши мумкин.

3.4. ПУЛ МАССАСИНИНГ КУПЮРЛИЛИК КУРСАТКИЧЛАРИ

Ўзбекистоннинг ўз миллий пули (сўм) 1994 йил 2 июлдан бошлаб мавжуд. Ҳозирги кунда республикада сўм купюраларини: 1, 3, 5, 10, 25, 50, 100, 200, 500 ва 1000 сўмлар ташкил қилади. Муомалада қоғоз пуллар билан бир қаторда тангалар ҳам қўлланади. Купюралар ҳар хил экан, уларнинг тузилишини ўрганиш ва таҳлил қилиш пул муомаласини бошқаришда зарур кўрсаткичлардан биридир. Сўмнинг купюрлилик тузилиши деганда бир бирликларнинг умумий пул массасидаги ҳиссасига айтилади. Бу кўрсаткич купюралар сони ва уларнинг суммалари бўйича ҳам ҳисобланиши мумкин. Уни ҳисоблаш ва билиш банклар томонидан корхона ва ташкилотларга иш ҳақи учун нақд пул бериш, муомалага пул чиқариш, пулни заҳира фондларига жойлаштириш пайтларида муҳим аҳамият касб этади. Чунки купюра тузилишини яхши билмасдан туриб, унга таъсир қилувчи омилларни ўрганиб бўлмайди. Сўмнинг купюра тузилишига аҳолини пул даромадларининг ўзгариши, товарлар ва хизматларга бўлган баҳоларнинг ўзгариши, чакана товар обароти таркибининг ўзгариши, аҳоли талаби қондирилиш даражаси ва бошқа омиллар таъсир қилади. Бу омилларни статистика ўрганайди ва ўлчайди. Шуни таъкидлаш лозимки, инфляция купюра тузилишига жуда катта таъсир кўрсатади, яъни инфляциянинг ўсиши умумий товар обороти ҳажмида қиммат баҳоли товарлар ҳиссасининг ортишига олиб келади, бу ўз навбатида катта купюралар сони ортишини талаб қилади.

Сўмнинг купюра тузилиши динамикасини характерлаш учун ва унинг вақт бўйича ўзгариши тенденциясини аниқлаш мақсадида ўртача купюра ҳажми тўғрисида маълумотлар керак. Бу кўрсаткич қуйидаги формула билан ҳисобланади:

$$\bar{X} = \frac{\sum Xf}{\sum f},$$

бу ерда: X-купюралар қадр-қиймати, f-купюралар сони.

Вилоят мисолида сўмнинг ўртача купюрлилик даражаси ҳисобланишини кўриб чиқамиз (рақамлар шартли).

x	f	Купюра қадр-қиймати, сўм								
		1	3	5	10	25	50	100	200	500
Муомалага чиқарилган пул, млн. дона		10	6	5	4	3	2	1	0,5	0,3

Ўртача купюралилик даражаси тенг:

$$\bar{X} = \frac{\sum xf}{\sum f} = \frac{1 \times 10 + 3 \times 6 + 5 \times 5 + 10 \times 4 + 25 \times 3 + 50 \times 2 + 100 \times 1 + 200 \times 0,5 + 500 \times 0,3}{10 + 6 + 5 + 4 + 3 + 2 + 1 + 0,5 + 0,3} =$$
$$\frac{618}{31,8} = 19,43 \text{ сўм}$$

Бу кўрсаткични фақатгина муомалага чиқарилган пул сони бўйича эмас, балки муомаладан қайтариб (турли сабабларга кўра) олинган купюралар бўйича ҳам ҳисоблаш мумкин. Муомаладан қайтариб олинган купюралар, агар улар жисмоний томондан яроқсиз деб топилмаса яна муомалага қайтарилади. Ҳозирги пайтда муомалада қанча пул бор деган саволга жавоб бериш учун муомаладаги пул ҳажмини ҳисоблаш керак. Муомаладаги пул ҳажми муомалага чиқарилган ва ундан қайтариб олинган пул массасининг фарқига тенг. Бу кўрсаткич пул муомаласини ташкил қилишда муҳим аҳамиятга эга, чунки мавжуд пул муомалада зарур бўлган нормадан ошиб кетса, у қадрсизлана бошлайди ва аксинча бўлса бунинг тескариси. Демак, бу кўрсаткич ўлчагич ролини бажаради.

Пул массаси фақатгина муомалага ва муомаладан ҳаракат қилмасдан, у ҳудудлараро ҳам ҳаракатда бўлади. Пул массасининг бир ҳудуддан иккинчисига ҳаракати пул миграцияси деб аталади. Пул миграцияси икки ҳил шаклда учрайди: нақд пулсиз ва нақд пулли. Масалан, бир вилоятни оладиган бўлсак, биз маълум бир давр учун (масалан, бир йил) шу вилоятга келиб тушган (банклар, алоқа органлари орқали) пул суммасидан чиқиб кетган (юқоридаги каналлар орқали) суммани ажаратамиз. Агар ҳисобланадиган давр учун тушган сумма кетган суммадан юқори бўлса бу ижобий миграция, тескариси бўлса — салбий миграция дейилади.

Пул миграцияси нақд пул шаклида ҳам амалга оширилади. Масалан, Тошкент шаҳрини оладиган бўлсак (оддий кузатиш натижасида ҳам аниқлаш мумкин), бу шаҳарда нақд пулнинг миграцияси ижобий бўлади. Буни исбот қилиб ўтиришнинг кераги йўқ деб ҳисоблаймиз. Нақд пул бўйича миграция суммасини аниқлаш мумкинми, деган савол туғилиши табиий. Мумкин, биринчидан, шу ҳудуд бўйича (масалан вилоят) муомалага чиқарилган пулдан муомаладан қайтариб олинган сумма ажратилиб, келиб чиққан суммага аҳолининг қўлида қолган пул массаси қўшилади. Бу суммани пул миграцияси сабаблари бўйича ҳам аниқлаш мумкин: а) қишлоқ хўжалик маҳсулотларини шаҳарда сотиш; б) мавсумий иш миграцияси; в) даволаниш ва дам олиш; г) хизмат сафари билан боғлиқ бўлган харажатлар; д) бошқа сабаблар орқали. Бу сабаблар орқали амалга ошган пул миграцияси суммаси одатда махсус статистик кузатишлар ўтказиш орқали аниқ ҳисобланиши мумкин.

3.5. ПУЛ МУОМАЛАСИ СТАТИСТИКАСИ КЎРСАТКИЧЛАРИНИНГ ҲИСОБЛАШ ВА ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ МЕТОДЛАРИ

Пул муомаласининг одилона ташкил қилинганлигини ва энг асосийси, самарали ишлаётганлигини баҳолашда статистик кўрсаткичлар тизимидан фойдаланилади. Бу тизимни қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин: пул обороти (айланиши); пул массаси; нақд пуллар; нақд пулсиз маблағлар; пул массасининг айланиш тезлиги ва вақти; пул эмиссияси ва миграцияси.

Пул доимо ҳаракатда бўлиши керак. Агар пул ҳаракат қилмаса (айланмаса) у ўлик товарга айланади ва ўзининг махсус хусусиятларини йўқотади, янада кенгроқ маънода айтсак пулнинг ҳаракати билан яратилган маҳсулот ва хизматлар ҳаракати чамбарчас боғлиқ. Кейинги ғояни қуйидаги тенглама орқали ҳам ифодалаш мумкин:

$$M \times V = p \times q$$

Пул айланиши бир қанча белгилар бўйича классификация қилинади: пулли муносабатларнинг тури бўйича: а) товар-моддий неъматларни айирбошлаш жараёнидаги пул айланиши; б) товар характериға эға бўлмаган пулли ҳисоб-китобларни амалға ошириш жараёнида содир бўладиган пул айланиши; тўлов усуллари бўйича: а) нақд пулли; б) нақд пулсиз; минтақа доираси бўйича: а) минтақа ичидаги; в) минтақалараро пул айланиши; тўлов жараёнида бевосита иштироки бўйича: а) актив; б) пассив пул айланиши.

Маълумки, пул айланиши банкдан бошланади. Нақд пул айланиши устида гапирадиган бўлсак, пулнинг бир марта айланиши деганда банкдан чиқиб яна банкка қайтиб кириши тушинилади. Албатта, бу юз фоиз бўлмайди. Нақд пул айланиши қуйидаги субъектлар ўртасида бўладиган ҳисоб-китобларда намоён бўлади: иш берувчи билан ишға ёлланувчи ўртасида (иш ҳақи); товар ва хизматларни сотувчи ва олувчи ўртасида; давлат ва аҳоли ўртасида (пенсия, нафақа, стипендия, ютуқлар пулини тўлаш, бюджет тўловлари, солиқлар ва мажбурий тўловлар ва ҳоказолар); кредит ташкилотлари ва аҳоли ўртасида.

Муомаладаги нақд пул массаси иш юритувчи субъектлар ҳамда жамоа ташкилотларининг касса қолдиқлари (бу кўрсаткич лимит билан қатъий чегараланган. Лимитдан ортиқча пул банкка топширилади, банклар эса ортиқча пулни заҳира фондига ўтказишади); барча банкларнинг оборот кассаларидаги нақд пул қолдиқлари; аҳоли қўлидаги нақд пуллардан ташкил топади. Нақд пул ай-

ланишининг (купгина ривожланган мамлакатлар тажрибаси шуни яққол исботламоқда) келажаги порлоқ эмас.

Нақд пулсиз оборот деганда, нақд пулнинг иштирокисиз счелларга ёзиш орқали амалга ошириладиган туловлар мажмуаси тушунилади. Оборотнинг бу тури кенг ривожланган бўлиб (ҳозирги кунда 90 % дан ортиқ операциялар нақд пулсиз бажарилади), республика иқтисодиёти ривожланиб борган сари унинг ҳиссаси янада ортиб боради. Бу омил натижасида нақд пулга бўлган эҳтиёж кескин қисқаради, муомала харажатлари тежалани, муомаладаги пул маблағларининг хавфсизлиги пасаяди, ҳамма ишлар банклар орқали амалга оширилиши муносабати билан уларнинг ҳуқуқий жиҳатдан қонунийлигини назорат қилиш мумкин бўлади, корхона ва ташкилотлар ҳисоб рақамларига пул маблағларининг келиб тушиши, улар яратган маҳсулот ёки кўрсатган хизматларининг ижтимоий тан олинishi таъминланади, ҳужаликлар ўртасидаги алоқалар мустаҳкамланади, товар ва пул маблағлари ҳаракатлари тезлашади. Шулар билан бир қаторда, энг асосийси нақд пулга бўлган талаб ва шу билан бирга қоғоз пулларни (тангаларни айтмасак ҳам бўлади) чиқариш (эмиссия қилиш), уларни сақлаш, ташиш, санаш, хавфсизлик масалалари билан боғлиқ бўлган харажатлар кескин камаёди. Бу шаклнинг яна бир устунлиги, ҳамма операциялар солиқчилар томонидан кузатилиб борилади. Маълумки, нақд пул операцияларидан солиқ йиғиш энг мушкул иш. Мана шу ва бошқа сабаблар ҳисобга олинган ҳолда республика вазирлар маҳкамаси нақд пулсиз ҳисоб китобга ўтиш тўғрисида қарор қабул қилди. Қарорда таъкидланишича, мазкур қарорнинг ижросини таъминлаш пулнинг муомалада асосиз кўпайиб кетишининг олдини олади. Жуда тўғри фикр. Бунинг қандай амалга ошишини эса келгуси ҳаёт кўрсатади.

Нақд пулсиз оборот қуйидаги турларга бўлинади. Тулов мақсадига қараб: товар ва хизматлар учун (тулов варақасида янада ҳам аниқроқ ёзилади. Агар тулов варақасининг ўша пункти тулдирилмаса, банк уни оборотга қабул қилмайди), товарсиз операциялар (кредит учун, солиқлар, жарималар, ва ҳоказо); маблағни ўтказиш жойига қараб бир ҳудудда; ҳудудлараро; мамлакатлараро ҳисоб-китоблар; туловни амалга ошириш усулларига қараб: кафолатланган (олдиндан туловлар учун пул ажратилган) ва кафолатланмаган ҳисоб-китоблар; ҳисоб рақамларига пул ўтказиш ёки ўзаро қарзлардан кечиш орқали ҳисоб-китоблар; тулов кечиктириладиган ҳисоб-китоблар; маҳсулотни сотиш усулига қараб: бевосита ва билвосита ҳисоб-китоблар.

Нақд пулсиз оборот ишларини ташкил қилиш ва олиб бориш билан банклар шуғулланади. Банклар корхона ва ташкилотларнинг аризасига биноан нақдсиз операцияларни амалга ошириш

учун: ҳисоб рақами, жорий рақам, ссуда рақами, бюджет счёти, корреспонденция рақамларини очади. Бундай рақамни очиб иш бошлаган корхона ва ташкилотларга нақдсиз операцияларнинг қуйдаги шаклларида фойдаланиш таклиф этилади: акцепт шакли; топшириқномалар орқали; аккредетив; чеклар; узаро талаб ва мажбуриятларни кечиш асосида ҳисоблар; режали туловлар ва бошқалар. Шунинг таъкидлаш зарурки, нақдсиз операцияларнинг бирон-бир шаклини танлаш банк мижозининг шахсий иши. Бу ишга банкнинг аралашishi мумкин эмас. Банк маслаҳатчи сифатида қатнашиши мумкин.

Пул муомаласининг самарадорлигини характерловчи энг муҳим кўрсаткич — пул массасининг айланиш тезлигидир. Пул массасининг айланиш тезлиги оборотлар сони ва кунларда ўлчанади.

Пул массасининг обороти сони (V) ялпи ички маҳсулотни ўртача пул қолдигига нисбати билан урганилади:

$$V = \frac{Q}{\bar{M}},$$

бу ерда: Q — ялпи ички маҳсулот ҳажми; $\bar{M}$ — ўртача пул қолдиги.

Ўртача пул қолдигини хронологик формула билан ҳисоблаймиз:

$$\bar{M} = \frac{\frac{1}{2}M_1 + M_2 + \dots + \frac{1}{2}M_n}{n-1}$$

Пул массасининг обороти сони, масалан, бир йил ичида пул массасининг неча марта айланганлигини ёки янгиланишни характерлайди. Оборот сонининг ошиши билан пул массасининг айланиш тезлиги ортиб боради. Шундай қилиб пул айланишлари сони пул айланишини тўғридан-тўғри характерловчи кўрсаткич бўлиб ҳисобланади. Бир оборотга кетган вақт (t) оборот сонига тескари пропорционал бўлиб, қуйидаги формула билан аниқланади.

$$t = \frac{\bar{M}}{Q \cdot D} = \frac{\bar{M}}{m} = \frac{\bar{M} \cdot D}{Q},$$

бу ерда: D — даврдаги календар кунлар сони; m — бир кунлик маҳсулот ҳажми.

Бу кўрсаткични ҳисоблаш билан, пул массасининг бир марта айланишига қанча вақт сарфланди деган саволга жавоб оламиз. Агар бу кўрсаткич олдинги даврга нисбатан қисқарса, бу ўша ҳажм-

даги маҳсулотга ёки ишга сарфланадиган пул массаси камроқ талаб қилинади деган гап.

Бу иккала кўрсаткич ўзарор узвий боғлиқ, яъни:

$$V \times t = D, \text{ бу ердан } t = D : V; V = D : t$$

Бу кўрсаткичларнинг вақт бўйича ўзгаришини ўрганиш муҳим аҳамиятга эга. Статистикда бу иш одатда индекс методи ёрдамида бажарилади. Агар пул массасининг бир агрегати бўйича бу кўрсаткичлар ўрганилса муаммо йўқ, ҳамма агрегатлар бўйича биргаликда ўрганилганда эса муаммо мавжуд. Муаммо шундан иборатки, пул массасининг умумий айланиш тезлиги ҳар бир пул агрегати бўйича айланиш тезлигининг ўзгаришига ва ҳар бир агрегатининг умумий пул массасидаги ҳиссаси ўзгаришига боғлиқ. Демак, умумий ўртача ўзгариш икки омилга боғлиқ экан: а) ҳар бир пул агрегати бўйича айланиш тезлигининг ўзгариши; б) умумий пул массасида бўладиган таркибий силжишлар. Бу омилларнинг таъсирини маҳсус индекслар ёрдамида ўлчаймиз.

Ушбу индексларни кўриб чиқамиз. Агар битта агрегат бўйича айланиш тезлиги динамикасини ўрганмоқчи бўлсак, у пайтда индивидуал индекслар ҳисобланилади:

$$i_v = V_1 : V_0; i_t = t_1 : t_0$$

Агар, биз пул массасининг ҳамма агрегатлари бўйича айланиш тезлиги ўзгаришини ўрганмоқчи бўлсак пул айланиш тезлиги умумий ўзгарувчан таркибли индексини (бу ерда умумий индексларнинг агрегат формуласини қўллаб бўлмайди, чунки пул айланиши тезлиги кўрсаткичи ўртача кўрсаткичлар синфига киради) ҳисоблаймиз (оборот сони бўйича):

$$J_v = \bar{V}_1 \div \bar{V}_0 = \frac{\sum V_1 \bar{M}_1}{\sum \bar{M}_1} : \frac{\sum V_0 \bar{M}_0}{\sum \bar{M}_0}$$

Кўриниб турибдики, $\bar{V}$ -нинг ўзгариши бевосита: а) ҳар бир агрегат бўйича айланиш тезлигининг (V) ўзгаришига; б) пул массасидаги таркибий силжишларга боғлиқ. Биринчи омилнинг таъсирини пул айланиш тезлиги ўзгармас таркибли индексини ҳисоблаш билан ўлчаймиз.

$$J_v = \frac{\sum V_1 \bar{M}_1}{\sum \bar{M}_1} : \frac{\sum V_0 \bar{M}_1}{\sum \bar{M}_1} = \frac{\sum V_1 \bar{M}_1}{\sum V_0 \bar{M}_1}$$

Иккинчи омилининг таъсирини (пул массасида руй берадиган таркибий силжишларни) таркибий силжишлар индекси ёрдамида ўлчаймиз:

$$J_{T.C} = \frac{\sum V_0 \overline{M}_1}{\sum M_1} : \frac{\sum V_0 \overline{M}_0}{\sum M_0}$$

Бу учала индекс ўзаро боғлиқ индекслардир:

$$J_{\overline{v}} = J_v \times J_{T.C.}$$

Ўртача пул айланиши тезлигига пул агрегатларининг таркибий ўзгариши таъсирини ўрганишда кўп омили иқтисодий-математик моделлардан ҳам фойдаланиш мумкин. Масалан, умумий кўри-нишда:

$$V = \frac{Q}{M} = \frac{Q}{M_1} \times \frac{M_1}{M_2} \times \frac{M_2}{M_3} \times \frac{M_3}{M_4} \times \frac{M_4}{M_5},$$

бу ерда: $\overline{M}$ — ўртача пул қолдиғи тегишли равишда.

Бу ердан: $\frac{Q}{M} = \frac{Q}{M_1} \times \frac{M_1}{M}$ ёки $V = V^1 \times d$

Индекс методидан фойдаланиб, пул массасининг айланиш тезлиги мутлоқ ўзгаришини ҳисоблаймиз:

$$\Delta_v = V_1 - V_0$$

Бу умумий ўзгариш қуйидаги омиллар ўзгариши ҳисобидан эканлигини ҳисоблаш мумкин:

а) M_1 параметр бўйича айланиш тезлигининг ўзгариши ҳисобидан:

$$\Delta v_{(v^1)} = (V_1^1 - V_0^1) \cdot d_1$$

б) умумий пул массасида M_1 ҳиссасининг ўзгариши ҳисобидан:

$$\Delta v d = (d_1 - d_0) \cdot V_0$$

Юқорида келтирилган кўрсаткичларни 1-жадвал маълумотлари асосида ҳисоблаймиз.

Вилоят бўйича қуйидаги маълумотлар берилган:

Кўрсаткичлар	Ўтган давр	Ҳисобот даври
Ялпи ички маҳсулот, млрд. сўм	210	225
Пул массаси, млрд. сўм	100	120
Шу жумладан, нақд пул ва депозитлар	60	78

Пул айланиш тезлигини (айланишлар сониди) ҳар бир давр учун алоҳида-алоҳида аниқлаймиз.

Ўтган йил учун:

$$1. \text{ Жами пул массаси бўйича } V_0 = \frac{Q_0}{M_0} = \frac{210}{100} = 2,1 \text{ марта}$$

2. Нақд пул ва депозитлар бўйича

$$V'_0 = \frac{Q'_0}{M'_0} = \frac{210}{60} = 3,5 \text{ марта}$$

$$\text{Жорий давр учун: } V_1 = \frac{225}{120} = 1,875 \text{ марта}$$

$$V'_1 = \frac{225}{78} = 2,884 \text{ марта}$$

Олинган натижалардан кўришиб турибдики, жами пул массаси бўйича ҳам, нақд пул ва депозитлар бўйича ҳам (M_1) айланиш тезлиги секинлашган. Бунга сабаб нима деган савол туғилади? Жавоб бериш учун омиллар умумий пул массасида M_1 ҳиссасини ҳисоблаймиз: $d_0=0,6$ (60 : 100); $d_1=0,65$ (78 : 120). Энди умумий ўзгаришни, яъни Δv ни ва омиллар таъсирини ўлчаймиз:

$$\Delta v = V_1 - V_0 = 1,875 - 2,1 = -0,225$$

$$a) \Delta v_{(V_1)} = (V_1^1 - V_0^1) \cdot d = (2,884 - 3,5) \cdot 0,65 = -0,4$$

$$b) \Delta v_{(d)} = (d_1 - d_0) \cdot V_0^1 = (0,65 - 0,6) \cdot 3,5 = 0,175$$

Олинган натижалардан шундай хулоса чиқариш мумкин. Жорий даврда ўтган даврга нисбатан пул массасининг ҳажми агрегатлари бўйича биргаликда ҳам, M_1 агрегат бўйича ҳам пул массасининг айланиши пасайган (тегишли равишда 0,225 ва 0,616 пунктга). Бунга асосий сабаб M_1 агрегат бўйича пул айланишининг секинлашишидир. M_1 параметр бўйича бу кўрсаткич 0,4 пунктга пасайиб кетган. Агар таркибий силжишлар ижобий таъсир қилмаганида эди бу кўрсаткич янада юқори бўлар эди, яъни иккинчи омил пасайишни 0,175 пунктга камайтирган.

Олдин таъкидланганидек, пул массасининг айланиш тезлиги айланиш сони ва кунларда ўлчанади. Юқорида келтирилган формулалар ва ечилган масала (шартли бўлсада) айланиш тезлигининг оборотлар (V) сонига бағишланди. Бу ишлар пул айланиш тезлигининг кун ҳисобида аниқланган кўрсаткичи бўйича ҳам амалга оширилади. Бу кўрсаткичлар бир-бирига ўхшаш булгани учун, иккинчи кўрсаткичга батафсил тўхталмасдан керакли формулаларни келтириб ўтамиз.

Ҳамма агрегатлар бўйича биргаликда айланиш вақти динамикаси ўзгарувчан таркибли индекс ёрдамида ўлчанади.

$$J_{\bar{t}} = \bar{t}_1 : \bar{t}_0 = \frac{\sum t_1 \cdot m_1}{\sum m_1} : \frac{\sum t_0 \cdot m_0}{\sum m_0}$$

Индекслаштирилаётган белгини ўзгариш таъсири ўзгармас таркибли индексни ҳисоблаш билан ўлчанади:

$$J_i = \frac{\sum i_1 \cdot m_1}{\sum m_1} : \frac{\sum i_0 \cdot m_1}{\sum m_1} : \frac{\sum i_1 \cdot m_1}{\sum i_0 \cdot m_1}$$

Таркибий силжишлар таъсири қуйидаги индексни ҳисоблаш билан ўрганамиз:

$$J_{TC} = \frac{\sum i_0 \cdot m_1}{\sum m_1} : \frac{\sum i_0 \cdot m_0}{\sum m_0}$$

Бу индекслар ҳам ўзаро боғлиқ индекслардир:

$$J_j = J_i \cdot J_{TC}$$

4-мавзу. ДАВЛАТ МОЛИЯСИ СТАТИСТИКАСИ

4.1. ДАВЛАТ МОЛИЯСИ СТАТИСТИКАСИНING ТАРКИБИ

Давлат молияси статистикаси макроиқтисодий статистика, молия статистикасининг муҳим ва таркибий қисмидир. Маълумки, у ёки бу мамлакат молия тизимининг тузилишида умумийлик (халқаро андозалар) ва миллий хусусиятлар мавжуд бўлади. Барча мамлакатларнинг молия тизимида давлат бошқаруви секторининг молияси етакчи ўринни эгаллайди. Молия тизими — бу миллий иқтисодиёт таркибига кирувчи ички иқтисодиёт секторлари (номилиявий корпорациялар, молия корпорациялари, давлат муассасалари, уй хўжалигига хизмат кўрсатувчи нотижорат ташкилотлар

ва уй ҳужалиги) ва “Қолган дунё” молиясини ўз ичига олади. Бу фикр ушбу китобнинг дастлабки боб ва параграфларида баён қилинди, ammo “Молия”, “Молия статистикаси”, “Давлат бюджети” ва бошқа молия-кредит йўналишидаги дарслик ва ўқув қўлланмаларида, маъруза матнларида молия тизими ва давлат молиясига бўлган ёндошишларни жаҳон андозаларига тўғри келади, деб бўлмайди, уларда ҳанузгача эскича қарашлардан холос бўлинмаган. Масалан, молия тизими давлат молияси ва ҳужалик юритувчи субъектлар молиясидан иборат дейилади. Ҳужалик юритувчи субъектлар эса-турли мулк шаклидаги корхоналаридир.

“Умумиқтисодий назария” фанига тегишли бўлган баъзи бир дарсликларда эса мамлакат молия тизимига: 1. Корхоналар, ташкилот ва муассасалар молияси. 2. Давлат молияси. 3. Суғурта молияси ва 4. Кредитлаш тизими молияси киритилади, деб кўрсатилади.

Кўриниб турибдики, бу БМТ, ХВФ, Жаҳон банки, ОЭСР, ЕС статистика бўлимлари ҳамкорлигида ишлаб чиқилган ва 1993 йилда маъқулланган Миллий ҳисоблар тизими талабларига мос келмайди.

Давлат секторининг молияси таркибини белгилаш масаласи юқорида баён қилинган ҳолатдан ҳам бирмунча ёмонроқдир. Масалан Ковалёва.А.М. таҳриридаги “Финансы” дарслигида¹ умум-давлат молияси таркибига давлат бюджети, бюджетдан ташқари фондлар, давлат кредити, суғурта фондлари, фонд бозори киритилган. Бошқа дарсликларда давлат молиясининг таркиби бошқачароқ қилиб кўрсатилган. Масалан, РАЕН муҳбир аъзоси Л.А. Дробозина таҳриридаги “Финансы” дарслигида эса давлат молияси таркибига: давлат бюджети тизими, давлат кредити ва маҳаллий ҳокимиятларнинг (федератив давлатларда — федерация аъзоларининг) кредити; бюджетдан ташқари махсус фондлар ва давлат корпорацияларининг молияси киритилади, деб баён қилинган². Бундай, жаҳон андозаларига мос тушмайдиган қарашлар ҳатто молия статистикасига оид дарслик ва ўқув қўлланмаларида³ ҳам ойдинлаштирилмаган. Уларда, ҳатто давлат молияси статистикасига алоҳида эътибор берилмаган. Фақат Б.Т. Рябушкин томонидан тайёрланган “Основы статистики финансов” (М. Финстатформ, 1997) ўқув қўлламасида Россияда қабул қилинган анъаналар бўйича давлат молиясига давлат бошқарувининг турли босқичлари бюджети,

¹ “Финансы” под. ред. Проф. А. М. Ковалевой.: Фис, 1999г, 24 бет.

² “Финансы” под. ред. Проф. Л.А. Дробозиной, М.Юнити, Финансы, 1999г, 55 бет.

³ Статистика финансов под. ред. П.П.Маслова М. Статистика, 1974, “Статистика финансов” под. ред. П.П. Маслова и В.И.Рябининой М. Статистика, 1979;

“Статистика финансов” под. ред. В.Н. Салина. М: Ф и С, 2000;

бюджетдан ташқари фондлар, давлат кредити, давлат корхоналарининг молиялари киритилди, деб баён қилинган (4-бет). Афсуски, Б.Г.Болдирев таҳририда нашр қилинган “Финансы капитализма” (М. ФиС, 1990) дарслиги предмети ва вазифалари параграфида бу фанда Фарбдаги давлат молияси туғрисидаги замонавий назариялар ўрганилади деб курсатилган ҳолда монополистик капитализм молия тизими 4 бугиндан: давлат бюджети, маҳаллий молия, давлат корхоналари молияси ва махсус ҳукумат фондларидан иборат деб курсатилган (22-бет).

Ўзбекистон Республикасида тайёрланган ўқув қўлланмаларида ҳам молия, молия тизими, давлат молияси, молиявий курсаткичлар ва бошқа молиявий масалаларга ёндошиш Россияда нашр этилган ўқув-услубий адабиётлар доирасида амалга оширилган.

Давлат молияси статистикасининг методологияси, курсаткичлари ва уларнинг сифати, ишончилигини баҳолаш, тарқатиш, ташкил қилиш ишлари ҳам молия, пул-кредит ҳамда иқтисодий статистикага оид халқаро стандартларга асосланганлигининг аҳамияти каттадир. Бу стандартлар:

— БМТ, ХВФ, Жаҳон банки, ОЭСР ва Европа иттифоқининг статистика қўмитаси томонидан ҳамкорликда ишлаб чиқилган ва 1993 йилда БМТнинг статистика комиссияси томонидан маъқулланган миллий ҳисоблар тизими (МҲТ-93);

— ХВФнинг тулов балансини тузиш бўйича қўлланмаси (5-нашри, 1993) ва унга 2000 йилда киритилган узгаришлар ва қўшимчалар;

— ХВФнинг (1986) давлат молияси статистикаси бўйича қўлланмаси. Маълумки, ушбу қўлланма 1996 йилдан бошлаб, ХВФ томонидан қайта кўриб чиқилмоқда.

Бундан ташқари статистиканинг бошқа жабҳаларига тегишли бўлган халқаро стандартлар: халқаро иқтисодий тавсифномалар МСОК (ISIC), маҳсулот ва хизматлар, баҳо ва бандлик, ташқи савдо ва бошқалар бўйича. Бу тавсияномалар ва тавсифномалар БМТнинг ихтисослаштирилган комиссиялари (ILO ва бошқалар) ва БМТнинг статистика комиссияси томонидан тайёрлангандир. Жаҳон банки ва ХВФ ҳамкорлигида ташқи кредит (қарзлар) статистикаси бўйича қўлланма, ХВФ томонидан халқаро ликвидлик статистикаси бўйича иш қўлланмаси тайёрланмоқда. ХВФ бир неча йил олдин тайёрлаган молия маълумотларини халқаро ташкилотларга тақдим қилиш ва тарқатишнинг махсус халқаро стандарти ҳам ишлаб чиқилган эди. Халқаро капитал бозоридан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлиш мақсадида мамлакатларнинг иқтисодий ва молиявий курсаткичларини эълон қилишнинг баъзи бир қонунқоидаларига риоя қилиш учун ХВФ маълумотларни тарқатишнинг махсус стандартини ишлаб чиқди. Бу ва янгидан тайёрланаётган

стандарт — тарқатилаётган статистик маълумотларнинг сифатини баҳолаш, иқтисодий ва молиявий курсаткичларнинг ишончлигини баҳолаш стандартлари ҳам яратилмоқда.

Статистикага оид халқаро стандартларни миллий статистикада қўлланма сифатида фойдаланиш ва уларни жорий этиш халқаро ташкилотларга (айниқса иқтисодий ташкилотларга) аъзо бўлган давлатлар учун аҳамиятлидир:

— Халқаро ташкилотларга аъзо мамлакатлар шу стандартларга асосланган ҳолда статистика маълумотларини тақдим этиш мажбуриятларини оладилар;

— Бу стандартлардан фойдаланиш натижасида ресурслар иқтисод қилинади, статистикани услубий ва ташкил қилишнинг энг замонавий усуллари жорий этилади;

— Халқаро миқёсда таққосланадиган маълумотларга эга бўлиши иқтисодий ҳамкорликни янада ривожлантириш ва хорижий инвестицияларни жалб қилиш имкониятларини яратади.

Халқаро стандартларни жорий қилишдан юзага чиқадиган имкониятлар ва афзалликларни эътиборга олган ҳолда давлат молияси статистикасини халқаро стандартларнинг тушунчалари, курсаткичлари тизими ва уларни ҳисоблаш услубияти, ташкил қилишнинг қонун-қоидалари асосида кўриш лозимдир. Бу ўринда иқтисодий (макро-, микро-) статистика, молия, пул-кредит статистикаси, тўлов баланси ва статистикасининг бошқа жабҳалари МҲТ-93га мувофиқлаштирилади. Чунки, МҲТ-93 муҳим макро-иқтисодий ўзгаришларни ўрганиш билан бирга, жами иқтисодий статистикани уйғунлаштириш ва ўзаро мувофиқлаштиришнинг самарали воситасидир. Шунга кўра, давлат молияси статистикасининг марказий бўлими ҳамда методологиясининг асосий калити, масалаларининг ечими — давлат бошқаруви секторининг чегараси ва таркибини белгилашдир. Маълумки, 1986 йилдаги давлат молияси статистикаси бўйича қўлланмада (ХВФ) давлат секторининг таркиби, унда амалга ошириладиган молиявий, ишлаб чиқариш ва тижорий ҳаракатларни миллий иқтисодиётнинг секторларига ўтказиш борасида МҲТ-68 билан бир мунча фарқланишлар мавжуд эди. Қўлланмада давлат бошқаруви секторидagi давлат бошқариш идоралари ва давлат муассасаларининг асосий вазифаси — бу жамоа истеъмоли учун ноҳарид характеридаги хизматларни етказиб беришлигини ҳисобга олиб давлат бошқаруви секторига қуйидаги давлат бирликлари киритилган эди:

1. Марказий ҳукумат (бошқаришнинг марказий идоралари)
2. Штатлар, вилоятлар ёки регионлар ҳукумати.
3. Бошқаришнинг маҳаллий идоралари, муниципал идоралар, маориф булимлари ва бошқалар ҳам.

4. Давлатлараро идоралар, агар улар шу мамлакат ҳудудида солиққа тортиш ёки давлат сарфларини амалга оширишса. Бу қоида асосан Европа иттифоқига кирувчи мамлакатлар статистикасига хосдир.

Ижтимоий суғурта билан боғлиқ бўлган ҳаракатлар давлат бошқаруви идораларининг тегишли бўғинларига қарашли деб кўрсатилган.

Шу қўлланмада давлатга тегишли ёхуд давлат назоратида бўлган ҳамда муайян ишлаб чиқариш, тижорат ёки молиявий ҳаракатлар билан шуғулланувчи бирликлар маҳкамавий корхоналар дейилган ва номолиявий корхоналар, молиявий муассасаларга ажратилган, улар давлат бошқаруви секторига киритилмаган. Шунинг учун уларнинг молияси миллий иқтисодиётнинг тегишли секторлари: номолиявий ва молиявий корпорациялар секторлари таркибига киритилган. Миллий ҳисоблар тизими (МҲТ-93) ва ХВФнинг давлат молияси статистикаси бўйича тайёрланаётган қўлланмаларида мавжуд бўлган фарқлар тугатилган, яъни статистиканинг шу бўлимида МҲТ-93 тавсияномалари эътиборга олинган. МҲТ-93 да давлат муассасалари сектори ва унинг кичик секторларининг таркиби белгиланган. Шунга кўра, бу секторга қуйидаги резидентлик институционал бирликларнинг гуруҳлари киритилган:

— Марказий, регионал ва маҳаллий бўғинлардаги барча давлат бирликлари;

— Бошқаришнинг барча бўғинларига тегишли бўлган барча ижтимоий таъминот жамғармалари;

— Давлат бирликлари томонидан назорат қилинадиган ва асосан молиялаштириладиган ноҳарид хизматлар кўрсатувчи барча нотижорат ташкилотлари.

МҲТ-93да бу секторни кичик секторларга гуруҳлаштиришнинг муқобил усули ҳам мавжудлиги кўрсатилган. Бунда, ижтимоий таъминоти фондлари бошқаришнинг тегишли бўғинлари таркибига киритилган. Бу ерда баъзи бир, масалан, институционал бирлик, резидентлик атамаларига изоҳ бермоқ ўринлидир. МҲТ-93 да қуйидагича таъриф берилган:

— Институционал бирлик — мустақил ҳолда активларга эгалик қилиш, мажбуриятлар қабул қилиш, иқтисодий ҳаракатлар ва бошқа шахслар билан қилинадиган ҳаракатларда қатнашишга лаёқатли иқтисодий шахс.

— Резидентлик — мамлакатнинг иқтисодий ҳудудида иқтисодий манфаатининг маркази жойлашган институционал бирлик резидент бўла олади. Шу тарифларга кўра давлат резидентликка эга бўлган институционал бирликдир.

Демак, давлат молияси статистикаси иқтисодий статистика ва молия статистикасининг муҳим ва таркибий қисмидир. У МҲТ-93,

пул-кредит, тулов баланси ва статистиканинг бошқа жабҳалари билан ўзаро мувофиқланиши зарур. Халқаро ташкилотларнинг статистикасида бунга эришилган. Давлат молияси статистикаси буйича ХВФ, Жаҳон банки ва бошқа халқаро ташкилотлар томонидан халқаро стандартлар тайёрланган, улар янада такомиллаштирилмоқда. Халқаро стандартларнинг миллий статистикага жорий қилинишининг бир қанча имкониятлари мавжудлигини этиборга олиб Ўзбекистон Республикасида ҳам миллий статистикани жаҳон стандартлари асосида ислоҳ қилиш ва миллий счётлар тизимини жорий этиш борасида Давлат дастури (1994 йил) қабул қилинди.

Давлат молияси статистикаси тизими — давлат бошқаруви муассасалари секторидаги операциялар (ҳаракатлар) туғрисидаги бирламчи маълумотларни тўплаш, ишлов бериш, таҳлил ва талқин қилиш ҳамда истеъмолчиларга етгазиб бериш борасидаги фаолиятда қўлланидиган иқтисодий ва статистик тушунчалар, ҳисоблаш қоидалари, класификациялар тузиш туғрисидаги кўрсатмаларнинг мажмуасидир. Давлат молияси статистикасида давлат муассасалари секторини белгилаш қоидалари ҳам кўрилади, давлат бошқарувининг фаолияти, унинг натижалари, давлат муассасалари сектори чегарасида иқтисодиётнинг бошқа секторларига тегишли секторларнинг квази-давлат операциялари, масалан, пул-кредитни тартиблаштириш ҳам кўрилади. Давлат молияси статистикасини, асосан, бюджет соҳасини таҳлил қилиш мақсадлари учун махсуслаштирилган тизим деса ҳам бўлади.

4.2. ДАВЛАТ БЮДЖЕТИ СТАТИСТИКАСИ

Мамлакатнинг молия тизимида давлат бюджетининг ўрни ва аҳамияти каттадир. Молиячи иқтисодчиларнинг ҳисоб-китобларига қараганда бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатларда давлат бюджети молия ресурслари таркибида 40%, мамурий-буйруқ-бозликка асосланган иқтисодиётдаги мамлакатларда 70% ни ташкил этади. Бюджет “Budget” [Вл dзit] сўздан олинган бўлиб бюджет, чемодан, пул билан тўлдирилган халта ва бошқа маъноларда ишлатилган. Бюджет-даромадлар ва сарфлар режаси, яъни молия режасидир. Бу режа ҳар бир шахс, оила, хўжалик юритувчи субъект, туман, шаҳар, вилоят ва давлат миқёсида тузилиши мумкин. Давлат бюджети давлатнинг марказий молия режасидир, ҳукумат иҳтиёридаги йирик марказлаштирилган пул жамғармасидир. Давлат бюджетиде барча асосий молия институтлари: сарфлар, турли даромадлар, давлат кредити бирлашган. Давлат бюджети давлатнинг молия ресурсларини вужудга келтириш, шаклланти-

риш шакллари ва усулларини, улардан мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши мақсадларида фойдаланишни белгилайди. Ўзбекистон Республикасининг “Бюджет тизими тўғрисида”ги қонунида “Давлат бюджети-давлат пул маблағларини (шу жумладан давлат мақсадли жамғармалари маблағларининг) марказлаштирилган жамғармаси бўлиб, унда даромад манбалари ва улардан тушумлар миқдори, шунингдек молия йили мобайнида аниқ мақсадлар учун ажратиладиган маблағлар сарфи йўналишлари ва миқдори назарда тутилади”, дейилган. Ўзбекистон Республикасида ягона бюджет тизими шакиллантирилган. У икки бўғинликдан иборат, бўлиб, давлат бюджети республика бюджети, Қорақалпоғистон республикаси ва маҳаллий бюджетлар (вилоят, шаҳар, туман) ни ўз ичига олади. Давлат бюджети таркибида давлат мақсадли жамғармалари жамланади. Ўзбекистон Республикасида барча бўғинлардаги бюджетларни шакиллантириш, кўриб чиқиш, қабул қилиш ва ижросини ҳисобга олиш миллий валютада — сўмда амалга оширилади. Фақат 1992-1996 йилларда валюта тушум (қарз)ларини ҳисобга олиш ва ҳукуматнинг валютада қиладиган операцияларини қоплаш учун хориж валютасида мустақил бюджет ҳам тузилган. Кейинчалик, 1996 йилдан бошлаб, ягона ва йиғма, сўмда баҳоланадиган бюджетга утилган. Ягона бюджет тизимининг элементлари давлат бюджети статистикасининг урганиш объектларидир. Давлат бюджети статистикасининг асосий вазифаси давлатнинг фискал (молия, солиқ) сиёсатининг мазмуни ва йўналишини белгиловчи бюджетнинг асосий курсаткичларига миқдорий тавсиф беришдир. Бу вазифани қуйдагича аниқлаштириш мумкин:

1. Ўзбекистон Республикасининг жаҳон иқтисодиёти билан интеграциялашуви шароитида давлат бюджети таснифларида, курсаткичлари тизимини тузиш, уларни ҳисоблаш ва баҳолашда халқаро стандартларни жорий қилишни тугаллаш;

2. Давлат бюджетининг асосий вазифалари: ялпи миллий даромадни тақсимлаш ва қайта тақсимлаш, иқтисодиётни тартиблаштириш ва рағбатлантириш, ижтимоий сиёсатни молия билан таъминлаш, мамлакатнинг марказлаштирилган пул жамғармаларини вужудга келтириш ва улардан фойдаланиш устидан назорат қилиш жараёнларига тасниф бериш;

3. Давлат бюджетининг даромадлари, сарфлари ва дефицити (профицити)ни умумий суммаларини ҳисоблаш;

4. Давлат бюджети даромадлари ва сарфларининг таркиби, таркибий тузилишини ўрганиш;

5. Давлат бюджети дефицитини молиялаштириш манбаларини ўрганиш;

6. Давлатнинг ички ва ташқи қарзининг қуламини баҳолаш;

7. Давлатнинг фискал сиёсатининг иқтисодий ривожланишга ва аҳолини турмуш даражасига таъсирини урганиш ва бошқалар (масалан, бюджет ташкилотлари шохобчалари, ходимлари сони, сарф-харажатлари ва бошқалар);

Амалий статистика давлат бошқаруви муассасалари фаолиятини таҳлил қилиш, ижтимоий-иқтисодий сиёсатни ишлаб чиқиш, халқаро ташкилотларга ХВФ стандартлари асосида молиявий маълумотларни тақдим қилиш, МҲТ ва тўлов балансини тузиш учун зарур бўлган бирламчи маълумотларни тўплаш, ишлов бериш (гурӯлаш, умумлаштириш) билан шугулланмоқда. Давлат бюджети статистикаси амалиётига халқаро стандартларни қўллаш ишларини олиб бориш билан бирга анъанавий статистика тушунчалари, қоида ва таснифларидан ҳам фойдаланилмоқда.

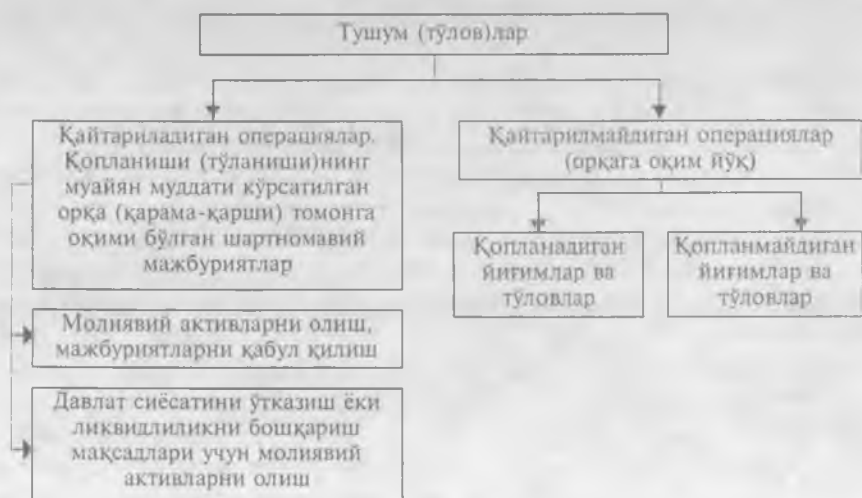
4.3. ДАВЛАТ БЮДЖЕТИ СТАТИСТИКАСИДА ҚўЛЛАНИЛАДИГАН АСОСИЙ ТУШУНЧАЛАР, ТАЪРИФЛАР ВА СТАТИСТИКА КўРСАТКИЧЛАРИ

Давлат бюджети статистикасининг марказий бўлими: давлат бюджетининг даромадлари, сарф-харажатлари, дефицити (профицити), давлат кредити кўрсаткичлари тизимидир. Методологиясининг асосий элементи давлат бошқаруви муассасалари секторини белгилаш, даромадлар ва сарфларни вазифа жиҳатидан, ташкилий ва иқтисодий таснифлаш, турли иқтисодий мазмунли (табиатли) операцияларни чегаралаш (жорий ва капитал; қайтариладиган ва қайтарилмайдиган тўловлар; қопланадиган ва қопланмайдиган, беғараз оқимлар; ликвидликни бошқариш учун кредитлаш ва иқтисодий сиёсатни ўтказиш учун кредитлаш, сарфлар ва дефицитни молиялаштириш). Давлат муассасалари секторининг таркиби тўғрисида шу бобнинг § 4.1. да тўхталиб ўтилган. Давлат бюджети кўрсаткичлари тизимининг характерини белгиловчи, молия статистикасининг муҳим категориялари, давлат муассасалари секторининг миллий иқтисодиётнинг бошқа сектор (номолиявий корпорациялари, молия корпорациялари, уй хўжалиги, қолган дунё)лари ўртасидаги иқтисодий-хўжалик ҳаракатлари мазмуни ва чегарасини равшанлантирувчи бир неча категориялари мавжуд. Булар (расмга қаранг).

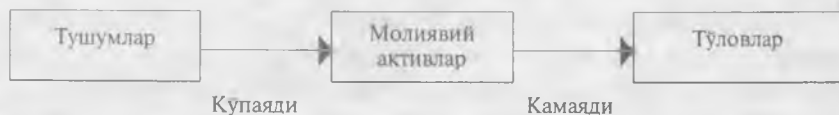
Тўшумлар ёки тўловлар. Давлат бошқаруви сектори идоралари билан миллий иқтисодиётнинг бошқа секторлари, институционал бирликлари ўртасида қилинадиган молиявий ҳаракатларни тўшумларга ёки тўловларга киритиш мумкин, улар қайтариладиган ёки қайтарилмайдиган асосда бўлиши мумкин. Кейинчалик, тўловлар қилиш мажбуриятлари белгиланган операциялар (муайян мудда-

ти кўрсатилган) шундай мажбуриятларни олдиндан кўзда тутмайдиган операциялардан фарқланади. Активлар ва мажбуриятларни бир йўла пайдо қилувчи барча операциялар ўз навбатида мажбуриятларни тугатиш (бажариш) операцияларини ҳам тақозо этади. Давлат томонидан қарз олишлар (ссуда олиш ёки қимматли қоғозлар чиқариш орқали) ҳамда давлат идоралари томонидан маблағларни кредитлаш қайтариладиган операциялар туркумига киради. Нақд солиқ тўловлари, нақд пулга товар ва хизматлар хариди кейинчалик тўлов ва мажбуриятларни келтириб чиқармайди, шунинг учун улар қайтарилмайдиган операциялар туркумига киради.

Қопланадиган ва қопланмайдиган (беғараз) тушумлар ёки тўловлар. Давлат бошқаруви секторининг купгина (барчаси эмас) операцияларини қопланадиган ёки беғараз деб баҳолаб бўлмайди. Қопланадиган операциялар икки ёқлама операция бўлиб, бу жараёнда бир иқтисодий қиймат бошқасига алмашинади. Бунга давлатнинг хизматлар кўрсатиши билан боғлиқ бўлган тўғридан-тўғри даромадлари ҳамда давлатнинг ходимлар меҳнат ҳақини тўлаш учун қилган сарфлари мисол бўлади. Бир ёқлама операция жараёнида операция қатнашчиси бошқа қатнашчига иқтисодий қийматга эга бўлган ниманидир бериб, ўрнига тўғридан-тўғри бадал олмаса, бундай операциялар қопланмайдиган дейилади. Бунга солиқ даромадларининг олиниши яхши мисол бўла олади. Яна беғараз пул трансфертлари ва тортиқ (совға) қилиш, товар ва хизмат шаклидаги трансфертлар ва совғалар кабилар ҳам киради.

1-расм. Молиявий оқимлар таснифи

2-расм. Молиявий оқимларни давлатнинг молиявий активлари ҳажмига таъсири

Жорий ва капитал операциялар. Давлат молияси статистикаси тизимида капитал операцияларга асосий капитални сотиб олиш, бериб юбориш, қуриш ёки сотиб юбориш ҳамда асосий капитални ишлаб чиқариш мақсадлари учун товар ва хизматлар хариди билан боғлиқ бўлган операциялар киради. Қийматни сақлаб туриш воситаси сифатида қимматбаҳо нарсаларни сақлаш операциялари, ишлаб чиқарилмаган моддий активлар (ер, табиий урмон, ер ости бойликлари) операциялари, номоддий активлар (масалан патентлар) га оид ҳамда фавқуллодда ва кам учрайдиган операциялар ҳам капитал операциялар таркибига киради. Реал активлар, ер ёки қимматбаҳо молларни сотиб олиш ёки сотиб юбориш ҳамда реал активларни сотиб олиш учун беғараз маблағларни бериш ёки бошқа трансфертлар қилиш капитал операцияларга мисол бўла олади. Капитал активларни олиш учун олинган туловлар-капитал трансфертлар расмий (давлат ва халқаро ташкилотлар томонидан) ва норасмий (нодавлат манбаалардан, хайр-эҳсон сифатида) трансфертлар туркумига ажратилади. Демак, капитал операцияларидан ташқари барча қайтарилмайдиган операциялар жорий операциялар ҳисобланади. Капитал активларга солинадиган солиқлардан ташқари бошқа солиқлар жорий операциялар таркибига киради.

Давлат бюджети статистикасида юқоридаги тушунчалардан ташқари молиявий ёки номолиявий активлар, давлат сиёсати ёки ликвидликни бошқариш, қайта баҳолаш ва активдаги бошқа ўзгаришлар, моддий айланма воситалар заҳиралари ҳамда асосий капитал истеъмоли, даромадлар, сарфларни ҳисоблаш ва бошқа тушунчалар ҳам мавжуд. Ўзбекистон Республикаси “Бюджет тизими тўғрисида” ги қонунда давлат (республика ва маҳаллий) бюджетига алоқадор бўлган 18 та асосий тушунчаларга таъриф берилган. Булар: бюджет жараёни, бюджет дотацияси, бюджетдан маблағ ажратиш, бюджет профицити, бюджет ссудаси, бюджет субвенцияси, бюджет сўрови, бюджет ташкилотлари, бюджет тақчиллиги, бюджет трансферти, давлат бюджети, давлат ички қарзи, давлат мақсадли жамғармалари, давлат ташқи қарзи, давлат томонидан ички маблағни жалб қилиш, давлат томонидан хориждан маблағ жалб қилиш, давлат қарзи, маҳаллий бюджет, молия йили, нақд пул айланиши, республика бюджети, Қорақалпоғистон Республикаси

бюджети. Кўриниб турибдики, турли иқтисодий мазмунли молиявий операцияларга таърифлар берилмаган.

Маълумки, давлат молияси статистикасига доир амалдаги халқаро стандартларда давлат бюджетининг касса ижроси ҳисоби амалга оширилади, аммо миллий ҳисоблар тизимида эса ҳисоб - ҳисобига ёзиш усули, яъни кредиторлик ва дебиторлик қарзлари юзага келиши фурсатидан бошлаб ҳисобга олинади. БМТ нинг МҲТ-93 даги қоидаларига мослаштириш мақсадида ХВФ 1995 йилдан бошлаб қайта кўриб чиқётган давлат молияси статистикасининг халқаро стандартларида давлат бюджети статистикасида ҳам ҳисобга ёзиш усулига ўтиш тўғрисида илмий- амалий ишланмалар, тавсияномалар тайёрламоқда. Ўзбекистон Республикаси “Бюджети тизими тўғрисида” ги қонунида (37-модда) “Давлат бюджетининг касса ижросини ташкил этиш, шунингдек давлат даромадлари ва харажатларини ҳисобга олиш Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги билан биргаликда амалга оширилади” деб курсатилган. Кўриниб турибдики, республикада давлат бюджетининг ҳисоби касса ижроси усулида олиб борилган ва яқин вақтларгача шундай олиб борилади. Ўзбекистон Республикаси давлат бюджети статистикаси ХВФ томонидан тавсия қилинаётган халқаро стандартлардан бошқа жиҳатлари буйича ҳам бирмунча фарқланмоқда. Булар: давлат бюджетининг даромадлари ва сарф-харажатлари таснифи, бюджетнинг бошқа таснифлари, турли иқтисодий табиатли операцияларни чегаралаш ва ҳисобга олиш; бюджет ва операцияларни консолидация қилиш, бюджетдан ташқари давлат махсус жамғармаларини этиборга олинишида ва бошқа масалаларда ҳам фарқлар мавжуд. Аммо, ХВФнинг халқаро стандартларини жорий этиш йўлида бирмунча ишлар қилинаётганини ҳам эътиборга олиш лозим. Бу ишлар, тадбирлар Давлат дастури (ВМнинг 24.08.94 даги 433-сонли қарори билан тасдиқланган) да белгиланган ва улар амалга оширилмоқда.

Давлат бюджетининг асосий курсаткичлар. ХВФ нинг “Давлат молияси статистикаси йилномаси” да (GFSY) ҳамда “Халқаро молия статистикаси” (IFS)нинг ойлик ва йиллик тўпламида Марказий ҳукумат бюджетининг куйдаги асосий синтетик курсаткичлари эълон қилинади:

1. Жами даромадлар ва грантлар
6. Жами сарф-харажатлар ва соф кредитлаш
15. Жами тақчиллик (дефицит) ёки профицит
17. 18. Ички ва ташқи молиялаштириш. Давлат кредити (ички ва ташқи)

Бунда 2,3,4,5,7... курсатилмаган рақамлар синтетик курсаткичлар таркибини билдирувчи курсаткичларнинг тартиб рақамлари-

дир. Бу кўрсаткичлар мутлақ (миллий валютада, амалдаги баҳо-ларда) ва нисбий (ЯИМга нисбатан, % ҳисобида) шаклда ифода-ланади. Жаҳоннинг баъзи бир мамлакатларида давлат бюджети ва у билан бевосита боғлиқ бўлган асосий кўрсаткичлар (IFS, juin 2000 маълумотлари асосида) 4.1-жадвалда келтирилган. ЯИМ га нисбатан % ҳисобида.

4.1-жадвал

Давлат бюджетининг асосий кўрсаткичлари
(бюджет йилининг тугаши 31.12.99.)

Мамлакатлар \ Курсаткичлар	Ўзбе-кис-тон	АҚШ	Герма-ния	Фран-ция	Шве-ция	Хитой	Тур-кия
1. Дефицит (профицит)	-1,7	1,7	-0,9	-3,5	3,2	-1,2	-4,3
2. Жами даромадлар ва грантлар:		20,0					
— даромадлар	30,5	20,0	31,4	41,9	36,2	12,4	9,5
— грантлар			0,2	0,6	0,5		0,0
3. Жами сарфлар ва соф кредитлаш		18,3		46,3			
— сарфлар	32,2		32,6	46,2	33,5	13,5	13,8
— соф кредитлаш			-0,5	0,1			
4. Молиялаштириш	1,7	-1,7	0,9	3,5	-3,2	1,2	4,3
5. Жами қарзлар		40,0	30,6	45,6			19,2
— ички		26,4	19,0				10,9
— ташқи		13,7	19,6				8,3

Эслатмалар: Германия, Хитой (материк) буйича маълумотлар 1998 йил, Туркия 1996 йил, Франция, 1997 йил, Ўзбекистон туғрисидаги маълумотлар “Taxis”. Иқтисодий йўналишлар. Ўзбекистон июл-сентябр 2000й., 79-80 бетлар.

Бюджет йили — молия йили Ўзбекистон Республикасида жаҳоннинг купгина мамлакатларидагидек — календар (1 январдан 31 декабргача) йилига тенгдир. Аммо баъзи бир мамлакатлар статистикасида молия ва календар йиллари мос тушмайди. Масалан Канада, Исроилда (1991 йилгача), Индонезия, Ҳиндистон ва бошқаларда молия йили 1 апрелдан, Эронда 21 мартдан, Австралия, Бангладеш ва Мисрда 1 июлдан бошланади.

Олдинроқ (шу бобда) қайд қилинганидек, ХВФ давлат молияси статистика тизимини МҲТ-93 билан уйғунлаштириш мақсади-

да қайта кўриб чиқиш ишларини 1995 йилдан бошлаб юборди. Шунга кўра амалдаги халқаро стандартлар (бюджет классификациялари, асосий кўрсаткичлари ва бошқа жиҳатлари) ига ўзгартиришлар киритиш ишларини олиб бормоқда. Бу уринда МДХ Статистика Кумитаси раисининг уринбосари, МГУ “Статистика” кафедрасининг мудири, проф. Ю.Иванов таклиф этаётган давлат молияси (асоси — давлат бюджети) нинг асосий курсаткичлари чизгисини асос қилиб олиш мумкин (схемага қаранг). Бу схема 4 қисмдан иборатдир: капиталнинг соф қийматига таъсир этувчи операциялар; капитал билан қилинадиган операциялар; соф кредитлаш (соф қарз олиш); молия активлари ва мажбуриятлари билан операциялар (молиялаштириш). Булимлардаги баъзи бир калит курсаткичларнинг мазмунини очишга эътибор берамиз.

Давлат молияси статистикаси асосий кўрсаткичлари схемаси

I. Капиталнинг соф қийматига таъсир этувчи операциялар

A. Давлат бошқаруви секторининг даромадлари:

Солиқлар

Ижтимоий суғуртага бадаллар

Грантлар (расмий трансфертлар):

Жорий грантлар

Капитал грантлар

Бошқа даромадлар:

Бошқа жорий даромадлар

Бошқа капитал даромадлар

Б. Давлат бошқаруви секторининг сарфлари:

Меҳнат ҳақи

Товар ва хизматлардан фойдаланиш

Фоиз туловлари

Грантлар (туланганлари)

Жорий грантлар

Капитал грантлар

Ижтимоий мақсадларга туловлар

Бошқа даромадлар:

Бошқа жорий сарфлар

Бошқа капитал сарфлар

Даромадлар ва сарфлар операциялари бўйича ялпи сальдо(даромадлар минус сарфлар)

Асосий капитал истеъмоли.

Даромадлар ва сарфлар бўйича операцияларнинг соф сальдоси (ялпи сальдо минус асосий капитал истеъмоли).

II. Капитал билан операциялар

Сотиб олинган соф капитал активлари

Асосий капитал

Моддий айланма воситалари

Ишлаб чиқарилмаган активлар, қимматбаҳо буюмлар.

III. Соф кредитлаш (даромадлар ва сарфлар операцияларнинг соф сальдоси минус сотиб олинган соф капитал активлар).

IV. Молия активлари ва мажбуриятлари билан операциялар (молиялаштириш):

Иқтисодий сиёсат мақсадлари учун сотиб олинган соф молия активлари.

Соф кредитлаш минус иқтисодий мақсадлари учун сотиб олинган соф молия активлари.

Ликвидликни бошқариш мақсадлари учун сотиб олинган молия активлари.

Қабул қилинган соф мажбуриятлар: ички ва ташқи.

Даромадлар — у ёки бу фаолият натижасида олинadиган пул ёки бошқа иқтисодий қийматлар. Бу ўринда давлат бошқаруви секторининг фаолияти натижасида олинган даромадлар: давлат бюджетининг даромадлари ва бошқа даромадлардан иборатдир. Давлат бюджетининг даромадлари — бюджетнинг барча бўғинлари учун сафарбар қилинадиган солиқ ва носолиқ даромадлардир. Солиқ даромадлари Ўзбекистон Республикасида давлат бюджетининг асосий (1999 йилда 94,1 %) қисмини ташкил этади. Солиқлар давлатнинг мавжудлиги гарови. Улар иқтисодий агентлар (юридик ва жисмоний шахслар)дан мажбурий, қопланмайдиган ва қайтарилмайдиган ҳолда, тўлаш миқдори ва муддати қонунда олдиндан белгиланган, тушумлардир. Давлат давлат бюджетининг барча бўғинлари даромад қисмини вужудга келтиришда қўллайдиган комплекс (уйғунлашган) тадбирлар давлатнинг солиқ (баъзида фискал) сиёсати дейилади. Солиқ сиёсатини ўтказиш воситалари мажмуига солиқ тизими дейилади. Бу воситалар, йўллар 4 гуруҳга ажратилиши мумкин: солиққа тортиш базасини белгилаш (солиқ турлари); солиқ ставкалари, солиқ имтиёзлари, солиқларни ундириш ва бюджетлараро тақсимлаш усуллари. Солиқлар фискал вазифани бажариши билан бирга тартиблаштириш вазифасини ҳам бажаради. Иқтисодиётда солиқ юкласини баҳолашда консолидирлаштирилган (йиғма) давлат бюджети даромадининг ялпи миллий даромаддаги (ЯМД) салмоғи олинади. Бунда давлат бюджетининг барча бўғинлари ва давлат нобюджет (махсус) жамғармалари ҳам назарда тутилади. Солиққа тортиш базасини белгилаш усулига қараб барча солиқлар туғри (бевосита) ва эгри (билвосита) солиқларга таснифланади. Туғри солиқларда иқтисодий агентларнинг даромади ва мулкнинг қийматига туғридан-туғри солиқ солина-

ди. Бундай солиқларга: фойда солиғи, даромад солиғи, ер солиғи, мол-мулк солиғи ва бошқалар киради. Ўзбекистон Республикаси давлат бюджетининг даромадлари таркибида тўғри солиқлар (мулк солиқлари ва ресурс тўловлари билан бирга)нинг салмоғи 40,2 % ни ташкил этади (1999йил). Товар ва хизматлар баҳосидан олинadиган солиқларга эгри солиқлар (акцизлар, қўшилган қиймат солиғи, божхона божи ва бошқалар) дейилади. Уларнинг салмоғи давлат бюджети даромадларида 24,8 % ни ташкил этади. Эгри солиқларни баъзан “солиқ оклади” ҳам дейилади. Тўғри солиқларнинг махсус, алоҳида тури — бу давлат махсус жамғармаларига мажбурий тўловларидир (пенсия, бандлик, йўл ва бошқа жамғармалар).

Ўзбекистон Республикасида (бошқа мамлакатларда ҳам) солиқлар, статистикада умумдавлат, маҳаллий солиқлар ва йиғимлари ҳолида ҳам таснифланади. Умумдавлат солиқ ва йиғимлар Республика бюджетига, ажратмалар ва субсидия тарзида маҳаллий бюджетларга ҳам тушиши мумкин. Умумдавлат солиғлари ва йиғимлари туркумига: юридик ва жисмоний шахслардан олинadиган даромад солиғи, барча ресурс тўловлари (ер солиғидан ташқари), барча эгри солиғлар (ҚҚС, акциялар, божхона божлари), жарималар ва бошқалар киради. Маҳаллий бюджетларнинг даромад қисмини вужудга келтиришда мол-мулк солиғи, ер солиғи, реклама солиғи, кичик бизнес учун ягона солиқ ва бошқа йиғимлар киради. Бу масалани янада чуқурроқ ўрганиш учун махсус фанларга ва ҳамда “Бюджет тизими тўғрисида”ги қонуннинг 11,15,18,20-моддаларига мурожаат қилиш мумкин. Носолиқ даромадлари туркумига мулк ва тадбиркорлик фаолиятдан олинган даромадлар, маъмурий йиғимлар ва тўловлар, жарима ва санкция, ташқи иқтисодий фаолиятдан даромадлар, давлат нобюджет жамғармалари ва бошқа носолиқ даромадлари киради. Барча турдаги солиқ ва носолиқ даромадлари жорий даромади таркибидадир. Бундан ташқари капитал даромадлар (асосий капитал, давлат заҳиралари ва товарлари, ер, номоддий активларни сотишдан олинadиган даромадлар, нодавлат манбаларидан капитал трансфертлар) давлат бюджетининг даромад қисмида алоҳида курсатилади.

Грантлар. “Грант” атамаси ингиллизчадан ҳада, инъом, хайр-саҳоват, эҳсон, дотация, субвенция, репарация маъноларини англатади. Молия статистикасида грантлар — қайтарилмайдиган, беғараз (қопланмайдиган), мажбурий бўлмаган (мунтазам бўлмаган, бир йўла субвенция, ҳайр-эҳсон, репарация туридаги) тушумлардир. Грантлар давлат бошқаруви секторининг бошқа муассасалари, миллий иқтисодиётнинг бошқа секторлари (резидентлар) ва хориж давлатлари, хусусий кишилари ва жамоа ташкилотлари ҳамда ҳалқаро ташкилотлар (норезидентлар) томонидан берилиши мумкин. Бу турдаги тушумлар давлат бюджети дефицитини камайти-

ради, аммо дефицитни молиялаштирмайди. Шунинг учун ХВФ тавсиясига кўра грантлар бюджетнинг “даромадлар” категориясига, алоҳида қаторда кўрсатилган ҳолда қўшилади. IFS нинг маълумотларига қараганда жаҳоннинг кўпгина мамлакатлари давлат бюджетининг даромадлари таркибида “олинган грантлар” мавжуд (Австрия, Белгия, Бразилия, Болгария, Бурунди, Канада, Кипр, Дания, Миср, Эфиопия, Финландия, Ҳиндистон, кичик ҳажмда эса: Германия, Люксембург, Голландия, Туркия, Швеция ва бошқаларда). Давлат бюджетда “олинган грантлар” умуман бўлмаган мамлакатлар ҳам мавжуд. Булар: АҚШ, Австралия, Чили, Индонезия, Италия, Ж. Корея, Перу, Сингапур, Мексика ва бошқалар. Олинган грантлар: расмий (давлат манбаларидан, халқаро ташкилотлардан), норасмий (нодавлат манбаларидан); жорий ва капитал туркумига ҳам ажратилади.

Давлат бюджетининг сарфлари. Давлат бюджети барча бўғинларининг даромад қисмида йиғилган барча даромадларни аниқ мақсадларга йўналтирилган ҳолда қилинадиган давлат сарфлари ҳисобланади. Бу сарфлар (харажатлар эмас) қайтарилмайдиган, яъни молиявий мажбуриятларни пайдо қилиниши ёки узилиши (туланиши) билан боғлиқ бўлмаган ҳолда қопланадиган ёки қопланмайдиган тарзда амалга оширилади. Бу сарфлар жорий ва капитал мақсадларга йўналтирилган бўлиши мумкин. Давлат бошқаруви секторининг бошқа идораларига ўтказилган трансфертлар, туланган грантлар (жорий ва капитал) сарфлар таркибига, алоҳида қаторларда кўрсатилган ҳолда киритилади.

Жорий сарфлар. Давлат бюджети сарфларининг салмоқли қисмидир. Бюджет тизимининг барча бўғинлари томонидан давлат бошқаруви секторининг жорий фаолиятини амалга ошириш учун ҳамда бюджетнинг бошқа бўғинлари ва иқтисодиётнинг бошқа секторлари (соҳа, тармоқ, блок)ни давлат томонидан қўллаб-қувватлашга қаратилган сарфлардир.

Капитал сарфлар. Давлат бюджети сарфининг қисми бўлиб инновация ва инвестиция фаолиятини таъминлашга қаратилган сарфлар. Бу сарфлар асосий капитал, заҳиралар, ер, номоддий активлар, қимматбаҳо буюмлар сотиб олишга қаратилган сарфларни ҳамда бошқа капитал сарфларни ўз ичига олади. Ҳарбий қурилиш мақсадларига ва ҳарбий техника сотиб олиш сарфлари капитал сарфлар таркибига киритилмайди.

Кредит олиш минус қарзнинг туланиши (соф кредит олиш). ХВФнинг амалдаги стандартларида давлат бюджетининг сарфлари таркибига соф кредит олиш ҳам киритилади ва бюджетнинг сальдоси (дефицити ёки профицити)ни ҳисоблашда эътиборга олинади. Давлат бюджетининг сальдоси: (давлат даромадлари + грантлар) - (давлат сарфлари + соф кредит олиш). Агар сальдо мус-

бат бўлса давлат бюджети — фаол бюджет, манфий бўлса — дефицитли бюджет дейилади.

Ҳукумат ва иқтисодий тизимнинг фаолиятига муҳим тавсифни йиғма ҳолда беришда давлат бюджетининг сальдосини абсалют суммаси ва нисбати даражаси ЯИМ ёки ЯМД га нисбатан ҳисобланган кўрсаткичидан фойдаланилади.

ХВФ нинг GFSY (Government Finance Statistics Yearbook, vol XXIV, 2000) — Давлат Молияси Статистикаси йилномасида жаҳоннинг 126 давлати молияси-бюджети тўғрисида маълумотлар келтирилган. Шулاردан 98 давлатнинг (78,4 %) бюджети дефицитлидир. Бу давлатларнинг географияси қуйдагича (4.2-жадвал).

4.2-жадвал

GFSY да маълумотлари келтирилган давлатларнинг жойланиши	Давлатлар сони	Шундан		Дефицитли бюджетли давлатлар салмоғи, %
		Актив бюджетли	Дефицитли бюджетли	
I. Ривожланган мамлакатлар (АҚШ, Германия, Япония ва бошқалар)	24	13	11	45,8
II. Ривожланаётган давлатлар:	102	14	87	86,1
Африка	25	4	20	83,3
Европа	23	1	22	95,7
Осиё	19	2	17	89,4
Ўрта Шарқ	11	1	10	90,9
Ғарбий яримшар	24	6	18	75
Ҳаммаси	126	27	98	78,4

Изоҳлар: 1. GFSY маълумотлари асосида ҳисобланди,
2. Африкадаги 1 мамлакат рўйхатда бор, аммо давлат бюджети тўғрисида маълумотлар йўқ (...), Буркино-Фасо.

Кўриниб турибдики, ривожланаётган давлатларнинг 86,1 % дефицитли бюджетга эга. Давлат бюджети дефицитлигининг сабаблари ва иқтисодий ижтимоий оқибатларини ўрганиш шу бобнинг кейинги параграфларида кўрилади.

Маълумки, давлат бюджетининг дефицити (профицити) молиялаштирилади, молиялаштириш ҳажми дефицит (профицит)нинг тескари ишорадаги ҳажмига тенг. Молиялаштириш манбалари (ички ва ташқи) кейинги параграфда кўрилади. Давлат бюджети дефицитининг йиғилган суммаси — давлат кредитидир (қарзидир). У давлат бошқаруви секторининг миллий иқтисодиётнинг

бошқа секторлари (резидентлар) ва хориж давлатлари, халқаро ташкилотлар ва бошқалар (норезидентлар) олдидаги расмий эътироф этилган, қопланмаган мажбуриятларидир. Бу қарзлар кейинчалик тўланиши зарур ёки ўзаро келишувларга мувофиқ муддатсиз қарзлар сифатида қайта расмийлаштирилиши мумкин. Баъзан, қисман ёки тўлалигича, баъзи бир қарзлардан воз кечилиши ҳам мумкин. Давлат бошқаруви секторидаги кичик секторларнинг ўзаро қарзлари, статистикада алоҳида урганилишига қарамасдан, давлат қарзлари таркибига (кредитга) киритилмайди.

Ўзбекистон Республикасида давлат бюджетининг ижросини назорат қилишни Молия вазирлиги ва унинг ҳудудий молия органлари амалга оширади. Бунинг учун турли даражадаги бюджетларга маблағларнинг тушуши тўғрисида солиқ, божхона органларидан, давлат мақсадли жамғармаларини тақсимловчи органларидан ҳисоботлар олинади. Бюджет маблағларини олувчилардан бюджетдан ажратилган маблағларнинг тушуми ва сарфланиши тўғрисида ҳисоботлар, банклардан бюджет маблағларининг ҳаракати тўғрисида маълумотлар олинади. Давлат бюджетининг ижроси тўғрисида умумлаштирилган якуний маълумотлар, Молия вазирлиги тақдими асосида, Вазирлар маҳкамасида, йилнинг ҳар чорагида қуриб чиқилади.

Давлат бюджети тўғрисидаги статистика маълумотлари назорат вазифасини бажаради. Улар орқали давлат фаолиятининг молиявий асоси — даромадлар, умумдавлат эҳтиёжларининг қондирилиши — сарфлар бўйича қонунда кўзда тутилган мақсадларнинг бажарилиши урганилиб борилади. Бунинг учун давлат ва нодавлат молия назорати ишлари олиб борилади. Бунда молия назоратининг шакллари ва усуллари кенг қўлланади.

Давлат бюджети ижроси таҳлилида қатор статистика усуллари: нисбий миқдорлар (режанинг бажарилиши, таркиби ва таркибий силжиш, таққослаш, интенсивлик), индекс таҳлили, корреляцион-регрессион таҳлил, динамика қаторлари (бюджетнинг асосий ўлчамлари ва умумиқтисодий кўрсаткичлари ўзаро параллел қаторларини тузиш, бюджетнинг асосий ўлчамларини ўзгармас баҳоларда баҳолаш орқали динамика қаторини тузиш ва таҳлил қилиш ва ҳоказо) қўлланилади. Даромадларнинг жами, турлари, кесимлари бўйича режанинг бажарилиши ҳамда йўналишлар бўйича сарфлар режасининг бажарилиш даражалари ҳисобланади. Даромадлар ва сарфларнинг таркиби ва таркибий силжишларни миқдорий баҳолаш таркибий силжишларнинг сабаб ва иқтисодий-ижтимоий оқибатларини миқдорий тахминлаш ва бошқа таҳлилий ишлар, статистика усуллари ёрдамида амалга оширилади. Масалан, солиқ даромадларининг (СД) ўзгариши (ΔСД)ни ўрганишда 3 омилли индекс моделидан фойдаланиш мумкин. Бунда солиқ

базаси (Б) солиқ ставкаси (С) ва солиқнинг йиғилиши даражаси (d) деб олинса, унда

$$СД_0 = B_0 \cdot C_0 \cdot d_0 - \text{утган даврда}$$

$$СД_1 = B_1 \cdot C_1 \cdot d_1 - \text{жорий даврда}$$

$\Delta СД = СД_1 - СД_0$; солиқ даромади ҳажмининг ўзгариши. Унга таъсир этувчи омилларнинг таъсирини миқдорий баҳолаш:

а) Солиқ базасининг кенгайиши (қисқариши) сабабли

$$\Delta СД_{(б)} = (B_1 - B_0) \cdot C_0 \cdot d_0;$$

б) Солиқ ставкасининг ўзгариши сабабли

$$\Delta СД_{(с)} = (C_1 - C_0) \cdot B_1 \cdot d_0;$$

в) Солиқнинг йиғилиши даражаси ўзгариши сабабли $\Delta СД_{(d)} = (d_1 - d_0) C_1 B_1$. Бунда $\Delta СД = \Delta СД_{(б)} + \Delta СД_{(с)} + \Delta СД_{(d)}$; Ми-сол (шартли рақамлар).

Омиллар	Утган давр	Жорий давр	Δ, ўзгариши
1. Солиқ базаси, млн. сум	1000,0	1200,0	200,0
2. Солиқ ставкаси, коэффициенти	0,20	0,22	0,02
3. Солиқ йиғилиши даражаси, коэффициенти	0,80	0,85	0,05
Солиқ даромади, млн. сум	160,0	224,4	64,4

$$\text{Бунда } \Delta СД_{(б)} = 200 \times 0,20 \times 0,80 = 32,0$$

$$\Delta СД_{(с)} = 0,02 \times 1200 \times 0,8 = 19,2$$

$$\Delta СД_{(d)} = 0,05 \times 1200 \times 0,22 = 13,2$$

$$\Delta СД = 32,0 + 19,2 + 13,2 = 64,4 \text{ млн. сум}$$

Омиллар таъсири ҳиссасини нисбий миқдорларда ифодаласак, унда $\Delta СД = 49,7 + 29,8 + 20,4 = 100,0$. Демак, солиқ даромадларининг ўзгаришга солиқ базасининг кенгайтирилиши (49,7%), солиқ ставкасининг ўзгариши (29,8%) ва солиқнинг йиғилиши даражаси ўзгариши (20,4 %) таъсир этган. Бундай кўп омилли индекс таҳлили бошқа даромадлар ва сарфлар буйича ҳам амалга оширилиши мумкин. Маълумки, давлат молияси тизимига ва давлат бюджети тизимига давлат мақсадли жамғармалари ҳам қиради. Ўзбекистон Республикасида бу жамғармалар:

Ўзбекистон Республикаси Ижтимоий таъминот вазирлиги ҳузуридаги Пенсия жамғармаси;

Республика йўл жамғармаси;

Ўзбекистон Республикаси Давлат мулкани бошқариш ва тadbиркорликни қўллаб-қуватлаш давлат қўмитасининг махсус ҳисоб варақаси;

Иш билан таъминлашга кўмаклашиш давлат жамғармаси.

Республикада бу жамғармаларни вужудга келтириш ва фойдаланиш тартиби қонун билан белгиланади.

Нобюджет махсус жамғармалар жаҳоннинг кўпгина мамлакатлари бюджет тизимида ҳам мавжуд. Масалан, АҚШда ишонч жамғармалари (траст жамғармалари): федерал йўллар, аэропортлар, гидроэлектрастанцияларни сақлаш; ижтимоий суғурта (пенсия таъминоти, касаллик нафақалари, ишсизлик нафақалари) ва бошқа траст жамғармалари мавжуд. Маблағлар (даромадлар) давлат мулкидан фойдаланишдан олинган даромадлар, хусусий секторда иш берувчилар ва ёлланиб ишловчиларнинг бадаллари, давлат хизматчилари ва федерал ҳукумат бадаллари эвазига вужудга келади. АҚШда бу жамғармаларнинг ҳажми ва федерал бюджет даромадлари билан нисбати ҳам ошиб бормоқда. Statistical Abstrakt of US, 1999 йилда келтирилган маълумотларга қараганда (Р.349) федерал бюджетнинг даромадлари 1998 йилда 1721, 8 млрд. доллар бўлса, траст фондларининг даромадлари 932 млрд. доллар ёки нисбати 54,1%га тенгдир. Траст фондлари доимо профицит билан якунланади. Шунинг эвазига ҳам федерал бюджетнинг дефечити камаяди, профицити кўпаяди.

Давлат нобюджет жамғармалари Россия давлат молияси ва давлат бюджети тизимида ҳам мавжуд. Бу жамғармалар вужудга келиши фурсатидан бошлаб иқтисодий мазмунига кўра 2 гуруҳга бўлинади:

а) ижтимоий жамғармалар: Пенсия жамғармаси, Ижтимоий суғурта жамғармаси, бандлик жамғармаси, мажбурий медицина суғуртаси жамғармаси, аҳолини ижтимоий қўллаб қуватлаш жамғармаси ва бошқалар; б) иқтисодий жамғармалар: йўл жамғармаси, НИОКР.

4.4. ХАЛҚАРО БЮДЖЕТ ТАСНИФЛАРИ

Статистика тадқиқотларида кенг қўлланадиган усуллардан бири гуруҳлаштиришдир. Гуруҳлаштиришда ўрганилаётган статистика тўпламидаги кўп сонли бирликлар муҳим белгиларига биноан гуруҳларга ажратилади. Таснифлаш (классификация) эса гуруҳлашдан фарқ қилади. Бунда тўпلامдаги бирликлар сифат белгиси асосида олдиндан белгиланган (кўп ҳолларда қонунда тасдиқланган) гуруҳ, класс, разряд (туркум)га гуруҳлаштирилади. Класслар сони ва номи стандарт ҳамда барқарор бўлади. Статистикада таснифлаш иерархия (қуйи гуруҳнинг юқори гуруҳга босқичма-босқич бўйсундирилиши) ва фассетли (рўйхатли) усулида амалга оширилади. Фассет усулида ахборот объекти параллел, бир-бирига бўйсун-

дирилмаган фассетлар ёрдамида таснифли гуруҳларга ажратилди. Масалан, аҳоли туғрисидаги ахборот классификаторида қуйидаги фассетлар қулланади: жинси, ёши, фуқаролиги, миллати, тили ва бошқа белгилари.

Бюджет таснифи — иерархик таснифлашдир, асосий ҳуқуқий ва услубият ҳужжати давлат бюджетини тузиш, куриб чиқиш, қабул қилиш ва ижросини назорат қилиш мақсадида давлат бюджети тузилмасига кирувчи бюджетлар даромадлари ва сарфлари туғрисидаги маълумотларни тизимлаштирилган ҳолда гуруҳлаштиришдир. У миллий бюджет маълумотларини халқаро стандарт тасниф тизимларининг айнан шундай маълумотлари билан қиёслаштиришни таъминлайди. ХВФ бир неча йил олдин молиявий маълумотларни тарқатиш ҳамда халқаро ташкилотларга тақдим қилишнинг принциплари ва қоидалари курсатилган халқаро стандартни қабул қилган эди. Жаҳоннинг барча давлатларига мулжалланган бошқа махсус стандартда жаҳон капитал бозорига кирган ёки кириш истаги бўлган давлатлар молиявий ва иқтисодий маълумотларни эълон қилишда бир неча принципларга риоя қилишлари зарурлиги ҳам кўрсатилган. Бунда молия-бюджет маълумотларининг асосий улчамлари: кулами, даврийлиги ва вақти, жамоатчилик учун тушунарли, ишончли ва сифатли булишлиги белгиланган.

Ўзбекистон Республикасининг жаҳон бозорларига (айниқса капитал бозорига) кириши, унинг имкониятларидан фойдаланиш ва самарали ташқи иқтисодий алоқаларни ривожлантириш молия-бюджет соҳасида ҳам халқаро таснифлардаги принцип ва қоидаларга риоя қилишни тақозо этади. ХВФ томонидан тавсия қилинган давлат бюджетининг таснифлари тизимида қуйидагилар киради (марказий ҳукумат учун):

- А) Даромадлар ва грантлар таснифи;
- В) Сарфларнинг вазифа жиҳатидан таснифи
- С) Сарфлар ва соф кредитлашнинг иқтисодий таснифи
- Д) Бюджет дефицитини молиялаштиришнинг кредиторлар типи буйича таснифи
- Е) Бюджет дефицитини молиялаштиришнинг қарз мажбуриятлари типи буйича таснифи.
- Ғ) Давлат кредитининг кредиторлар (қарз эгалари) типи буйича таснифи.

Марказий ҳукумат (федерал, республика) бюджети таснифларидан ташқари ХВФ штат, регион ёки вилоят ва маҳаллий ҳукумати бюджетининг таснифлари (А,В,С,Д,Е,Ғ турлари)ни ҳам тавсия этган. Ўзбекистон республикасида “Бюджет тизими туғрисида”ги қонунда 5 та тасниф: Бюджет даромадлари таснифи; Бюджет сарфларининг вазифа жиҳатидан, ташкилий ва иқтисодий тасни-

фи; Давлат бюджети тақчиллигини молиялаш манбалари таснифи (Россияда 8 та тасниф бор). Кўриниб турибдики, ХВФнинг давлат бюджети таснифлар тизимидан сони ва турлари бўйича биров фарқланади. Бундан ташқари маҳаллий бюджетлар учун алоҳида таснифлар тизими кўрсатилмаган ХВФ таснифи тизимида давлат бюджети (ҳамда маҳаллий бюджетлар) сарфларининг ташкилий таснифи йўқ, чунки барча давлатлар бўйича бундай таснифни тавсия қилиш мумкин эмасдир. ХВФнинг амалдаги таснифларини янада батафсилроқ кўришга ўтамиз.

А. Даромадлар ва грантлар таснифи

I. Жами даромадлар ва олинган грантлар (II+VII)

II. Жами даромадлар (III+VI)

III. Жорий даромадлар (IV+V)

IV. Солиқ даромадлари

1. Даромад солиғи, фойдага солиқ, капитал бозор баҳосининг ўсишига солинган солиқлар.
2. Ижтимоий суғуртага ажратмалар
3. Иш ҳақи жамғармаси ва ишчи кучига солинган солиқлар
4. Мулк солиғи
5. Товар ва хизматларга солинган ички солиқлар
6. Халқаро савдога ва ташқи ҳаракатларга солинган солиқлар
7. Бошқа солиқлар

V. Носолиқ тушумлар

VI. Капитал билан қилинган ҳаракатлардан олинган даромадлар.

VII. Грантлар (олингани)

Таснифларда (А) Марказий ҳукумат (Федерал, Республика) бюджетининг барча даромадларининг таркиби кўрсатилган. Шу маълумотлар асосида барча даромадларнинг таркибини ҳисоблаш ва уни давлатлараро қиёслаш мумкин. Даромадлар жорий (солиқ ва носолиқ тушумлар) ва капитал турига ажратилади. Олинган грантлар алоҳида қаторда келтирилади. Таснифда, аввало солиқ даромадлари ва уларнинг таркиби кўрсатилади. Бунда солиқ базасининг характери ёки фаолият тури бўйича олинган солиқлар гуруҳлаштирилган. GFSY (ДМС йилнома) да даромадлар ва грантнинг таркиби барча сарфлар ва соф кредитлаш суммасига нисбатан (%) ҳисобланади. Турли даромадларнинг салмоғи ҳам алоҳида аниқланади (4.3-жадвалга қаранг). Жадвалдан кўриниб турибдики, келтирилган давлатлар ичида солиқ даромадларидан IV.I. пункт-

тидаги солиқларнинг салмоғи АҚШ, Англия, Исроил ва Туркияда, яъни солиқ тизими ривожланган давлатларда юқори. Халқаро стандартда IV.I. пункти кичик пунктларга: индивидуал, корпорациялар ва бошқаларга ажратилади. Ижтимоий суғуртага ажратмалар пункти ҳам 4 та (ёлланган ҳодимлар, иш берувчилар, эркин банд бўлганлар ва ишламаётганлар, бошқа ихтиёрий ижтимоий ажратмалар) кичик пунктларига ажратилади. Товар ва хизматларга солинган ички солиқлар: сотиш солиғи, оборот солиғи, қўшилган қиймат солиғи, акцизлар, фискал монополиялар фойдаси ва бошқалардан иборат. Ташқи савдо ва ташқи операцияларга солинган солиқлар таркибига божхона ва импорт божлари, экспорт божи, экспорт-импорт монополиялари фойдаси, чет эл валюталари билан қилинган операцияларга солиқлар, ташқи савдо ва ташқи ҳаракатларга бошқа солиқлар киради. Жорий носолиқ даромадлари: тадбиркорлик даромади ва мулк даромадлари (фоизлар, дивидентлар), квазикорпорациялар даромадларидан олиб қуйиш, ер ижараси, маъмурий йиғимлар, жарималар, стратегик захираларни сотиш ва бошқа носолиқ даромадларидан иборат. Капитал даромадларнинг салмоғи Эрон, Ҳиндистон ва Сингапурда анча юқори. Халқаро стандартда капитал солиқ даромадлари (мулкка солиқ, мерос ва совғага солиқ) ва капитал носолиқ (ишлаб чиқарилган активларни сотиш, ишлаб чиқармаган активларни сотиш, беғараз булмаган капитал трансфертлар ва бошқа носолиқ капитал даромадлар) даромадларга гуруҳлаштирилади.

В. Сарфларнинг вазифа жиҳатидан таснифи

Ҳозирги замонда давлатнинг жамиятдаги роли ва аҳамияти анча ошди. Давлат бажарадиган вазифалар: ички (ҳуқуқий — ҳуқуқтартиботни сақлаш, жамоа хавфсизлиги; иқтисодий, маданий, ижтимоий, экологик ва бошқалар), ташқи (ташқи хавфдан ҳимоя, хорижда жамият ва унинг аъзолари манфаатини ҳимоялаш, хориж давлатлари ва халқаро ташкилотлар билан амалий ҳамкорлик қилиш ва бошқалар) вазифалардир. Иқтисодий, молия статистикасида ва бошқа фанларда давлатнинг куп қиррали вазифаларини 4,8,21 ва бошқа қатта гуруҳ (класс)га ажратиш қабул қилинган. Булар синтетик ҳолда 4.4-жадвалда ифодаланган:

1. Умумий тусдаги давлат хизматлари. Бу умумбюджет фаолияти, кадрлар сиёсати, товар ва хизматларни марказий ҳолда харид қилиш ва уларнинг таъминоти, ташқи муносабатлар, мудофаа, жамоа тартиби ва давлат хавфсизлиги.

2. Ижтимоий хизматлар. Буларга билим олиш, соғлиқни сақлаш, ижтимоий суғурта ва ижтимоий таъминот, уй-жой ва комму-

нал хизмати, санитария хизмати, маданий ва дам олиш фаолияти-ни ташкил этиш.

3. Иқтисодиётга давлатнинг аралашуви. Бу вазифа олдингилар (1-2) билан бевосита боғланган ҳолда, улкан ва куп қирралидир. Ҳозирги бозор тизими куп ҳолларда зиддиятларга бой. Бозор кучли яратувчанлик имкониятига эга бўлиб ҳужалик юритишни самарали олиб боришга иқтисодий ундайди. Аммо 20-30-йилларнинг тажрибаси шуни кўрсатдики, бозор тўласинча ўзини-ўзи тартибга солиш қобилиятини бирмунча йўқотди, бозор билан боғлиқ бўлган муайян “ижтимоий-харажатлар” ҳам мавжуд (ишсизлик, корхоналарнинг инқирози, аҳоли даромад ва мулкӣ табақаланишувининг кучайиши, ортиқча ишлаб чиқариш инқирози ва бошқалар). Бундан ташқари давлат бозор механизмнинг ўрнини олиши ёки тўлдиришини тақозо қиладиган ҳужалик фаолиятининг соҳалари (фундаментал фан, маориф, соғлиқни сақлаш) ҳам мавжуд.

Бундай ҳолатларнинг мавжудлиги бозор ва давлат механизмларидан биргаликда фойдаланишни тақозо этади. Тажрибалар ва назарий ишланмалар натижасида яратилган қоидага эътиборсизлик ёмон оқибатларга олиб келишини Россия иқтисодиётини 1992-1998 йиллар давридаги ислоҳ қилинишида кўриш мумкин. Бу ерда иқтисодиётни тартиблаштиришда давлат ўрнини уюшган жиноятчилик эгаллади, чунки бу даврда давлат иқтисодиётга деярли аралашмай қуйганди.

Давлатнинг иқтисодиётдаги роли янада ошиб боришини қуйидаги статистика рақамларидан ҳам кўриш мумкин. Агар XIX асрнинг охирида давлат сарфларини ЯИМдаги салмоғи жаҳон бўйича ўртача 8,3 % (АҚШда 4,0 %) бўлган бўлса, кейинчалик бу даража XX асрнинг 20-йилларида ривожланган давлатларда 15,4, 60-йилларда 27,9, 80-йиллар бошида 42,6% га тенг бўлган. Лондонда нашр қилинадиган “Экономист” журналида чоп этилган “Давлатнинг келажаги” илмий мақолада жаҳон бўйича давлат сарфи ЯИМга нисбатан келажакда ўртача 50,0% атрофида бўлиши тахмин қилинмоқда. Давлат бошқаруви секторида миллионлаб ходимлар банд, номолиявий ва молиявий активларининг кулами ҳамда шу секторда ҳосил қилинаётган ЯИМнинг салмоғи йилдан-йил ошиб бормоқда.

Демак, давлатнинг иқтисодиётга фаол аралашувисиз ҳозирги замон бозор иқтисодиёти на яшай олади, на нормал ҳаракат қилади ва ривожланади.

4. Давлатнинг бошқа вазифалари. Бу вазифалар ҳам иқтисод билан бевосита боғлиқ: давлат кредитини бошқариш, трансфертларни амалга ошириш ва бошқалар.

Марказий ҳукумат бюджети барча даромадларининг даромад турлари бўйича структураси (%)

Давлатлар	Йил	Жами даромадлар	Даромад солиғи, фойдага солиқ ва бошқа	шундан									
				ш.ж.		Ижтимоий суғурта ажратмалари	Иш ҳақи жамғармаси ва ишчи кучига солиқлар	Мулк солиғи	Товар ва хизматларга ички солиқлар	Ташқи савдо ва харажатларга солиқлар	Бошқа солиқлар	Носолиқ даромадлари	Капитал даромадлар
				Жисмоний шахсларга, индивид	Корпорацияларга								
АҚШ	1999	100,0	52,80	46,11	6,69	31,84	-	1,46	3,81	1,04	-	6,14	2,91
Япония	1993	100,0	26,17	23,72	2,45	28,48	-	4,05	14,43	1,24	1,60	15,45	8,58
Недерландия	1997	100,0	21,07	14,34	6,73	41,11	-	2,98	22,68	-	1,66	6,57	3,93
Швецария	1998	100,0	...	11,87	...	50,54	-	3,48	22,79	0,90	-	6,77	4,91
Англия	1999	100,0	36,92	29,13	7,79	17,02	-	7,21	31,02	-	-	4,89	2,94
Россия	1999	100,0	9,99	2,06	7,92	31,42	-	0,29	33,77	8,53	0,21	13,29	5,41
Туркия	1999	100,0	37,58	26,20	8,15	-	-	2,83	37,75	1,45	3,58	16,67	6,42
Исроил	1999	100,0	35,85	26,26	7,29	14,01	2,41	0,83	31,27	0,72	0,50	14,42	6,40
Эрон	1999	100,0	16,45	5,15	11,25	8,08	-	0,70	17,61	22,16	0,30	34,16	21,79
Хитой	1998	100,0	7,48	...	...	-	-	-	78,78	6,30	3,63	3,81	1,37
Ҳиндистон	1999	100,0	...	10,8	...	-	-	0,71	27,00	20,23	0,13	24,59	21,45
Сингапур	1998	100,0	22,13	...	...	-	-	3,55	13,34	1,04	6,67	33,20	24,98
Швеция	1999	100,0	...	6,08	...	33,14	9,93	4,54	27,06	0,07	0,12	11,29	9,26

Жадвал ХВФ нинг GFSY, 2000 PP-4-5 асосида тузилган. Рақамлар йиғиндиси баъзи бир ҳолларда 100.0 га тенг бўлмайди.

Марказий ҳукумат бюджет сарфларини вазифа жиҳатидан таркиби ва таркибий тузилиши (барча сарфларга нисбатан, %)

Давлатлар	йил	Умумий тусдаги давлат хизматлари	Мудофаа	Маориф	Соғ-лиқни сақлаш	Ижтимоий сугурта ва ижтимоий таъминот	Уй-жой ва коммунал хужалиги	Дам олиш, маданият ва дин	Ёқилги, энергия	Қишлоқ хужалиги, урмончилик, балиқчилик, ов	Тоғ-кон саноати, қайта ишлаш саноати, қурилиш	Транспорт ва алоқа	Бошқа иқтисодий фаолият ва хизматлар
АҚШ	1999	10,98	15,22	1,80	20,41	28,75	2,88	0,54	0,13	1,66	0,07	2,42	1,62
Япония	1993	3,63	4,11	8,03	1,60	36,80	13,78	0,14	-	1,08	1,64	0,30	0,32
Нидерландия	1997	9,26	3,86	9,97	14,79	37,38	1,50	0,34	0,16	0,99	0,32	3,47	1,18
Швецария	1998	4,22	4,96	2,30	19,84	48,78	0,69	0,43	0,19	3,83	-	7,70	0,37
Англия	1999	7,67	7,10	3,73	15,42	38,50	2,24	0,29	10,12	0,36	0,15	0,86	2,85
Россия	1999	11,82	12,34	7,74	1,21	37,40	0,97	0,45	1,27	0,84	1,15	3,31	0,98
Туркия	1999	8,04	8,15	11,28	3,87	9,52	1,43	1,12	1,15	3,33	0,35	2,18	2,30
Исроил	1999	5,54	17,19	14,06	13,72	25,90	3,28	0,99	0,23	0,88	2,26	1,99	0,95
Эрон	1999	7,01	8,05	15,64	6,19	15,08	5,92	2,81	9,68	1,62	0,42	4,46	10,34
Хитой	1998	10,52	12,71	1,86	0,23	0,40	0,16	0,40	1,91	8,62	2,44	1,58	13,12
Ҳиндистон	1999	...	15,41	2,99	1,80	...	5,66	...	...	6,02	1,66	1,85	6,14
Сингапур	1998	10,51	27,94	18,20	7,18	0,74	12,10	0,08	-	0,19	0,01	7,88	11,23
Швеция	1999	8,96	5,59	6,58	2,04	46,29	1,70	0,73	0,16	1,46	0,19	2,93	4,32

ХВФнинг 1986 йилдаги қўлланмасида давлат бошқаруви секторининг асосий вазифалари таснифи БМТнинг 1993 йилдаги МХТ-93 даги КФОГУ (давлат бошқарувининг мақсадлар бўйича умумий вазифалари таснифи)га мос тушади. ХВФ нинг бу таснифи таркиби ва жаҳоннинг баъзи бир давлатлари бўйича рақамий маълумотлар 4.4-жадвалда келтирилган. Жадвалда 12 та класс (гуруҳ) келтирилган, рақамлар эса GFSY 2000 дан олинган. Жадвалдаги класслар қаторига давлатнинг “ҳуқуқ-тартибот ва хавфсизликни таъминлаш (ЕF3)” ва “Асосий гуруҳларга киритилмаган сарфлар (ЕF 14)” моддасини қўшиш лозим. БМТ даги ОЭСР етакчилигида махсус халқаро ишчи гуруҳи (унда ХВФ ҳам қатнашмоқда) бу таснифга бироз ўзгартиришлар киритиш тўғрисида маслаҳатлар ўтказмоқда. Қайта қўриб чиқиладиган таснифномада моддалар (категориялар) МХТ-93 билан тула мос тушадиган бўлади. Бунда амалдаги моддалар ичида, таркибида “Илмий тадқиқотлар ва тажриба-конструкторлик ишланмалари” бўлимининг алоҳида ҳисобини юритиш ва янги модда — “атроф муҳитни муҳофаза қилиш” ни киритиш кўзда тутилмоқда.

С. Сарфлар ва соф кредитлашнинг иқтисодий таснифи

Давлат бюджетининг сарфлари иқтисодий мазмунига кўра ишчи кучи, материаллар, фоиз тўловлари, капитал сарфлар ва унсурларга гуруҳлаштирилади. Бунда сарфлар биринчи навбатда жорий сарфларга, капитал сарфларга ва соф кредитлашга гуруҳлаштирилади. Аммо қайта қўриб чиқилаётган стандарт таснифда алоҳида бўлим сифатида “асосий капиталнинг истеъмоли” кўрсатилади. Марказий ҳукумат бюджетининг сарфлари ва соф кредитлашнинг амалдаги ХВФ стандарт таснифи қуйидагича:

I. Жами сарфлар ва соф кредитлаш (II+V)

II. Жами сарфлар (III+IV)

III. Жорий сарфлар

1. Товар ва хизматлар учун сарфлар

2. Фоиз тўловлари

3. Субсидиялар ва бошқа жорий трансфертлар

IV. Капитал сарфлар:

4. Асосий капиталнинг сотиб олиниши

5. Заҳирани вужудга келтириш учун товарларни сотиб олиниши

6. Ер ва номоддий активлар хариди

7. Капитал трансфертлар

1. Мамлакат ичига

2. Хорижга

Марказий ҳукумат бюджети сарфлари ва соф кредитлашнинг иқтисодий типлари бўйича таркиби ва структураси, (%)

Иқтисодий типлар	АҚШ	Япо- ния	Нидер- ландия	Швей- цария	Англия	Россия	Туркия	Исроил	Эрон	Хитой	Ҳиндис- тон	Син- гапур	Шве- ция
I. Жами сарфлар ва соф кредитлаш	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
II. Жами сарфлар	99,95	101,78	100,34	103,27	98,91	98,34	98,61	96,51	100,25	...	88,81	71,64	98,90
III. Жорий сарфлар	95,38	...	96,84	98,86	95,08	91,91	91,54	80,91	70,34	...	79,47	44,98	96,90
1. Товар ва хизматлар учун сарфлар:	20,95	...	15,45	30,47	29,03	32,06	31,31	62,58	50,59	...	20,07	37,25	17,53
1.1. Меҳнат ҳақи	8,42	...	9,41	5,25	5,86	11,70	23,55	45,36	47,57	...	9,78	17,99	5,77
1.2. Бошқа товар ва хизматларни харид қилиш	12,53	...	6,04	24,41	22,68	20,36	7,75	5,47	12,02	...	10,29	19,26	9,22
2. Фоииз тўловлари	13,53	...	9,12	3,37	7,50	15,32	35,38	10,43	0,53	...	25,38	2,58	11,27
3. Субсидиялар ва бошқа жорий трансфертлар	6,90	...	72,28	65,02	58,46	44,54	24,35	7,90	10,22	...	34,02	5,15	68,11
3.2. Миллий ҳукуматнинг бошқа бўғинларига трансфертлар	12,45	...	20,63	17,82	19,43	5,91	18,16	0,44	...	...	19,10	*	11,30
3.4. Четга трансфертлаш	0,80	...	3,85	1,82	1,86	...	0,42	0,09	...	...	...	0,14	3,77
IV. Капитал сарфлар	4,59	...	3,50	4,41	3,82	6,42	7,08	15,60	29,91	...	9,34	26,66	2,00
V. Соф кредитлаш	0,5	-1,78	-034	-327	1,09	1,66	1,39	3,49	-025	...	11,19	28,36	1,10

V. Соф кредитлаш

8. Ички

9. Ташқи.

4.5-Жадвал ХВФнинг GFSY, 2000, PP.8-9 асосида тузилди. Давлатлар буйича йиллар олдинги жадвалларда берилган. Япония буйича бюджет маълумотлари, халқаро нашрларда, энг сунгиси 1993 йилга тегишлидир (GFSга ҳам қаранг).

Давлат бюджети сарфлари ва соф кредитлашнинг иқтисодий типлар буйича таркиби 4.5-жадвалда келтирилган.

Капитал сарфларининг алоҳида курсатилиши, давлатнинг иқтисодиётга аралашуви тусини ҳам англаш мумкин. Маълумки, тараққёт бюджетида капитал сарфлар: инвестиция лойиҳаларини давлат томонидан кредитлаш инвестиция қилишга ва кафил бўлишга имкон бўлади. Аммо давлат бюджетидagi капитал сарфларни ёки унинг улуши курсаткичлари орқали давлатдаги инвестиция фаолиятига баҳо бериб бўлмайди. Чунки ривожланган давлатларда инвестициянинг деярли асосий қисми хусусий сектор томонидан амалга оширилади. Бу ҳолни АҚШ мисолида куриш мумкин (1999 йил).

4.6-жадвал

АҚШда давлат бюджети ҳисобидан асосий капиталга инвестиция:
ҳажми ва улуши

Курсаткичлар	Млрд. доллар	Улуши, %
1. Давлат бюджети ҳисобидан асосий капиталга ялпи инвестиция	257,4	13,7
2. Асосий капиталга хусусий ялпи инвестиция	1578,0	84,0
3. Моддий айланма воситалар заҳиралари узгариши	44,6	2,3
Жами	1880,0	100,0

Курииб турибдики, хусусий секторнинг асосий (жадвал IFS, June 2000, P. 808 асосида тузилди) капиталга инвестициядаги улуши катта (84,0 %). Бозор иқтисодиётига ўтаётган давлатларда бу курсаткичда давлатнинг улуши юқори. Ўзбекистон Республикаси давлат секторининг асосий капиталга инвестициядаги улуши 1999 йилда 66,0 % га тенг бўлди.

Ўзбекистон Республикасида Молия вазирининг 1999 йил 9 декабрдаги № 230-сон буйруғи билан тасдиқланган ҳамда Адлия вазирлигида 1999 йил 15 декабрда №853-сон билан рўйхатдан ўтган

“Давлат бюджети харажатларининг иқтисодий классификацияси” ХВФнинг шу тусдаги таснифига деярли яқиндир.

2000 йил 1 январдан бошлаб бюджет муассасаларининг харажатлар сметасини тузиш ва тасдиқлаш, уларни бюджетдан молиялаштириш ва сарфларининг ҳисоб-китобини тузиш, сарфлар устидан назорат қилишда шу таснифдан фойдаланилади. Ўзбекистон Республикасининг “Бюджет тизими тўғрисида”ги қонунда ҳам давлат ва республика бюджетининг сарфлари иқтисодий типлар бўйича бўлишлиги белгиланган, типлар рўйхати берилган.

Д. Бюджет дефицитини молиялаштиришни кредиторлар типи бўйича таснифи

Давлат бюджети дефицитини молиялаштириш дегани, уни маблағ билан таъминлаш (қоплаш) учун ҳукумат томонидан қарз маблағларини жалб этишдир. Молиялаштириш давлат бошқаруви сектори бирликларининг барча қайтариладиган операциялари сифатида қаралади. Бу тасниф қарз эгалари – кредитор (бошқача қилиб айтганда қарз мажбуриятларининг эгалари)нинг иқтисодий муомаласини ўхшашлигига қараб гуруҳлаштириш асосида ишланган. Олдин қайд қилингандек, молиялаштириш ҳажми давлат бюджетининг дефицити (профицити)нинг тескари ишорадаги ҳажмига тенг. Масалан, 1999 йилда Германия федерал ҳукумати бюджетининг дефицити — 34,47 млрд. марка, дефицитни молиялаштириш +34,47 млрд. маркага тенг. Шу йили АҚШда профицит +158,3 млрд. доллар, молиялаштириш –158,3 млрд. доллар.

Бюджетнинг дефицитини молиялаштириш таснифи қуйидагича (кредиторлар типи бўйича):

I. Жами молиялаштириш (II+III)

II. Ички молиялаштириш

1. Давлат бошқаруви секторининг бошқа қисмлари томонидан
2. Пул-кредитни тартибга солиш идоралари томонидан
3. Депозитли банклар томонидан
4. Бошқа ички молиялаштириш
5. Тузатишлар киритилиши.

III. Ташқи молиялаштириш

6. Халқаро иқтисодий ривожланиш ташкилотларидан
7. Хориж бошқаруви муассасаларидан
8. Бошқа четдан жалб қилишлар
9. Ликвидликни бошқариш учун кўзда тутилган нақд пул маблағлари, депозитлар ва қимматли қоғозлар ҳажмини ўзгариши.

Давлат бюджетининг дефицитини молиялаштириш давлат бошқаруви идорларининг мажбуриятлар ҳажмини (маблағ жалб қилиш минус қопланиши) ва давлат бошқаруви идораларидаги ликвидли молия маблағлари қолдиғини ўзгартиради.

Халқаро стандартларда маблағ жалб қилиниши минус қопланиши (соф кредитлаш) давлат бюджетининг даромади сифатида қаралмайди, у дефицитни молиялаштириш манбаи тариқасида қаралади. Бу уринда

$$\text{Дефицит} = \text{Маблағ жалб қилиниши} - \text{Қопланиши} + \text{Ликвидли молия маблағлари қолдиғининг камайиши}$$

Давлат бюджетининг дефицитини молиялаштириш давлатнинг ички ва ташқи қарз мажбуриятларини кўпайтиради, натижада давлат ички ва ташқи кредити ҳажмини оширади. Ички манбалар: давлат бошқаруви секторига қарашли бошқа қисмлари, миллий иқтисодиётнинг бошқа секторлари (номолиявий корпорациялар, молиявий корпорациялар, уй хужалиги) маблағларининг жалб қилинишидир. Ташқи манбалар: халқаро ташкилотлар (W. Bank, IMF ва бошқалар), хориж: ҳукуматлари, банклари ва хусусий шахслар маблағларининг жалб қилинишидир. Давлат бюджети профицитлигида ликвидли молия маблағлари заҳираси кўпаяди, давлат кредитининг ҳажми камаяди

Халқаро валюта фонди давлат бюджети дефицитини молиялаштиришнинг бошқа таснифида қарз (жалб қилиш) мажбуриятлари типлари кўрсатилади.

Е. Бюджет дефицитини молиялаштиришнинг қарз мажбуриятлари типи бўйича таснифи

Бу таснифни баъзан бошқача ҳолда, бюджет дефицитини молиялаштириш инструментлари таснифи, деб ҳам аталади. Бу тасниф бўйича статистика маълумотлари давлат идоралари давлат бюджети дефицитини молиялаштиришда қайси усуллар, инструментлардан фойдалангани ҳамда сарфлардан ортган молия ресурслари (профицит)ни қайси йўналишларда ишлатилганлигини таҳлил қилиш имконини беради. Бу таснифда кредиторлар (қарз эгалари) тўғрисида маълумотлар булмасида, турли типдаги жалб қилишлар ёки уларнинг усуллари, қопланишларининг иқтисодий оқибатлари ёки иқтисодий муаммоси (фёъл атвори) ини эҳтимол-

лаш мумкин. Бу таснифда резидентлар ва норезидентлар чегараланади, турли вазиятлар: узоқ муддатли облигациялар (1 йилдан ортиқ) қисқа муддатли облигациялар ва векселлар (1 йилгача), бошқа категорияларга киритилмаган узоқ муддатли ссудалар, бошқа категорияларга киритилмаган қисқа муддатли ссудалар ва бўнақлар, бошқа мажбуриятлар; ликвидликни бошқариш мақсадлари учун нақд пул маблағлари, депозитлар ва қимматли қоғозлар ҳажмидаги ўзгаришлар алоҳида ажратилади. Таснифнинг қуйидаги чизмаси келтирилади.

I. Жами молиялаштириш (худди Д.I)

II. Ички молиялаштириш (худди Д.II)

1. Узоқ муддатли облигациялар

1.1. Чиқарилди

1.2. Қопланди.

2. Қисқа муддатли облигациялар ва векселлар.

3. Бошқа категорияга киритилмаган узоқ муддатли ссудалар.

3.1. Олинди

3.2. Қопланди

4. Бошқа категорияларга киритилмаган қисқа муддатли ссудалар ва бўнақлар

5. Бошқа мажбуриятлар

6. Ликвидликни бошқаришга мўлжалланган нақд пул маблағлари, депозитлар ва қимматли қоғозлар ҳажмидаги ўзгаришлар.

III. Ташқи молиялаштириш (худди Д. III)

7. Узоқ муддатли облигациялар:

7.1. Чиқарилди

7.2. Қопланди

8. Қисқа муддатли облигациялар ва векселлар

9. Бошқа категорияларга киритилмаган узоқ муддатли ссудалар ва бўнақлар.

10. Бошқа категорияларга киритилмаган қисқа муддатли ссудалар ва бўнақлар

11. Бошқа мажбуриятлар.

12. Ликвидликни бошқаришга мўлжалланган нақд пул маблағлари депозитлар ва қимматли қоғозлар ҳажмидаги ўзгаришлар.

Таснифдаги 1.2, 3.2 ва 7.2 қаторлардаги “Қопланди” дейилганда узоқ муддатли облигациялар (ички ва ташқи), турли ссудалар (ички ва ташқи)нинг давлат идоралари томонидан асосий суммасининг (яъни фоиз тўловларисиз) қопланиши тушунилади. Чунки

фоиз туловлари давлат бюджетининг сарфларида алоҳида модда ҳолида курсатилади (сарфларнинг иқтисодий таснифига қаранг). ХВФ нинг кейинги ишланмаларида бу таснифга (Е) бироз узгартиришлар ва қўшимчалар киритиш борасида маслаҳат тариқасида фикрлар билдирилмоқда. Чунончи “Е” таснифининг номи, таркиби бўйича. Жумладан, жами молиялаштириш алоҳида-алоҳида ҳолида: сиёсат мақсадларига молия активларини соф жалб қилиш (Е.А.1), ликвидликни бошқаришга молия активларини соф жалб қилиш (Е.А.2)ни курсатиш. Бундан ташқари, шу таснифда махсус “ЕL” бўлими “Соф олинган мажбуриятлар” киритилишини таклиф қилинмоқда. ХВФ давлат молияси статистикасини МҲТ-93 билан уйғунлаштириш мақсадида янги “Секторлар бўйича молиялаштириш” таснифини тавсия қилмоқчи. Унда жами молиялаштириш таркибида:

1. Сиёсат учун молиявий активларни соф жалб қилиш (секторлар бўйича)
2. Ликвидликни бошқариш учун молиявий активларни жалб қилиш (секторлар бўйича)
3. Соф олинган мажбуриятларининг бўлимлари бўлиши таклиф қилинмоқда.

Макроиқтисодиёт ва молия фанларида давлат бюджети дефицитини молиялаштириш техникаси сифатида пулли ва қарзли молиялаштириш усуллари курсатилади. Давлат бюджети дефицитини молиялаштиришнинг биринчи усулидан мунтазам фойдаланиш ҳар доим ва ҳамма ерда инфляцияга олиб келади. Буни утиш иқтисодиётдаги давлатлар мисолида кўриш мумкин. Масалан, Россияда 1995 йилгача давлат бюджети дефицитини асосан нақд пул чоп этадиган станокдан фойдаланиш (пул эмиссияси) орқали молиялаштириш натижасида инфляция даражаси фақат 1993 йилда 874,6 % ни ташкил этди. (GFS,2000,р 653). Бундай ҳолни бошқа давлатларда ҳам кўриш мумкин. Иккинчи усули давлатнинг ички ва ташқи қарзини кўпайтириш эвазига дефицит молиялаштирилади. Ўзбекистон Республикаси “Бюджет тизими туғрисида”ги қонунида давлат бюджетининг дефицити:

- давлат томонидан хориждан ва ички маблағларни жалб қилиш;
- Республика бюджети маблағларининг молия йили бошланишидаги қолдиқларини;
- қонунларга мувофиқ бошқа манбалар ҳисобига молиялаштирилади, деб белгиланган. Давлат бюджетини қабул қилиш ва ижросини кўриб чиқишда дефицитни молиялашда қуйидаги манбалар курсатилади.

	ЯИМга нисбатан, %		
	1999	2000	2001, лойиҳа
1 Давлат бюджетининг дефицити	1,7	1,2	1,5
2. Давлат бюджетининг дефицитини молиялаштириш манбалари:			
2.1 Ноинфляциявий манбалар:	0,8	0,2	1,0
— давлат қимматли қоғозларини чиқариш	0,6	0,0	0,0
— хусусийлаштиришдан тушумлар	0,2	0,1	1,0
2.2. Марказий банкдан кредитлар	1,0	1,0	0,5.

Ғ. Давлат кредитининг кредиторлар бўйича таснифи

Давлат бюджети дефицитини қоплаш учун жалб қилинган қарзларни — қарз мажбуриятларини туланмаган, қайтарилмаган қисмларининг йиғиндиси — давлат кредити дейилади. Дунёнинг барча давлатлари уз иқтисодий сиёсатини ўтказишнинг муҳим бир механизми сифатида қарзлардан фойдаландилар. ХВФ нинг GFSY, 2000 да келтирилган 126 давлатнинг 98 тасининг бюджети дефицитлидир. Актив бюджетга эга бўлган давлатларда ҳам давлат қарзи мавжуд. Давлат қарзлари мавжуд бўлишининг зарурияти жамият эҳтиёжлари даражаси билан давлатнинг имкониятлари (давлат бюджетининг даромадлари) ўртасидаги зиддиятдан, яъни давлат бюджетининг дефицитлигидан вужудга келади.

Давлат кредити (қарзи) тўғрисидаги ҳозирги замон илмий-амалий қарашлар кейнсчилик мактабининг ишланмалари асосида шаклланган. Бунда давлат кредити иқтисодиётга қўшимча юклама бўлиб, иқтисодий мувозанатнинг бузилишига олиб келади, ижтимоий тадбирларни амалга оширишга тўсиқ бўлиши билан бирга, давлат қарзлари иқтисодиётни тартиблаштиришнинг муҳим механизми сифатида хизмат қилади. Давлат кредитининг қўламига статистикада шу иккиёқламаликни эътиборга олган ҳолда баҳо бермоқ зарур. Шунинг учун давлат кредити ҳажмини тўғри баҳолаш лозим.

ХВФнинг давлат молияси тўғрисидаги стандартининг (Ғ) давлат кредити таркибига фақат давлат бошқаруви сектори бўйича жами қарз, унга кирувчи бирликлар (кичик секторлар)нинг: марказий ҳукумат (федерал, республика), штатлар, регионлар ёки вилоятлар ҳамда маҳаллий бошқаруви идораларининг расман тан олинган, тўғри, туланмаган (қайтарилмаган) қарзлари киритилади. Демак, қуйидагилар давлат қарзи ҳажмига қўшилмайди:

— давлат бошқаруви секторининг кичик секторлари орасидаги ўзаро қарзлар (4.7-жадвалга қаранг);

— давлатга қарашли корхоналарнинг ички ва ташқи қарзлари;
 — давлат бошқаруви секторини молиявий муассасалар (пул-кредитни тартиблаштирувчи идоралар) вазифаларини бажариши билан боғлиқ бўлган қарзлари;

— жисмоний шахсларнинг ички ва ташқи қарзлари ва ҳоказо.

Демак, миллий иқтисодиётнинг давлат бошқаруви секторидан бошқа секторларининг резидентлар ва норезидентлардан қарзлари давлат қарзи таркибига кирмайди. Статистикада давлат қарзи суммасини брутто ҳолида, яъни давлат бошқаруви секторининг бошқа секторлар ва норезидентларга бўлган қарз талаблари суммаси айрилмасдан кўрсатилади.

4.7-жадвал

Давлат бошқаруви секторининг кичик секторлари ичидаги ва кичик секторлари орасидаги узаро туланмаган қарзлар туғрисидаги маълумотнома (01.01....даги ҳолат бўйича)

Қарз мажбуриятлари эмитенти-кичик сектор.	Марказий ҳукумат даражасида ҳаракат қилувчи ижтимоий суғурта жамғармалари	Марказий ҳукуматнинг бошқа таркибий қисмлари	Штатлар, регионлар, вилоятларнинг бошқарув идоралари.	Маҳаллий бошқарув идоралари	Давлат бошқаруви идораларининг барча қарз мажбуриятлари
Қарз мажбуриятлари эгаси кичик сектор					
I. а) Марказий ҳукумат даражасида ҳаракат қилувчи ижтимоий суғурта жамғармалари					
I. б) Марказий ҳукуматнинг бошқа таркибий қисмлари					
II. Штатлар, регионлар, вилоятларнинг бошқарув идоралари					
III. Маҳаллий бошқариш идоралари					
IV. Давлат бошқаруви идораларининг барча қарз мажбуриятлари					

Давлатнинг қопланмаган (туланмаган) қарзларини кредиторлар типини бўйича таснифининг чизгиси:

I. Жами суммаси (II+III)

II. Ички қарз:

1. Давлат бошқаруви секторининг бошқа қисмларига⁽¹⁾
  2. Пул-кредитни таркиблаштирувчи идораларга
  3. Депозитивли банкларга
  4. Бошқа ички қарздорлик:
    - 4.1. Бошқа молия муассасаларига
    - 4.2. Давлат номолиявий корхоналарига
    - 4.3. Номолиявий хусусий секторга
      - 4.3.1. Корхоналарга
      - 4.3.2. Уй ҳужалигига
    - 4.4. Бошқа категорияларга киритилмаган бошқа ички қарздорлик.
  5. Турлича баҳолаш билан боғлиқ бўлган тузатишлар.
- III. Ташқи қарз.
6. Халқаро ривожланиш ташкилотларига
  7. Хориж бошқарув бошқармаларига
  8. Бошқа ташқи қарздорлик
    - 8.1. Банк ссудалари ва бўнақлар
    - 8.2. Таъминловчиларнинг кредитлари
    - 8.3. Бошқа категорияларга киритилмаган бошқа ташқи қарздорлик
  9. Турлича баҳолаш билан боғлиқ бўлган тузатиш.

Маълумотнома тариқасида моддалар

10. Хориж валютасида туланидиган ички қарз
11. Миллий валютада туланидиган ташқи қарз
12. Давлат бошқаруви секторининг ички тузилмавий қарзлари
13. Туланмаган мажбуриятлар бўйича жорий қарзлар¹.

Давлат кредитининг бошқа жиҳатлари: туланиши муддати, давлат бошқаруви секторининг бирликлари (марказий ҳукумат, штатлар, регионлар ёки вилоятлар, ҳамда маҳаллий бошқаруви идоралари), даромадни тулаш усули, даромадларнинг ҳисобланиш усули, бозорга мурожаат қилиш имкони ва бошқа жиҳатлари бўйича таснифланиши мумкин.

Давлат кредитининг туланиш муддати бўйича таснифи 7-жадвалда кўрсатилган. Бу тасниф ёрдамида қарзларни тулаш борасидаги тадбирларни режалаштириш мумкин бўлади.

Давлат бюджети даромади ва сарфларининг бошқа таснифлари ҳам мавжуд. Масалан, сарфларни вазифа жиҳати билан иқтисодий типи бўйича бир вақтда таснифлаш. Бундай шаҳмат усулида

¹ Қарз мажбуриятларининг жами суммасига давлат бошқаруви секторининг кичик секторлари ичидаги ва кичик секторларнинг ўзаро туланмаган қарзлари киритилмайди. Улар алоҳида ўрганилади.

таснифлаш давлат сарфларини таҳлил қилиш ва бошқариш имкониятларини кенгайтиради. Масалан, ҳар бир вазифа бўйича давлат сарфларида иш ҳақи, товар ва хизматлар хариди, трансфертлар, капитал сарфлар (ривожланиш имконияти) ва бошқа сарфларнинг ҳажми ва салмоғини баҳолаш мумкин. Уз урнида иш ҳақи бўйича сарфларни давлатнинг қайси вазифасида берилганлигини ҳам билиш мумкин.

4.8-жадвал

Давлат кредитини туланиши муддатлари¹

Йил охирида Тулаш муддати	2001	2002	2003	2004	2005
Жами қарзлар:					
2001					
2002					
2003					
2004					
2005					
2005-2010					
2010дан сунг. Муддати курсатилмаган					
Ички қарзлар:					
2001					
2002					
2003					
2004					
2005					
2005-2010					
2010дан сунг. Муддати курсатилмаган					
Ташқи қарзлар					
2001					
2002					
2003					
2004					
2005					
2005-2010					
2010дан сунг. Муддати курсатилмаган					

ХВФнинг давлат бюджетининг даромадлари ва сарфларини таснифлаш тизими таркибида штат, регион ёки вилоят, маҳаллий ҳукуматга мўлжалланган “L”-(локал) таснифлар (А, В, С, Д, Е, F) тизими ҳам мавжуд (GFSY га қаранг). Жаҳон мамлакатларида

¹ Давлат бошқаруви секторининг ички тузилмавий қарзларисиз, яъни сектор қисимларининг ўзаро қарзларисиз.

ХВФнинг стандарт таснифлар тизими билан бирга, узларининг миллий таснифлари тизимидан ҳам фойдаланишади. Масалан, Германия молия статистикасида давлат бюджетининг даромадлари иқтисодий, вазифа жиҳатлари ва ташкилий таснифлари мавжуд.

5-мавзу. БАНКЛАР ВА БАНК ФАОЛИЯТИ СТАТИСТИКАСИ

5.1. БАНК СТАТИСТИКАСИНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

Бозор иқтисодиётини банкларсиз тасавур ҳам қилиб бўлмайди. Уларни бозор механизми булаклари ичида, шу механизмнинг “мотори” деб аташади. Бугунги кунда бу “моторлар” сони ва тури жуда ҳам кўп (Ўзбекистонда 2001 йил бошига банклар сони 30 дан ошди), улар бажарадиган иш ва хизматлар сони (йирик банкларда 100 дан ортиқ хизмат тури мавжуд) ундан ҳам кўп. Банкларнинг қуйидаги турлари мавжуд: Марказий банк (асосий мақсади — миллий валютанинг барқарорлигини таъминлаш); тижорат банклари (уларни “кредит супермаркетлари” ёки “молиявий универмаглар” ҳам деб аташади); ихтисослашган молия-кредит муассасалари: инвестиция банклари; жамғариш идоралари; суғурта компаниялари; пенсия жамғармаси; инвестиция компаниялари.

Мулк шакли бўйича банклар қуйидагича бўлиши мумкин: давлат, хусусий, акционерлар банки, кооператив, муниципал, аралаш банклар. Халқаро банклар ҳам мавжуд: жаҳон банки, халқаро ривожланиш ва қайта қуриш банки. Халқаро банклар транснационал ва кўпнационал банкларга бўлинади. Транснационал банк бўлиши учун, банк камида 5 та мамлакатда ўзининг шўба ташкилотига эга бўлиши керак.

Ўзбекистонда, бошқа ривожланган мамлакатлар каби, банклар тизими икки поғоналидир: Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ва тижорат ҳамда махсус банклар.

Марказий банкнинг асосий мақсади миллий валютанинг барқарорлигини таъминлаш. Қонун бўйича (21. XII. 1995 йилда қабул қилинган “Ўзбекистон республикаси Марказий банки тўғрисидаги” қонун) Марказий банкга қуйидаги вазифалар юклатилган. Уларга: монетар сиёсатни ва валютани тартибга солиш соҳасидаги сиёсатни шакллантириш, қабул қилиш ва амалга ошириш; Ўзбекистон Республикасида самарали ҳисоб-китоблар тизимини ташкил қилиш ва таъминлаш; барча банклар фаолиятини уйғунлаштириш ва улар устидан назорат қилиш; мамлакатнинг расмий олтин-валюта заҳираларини сақлаш ва бошқариш; бошқа банк муассасаларининг мажбурий заҳираларини сақлаш ва бошқариш;

молия вазирлиги билан биргаликда давлат бюджетининг кассавий бажарилишини таъминлаш; миллий валютани муомалага чиқариш; пул муомаласини тартибга солиш ва бошқариш, миллий валютанинг бошқа валюталарга нисбатан курсини аниқлаш ва айирбошлаш.

Қисқача қилиб айтганда Марказий банк мамлакатнинг пул-кредит сиёсатининг асосий йуналишларини белгилаш ва бошқариш вазифасини бажаради. У фақат фойда олишга интилиб фаолият кўрсатмайди, давлатнинг бутун иқтисодий ҳолатини яхшилаш сиёсатини амалга оширади ва ижтимоий сиёсатни амалга оширишга кўмаклашади. Тижорат банкларида эса асосий тамойил — кўпроқ фойда олиш. Улар буш турган пул маблағларни, қўйилма ва тўпламаларни сақлаш ва тўплаш, ҳисоб-тулов механизмини ва пул айланишини ташкил қилиш ва таъминлаш, жисмоний ва юридик шахсларни кредитлаш, банклараро кредитлаш тизимида самарали қатнашиш, кафолатлаш ишларини амалга ошириш, турли хил хизматлар (лизинг, траст, ҳисоб-китоб) курсатиш ва бошқа вазифаларни бажаради.

Банк статистикасининг предмети-банклар фаолиятини статистик методлар ёрдамида миқдорий ўрганишдир, объекти — барча банклар фаолияти, субъекти — ҳар бир банк ва бошқа кредит муассасалари, банк мижозлари, юридик ва жисмоний шахслар бўлади.

Банк статистикаси олдида қуйидаги вазифалар туради:

— банклар ва бошқа кредит муассасаларини уларнинг мақсади ва бажарадиган операцияларига мувофиқ аниқ типларга, гуруҳларга ва синфларга ажратиш;

— банк мижозларининг сони ва таркибини, уларнинг пул қўйилмалари ҳажми, динамикаси ва таркибини, тулдирилиш маблағлари ва фойдаланиш йуналишларини ўрганиш ва таҳлил қилиш;

— банк нормативларини асослаш, улардан четланишни ҳисоблаш ҳамда четланишни пасайтириш ва банк молиявий барқарорлигини таъминлаш бўйича таклифлар ишлаб чиқиш;

— ҳар бир банк операцияси бўйича хавф-хатар даражасини аниқлаш ва уни пасайтириш бўйича таклифлар устида доимий ишлаш;

— банк харажат ва даромадларини ҳисоблаш ва таҳлил қилиш (иложи борича бу ишни ҳар бир операция учун бажариш зарур).

Банклар статистикасининг энг муҳим вазифасидан яна бири банк фаолиятини характерловчи курсаткичларни ҳисоблаш методлари ва методологиясини ривожлантириш, статистик ўрганишга жалб қилинадиган объектларни қўпайтириш, айниқса, олинган ва олиннадиган натижаларнинг ишончлилигини, аниқлигини ва тезкорлигини оширишдир.

5.2. БАНКЛАРНИНГ КРЕДИТ ФАОЛИЯТИ СТАТИСТИКАСИ

5.2.1. КРЕДИТ ОПЕРАЦИЯЛАРИ ТУШУНЧАСИ ВА КУРСАТКИЧЛАРИ

Кредит деб бир субъект иккинчи субъектдан пул ёки товарни маълум бир муддатга мукофот тулаш ёки қайтариб бериш шарти билан олишига айтилади.

Кредитни банклар, корхона ва ташкилотлар, акционерлик жамиятлари, хусусий фирмалар, суғурта компаниялари, инвестиция жамғармалари, давлатлар, халқаро ташкилотлар ва жисмоний шахслар бериши мумкин. Юқорида саналганлар қарз олувчи бўлиши ҳам мумкин.

Кредит бир қанча турларга бўлинади. **Муддати бўйича:** қисқа муддатли (1 йилгача); ўрта муддатли (1 йилдан 3 йилгача); узоқ муддатли (3 йилдан юқори); **таъминланиши бўйича:** таъминланган ва таъминланмаган; **кредитор турлари бўйича:** давлатлараро; банклараро; банк; давлат; тижорат; лизинг компанияси кредити; суғурта компанияси кредити; шахсий кредит; консарционал кредит; **дебиторлар тури бўйича:** қишлоқ хўжалиги; саноат; коммунал кредит; номли кредит; **фойдаланиши бўйича:** истеъмол; саноат; **айланма маблағларни яратиш бўйича:** инвестиция кредити; молиявий тангликни йўқотиш учун; ўртанчи кредит; мавсумий кредит; қимматли қоғозлар бўйича кредит; **экспорт ва импорт кредит.** Булардан ташқари кредитнинг яна қуйидаги турлари мавжуд: ипотека; форфейтинг; имтиёзли; контокоррент; дискотли (ҳисобли); ломбард; аваль; Еврокредит ва бошқалар.

Республика Молия Вазирлиги ва Марказий банк ҳужжатларида қарз олувчининг молиявий фаолиятига қараб уни кредит қобилияти даражаси, кредитни қайтариш имкони, тегишли ва тулиқ ҳужжатлаштирилган таъминотнинг мавжудлиги ва бошқаларга қараб кредит қуйидаги классларга бўлинади: яхши, қониқарли, субстандартли, шубҳали, ишончсиз кредитлар.

Кредитни ҳамма турлари ва курсаткичлари статистиканинг ўрганиш предмети ҳисобланади. Статистиканинг вазифаларига (5.1. Параграфда келтирилган вазифалардан ташқари) кредитнинг ҳажмини, таркибини, динамикасини, муддатини ва бошқаларни характерловчи курсаткичлар тизмини яратиш, кредит олиш ва қоплаш шароитларини ўрганиш, кредит бўйича даромад ва кредит операциялари самарадорлигини аниқлаш ва бошқа вазифалар кирди. Булардан ташқари, фикримизча, ҳар бир кредит операциясининг (ҳажмидан қаътий назар) ўзига хос хусусиятини ўрганиш, кредит ставкаларини кредитни олиш ва қоплаш шарт-шароитларини ҳисобга олган ҳолда ҳар бир кредит операцияси учун табақа-

лаштириб белгилаш, кредит ставкаларини нарх, солиқ, инфляция ва бошқа кўрсаткичлар билан боғлиқ ҳолда белгилаш ва таҳлил қилиш статистиканинг муҳим вазифасидир. Бу вазифани банкирлар, амалиётчи иқтисодчилар, молиячилар ва статистиклар биргалликда бажарса натижаси янада яхши бўлади.

Кредит муносабатларини баҳолашда статистика ҳажм, таркибий, ўртача, динамик ва самарадорлик кўрсаткичларидан фойдаланади. Статистика бу кўрсаткичларни, уларга таъсир қилувчи омиларни, уларнинг умумий ижтимоий-иқтисодийга (ва тескариси) таъсирини ўзаро боғлиқликда ўрганади, аниқлайди ва ўлчайди.

Кредит ҳажми муҳим кўрсаткичлардан биридир. Амалиётда бу кўрсаткичнинг маълум бир даврда олинган ва берилган суммалари ҳисобланади. Бундан ташқари қопланган кредит ва кредит бўйича қарз суммалари ҳам ҳисобланади. Бу суммаларни ҳисоблашда ҳисоб-китоб асосий қарз ва фоизлар (муддатида ва муддати кечиктирилган суммалар бўйича алоҳида) бўйича олиб борилади. Муддати узайтирилган (пролонгация қилинган) кредит билан муддати тўлган кредитни алмаштирмаслик керак.

Юқорида келтирилган кўрсаткичлар бошланғич актуар (ҳужжатлаштирилган) маълумотлар асосида оддий қўшиб чиқиш усули билан аниқланади ва навбатдаги кўрсаткичларни ҳисоблашда асос бўлиб хизмат қилади.

Кредит ҳажмини, даражасини, таркибини, ўзаро боғлиқлигини, динамикасини ва самардорлигини характерловчи кўрсаткичлар ва уларни ҳисоблаш масалаларига кейинги параграфларда батафсил тўхталамиз.

Кредит статистикаси кўрсаткичлари орасида кредит хавф-хатари кўрсаткичи энг муҳим. Берилган кредит суммаси билан икки (ўз вақтида қайтармаслик ва капиталдан ажралиш) хавф-хатар ёнма-ён юради. Ўз муддатида қайтарилмаган сумма кредит боқимондасидир. У асосий қарз ва кредит фоизларидан ташкил топади.

Қайтарилмаган асосий қарзлар ва улар бўйича фоизлар суммаси бу қўлдан берилган капитал. Қўлдан берилган капитал одатда ялли зарар сифатида қаралади. Қўрилган зарар ҳисобдан чиққан айланма маблағдир. Агар қарздордан ёки бошқа манбалардан қўрилган зарарнинг бир қисми қопланса қўрилган зарар ўша суммага камаяди. Кредит билан боғлиқ бўлган боқиманда суммаси, қўлдан берилган капитал, зарарлар кредит камомадининг хусусий ҳоллари ҳисобланади.

Шундай қилиб кредит муносабатларида хавф-хатар ёки таваккалчиликнинг уч хил тури мавжуд экан: боқимандалик; капитални қўлдан бериш; зарар хавф-хатари.

Хавф-хатарни олдиндан кўра билиш ёки уни ҳисоблаш мумкин. Бунинг учун бизда кредитни беришдан бошлаб то қоплаш

шарт-шароитларигача ҳар томонлама урганилган, бошланғич ҳуж-
жатлардан олинган кафолатланган ахборот бўлиши керак.

Асосий қарз бўйича кредит боқиманда суммасини қўйидагича
ҳисоблашимиз мумкин. Масалан, ўз муддатида қопланган асосий
қарз бўйича оборот 200 млн. сўм, муддати кечиктирилиб қоплан-
ган асосий қарз — 20 млн. сўм, қопланмасдан қолган сумма — 25
млн. сўм. Бу ерда боқиманда хавф-хатари 0,18 $[(20+25):(200+20+25)]$ — тенгдир. Муддати кечиктирилиб қопланган ссуда сумма-
ларига одатда юқори фоизлар (жарималар) қўлланилади. Шунинг
учун ҳам жами хавф-хатар боқиманда хавф-хатаридан юқори бу-
лади.

Кредитор учун кечиктирилган туловларнинг икки жиҳати му-
ҳим: сумма; муддат. Бу икки жиҳат бирлаштирилса капитал-кун-
лар сони келиб чиқади. Капитал-кунлар сони, боқиманда сумма
ва кечиктирилган кунлар сонининг купайтмасига тенг. Масалан,
боқиманда суммаси 20 млн. сўм, кечиктирилган кунлар сони 36
кун. Демак, қарзнинг мутлоқ миқдори 720 млн. сўм-кунни таш-
кил қилади. Бу миқдорни (720млн. сўм-кунни) молия тилида кре-
дит ғазаби дейилади. Кредит ғазаби бўйича хавф-хатарни аниқ-
лаш учун қарзнинг мутлоқ миқдори пландаги капитал-кунлар со-
нига бўлинади. Масалан: 60 кунга 40 млн. сўмлик кредит берилган.
Кредит икки мартада қопланган: 60 кундан кейин 36 млн. сўм,
яна 6 кундан сўнг 4 млн. сўм. Кредит ғазаби бўйича хавф-хатар
0,01 $[(4 \times 6):(40 \times 60)]$ тенг.

Қўлдан берилган капитал хавф-хатари ва капитал ғазаби хавф-
хатари ўзаро узвий боғлиқ. Бундан фойдаланиб қўлдан берилган
капитал бўйича хавф-хатарни аниқлаш мумкин:

$$L=B \times K,$$

бу ерда L-қўлдан берилган капитал хавф-хатари; B-кредит ғазаби
хавф-хатари; K-параметр.

Қўйидаги мисолни куриб чиқайлик. Республика тижорат банк-
лари томонидан берилган 300 та кредит операциясини таҳлил қил-
ганимизда, параметрни уртача моҳияти бешдан бир қисмига
тенг бўлади. Таҳлил қилинадиган ойда кредит ғазаби бўйича хавф-
хатар 0,018 ташкил қилади, режа бўйича қоплаш ҳажми 40 млн.
сўмни ташкил қилиши керак. Банкнинг қутилаётган қўлдан бе-
рилган маблағи 0,144 $(40 \times 0,018 \times 0,2)$ млн. сўмга тенг.

Кредит тизимида кредит ресурслари ва кредит қўйилмалари
кўрсаткичлари муҳим аҳамиятга эга. Бу кўрсаткичлар ўзаро узвий
боғлиқ бўлиши билан бирга, бир-биридан фарқ қилади. Кредит
ресурслари банклар, халқ ҳужалик тармоқлари, суғурта компани-
ялари, чет эл фаолияти ва аҳоли ресурсларидан ташкил топади.

Банк маблағларига низом жамғармаси, заҳира жамғармаси ва махсус жамғармалар қўшилади, халқ ҳужалик тармоқлари маблағлари эса корхона ва ташкилотларнинг ҳисоб рақамидаги пул қолдиқлари, капитал қўйилмалар счётидаги маблағлар ва турли хилдаги иш бюртмачиларнинг маблағларидан ташкил топади. Аҳоли маблағларига уларнинг жамғарма ва тижорат банкларидаги ҳисобларидаги пуллари, қўлдаги нақд пуллари киради.

Шундай қилиб барча кредит ресурслар (яъни бўш турган маблағлар)нинг йиғиндиси мамлакатнинг ссуда жамғармасига тенг.

Кредит қўйилмалари деб банклар ва бошқа кредит муассасаларининг корхона, ташкилот ва аҳолига ҳақиқий берилган суммаларига айтилади. Кредит қўйилмаларини ҳажмини, таркибини, динамикасини ва самарадорлигини характерловчи бир қанча курсаткичлар мавжуд. Уларга батафсил тўхталиш бу мавзунинг вазифаси эмас.

5.2.2. КРЕДИТ КЎРСАТКИЧЛАРИНИНГ СТАТИСТИК ТАҲЛИЛИ

Маълумки, кредит обороти (айланмаси) унинг ҳажми ва муддатига боғлиқ. Агар иккита банк бир хил суммада кредит берса, қайси бирида кредит муддати қисқа булса уша банкда кредит айланмаси юқори булади. Масалан, 40 млн. сўм уртача 20 кунлик муддат билан бир кварталга кредитга берилса, кредит айланмаси 180 (40х90/ 20) млн. сўмни ташкил қилади. Агар уртача муддат 30 кунни ташкил қилса кредит айланмаси — 120 млн. сўм. Шунинг учун ҳам кредит айланмасини таҳлил қилишда, кредит суммасининг муддати ўзгаришини ҳисоблаш зарур. Масалан, биринчи йилда кредит айланмаси 170 млн. сўмни, уртача муддати эса 72 кунни ташкил қилди, иккинчи йилда эса тегишли равишда 190 ва 60 кунни. Юзаки қараганда кредит айланмаси 1,12 (190:170) баробар ошган, ҳақиқатда эса кредит бозори 0,93 (1,12/72:60) баробар қисқарган.

Кредит айланмаси ҳажмини таҳлил қилишда кредит сўмининг муддати ўзгаришидан ташқари инфляцияни ҳам ҳисобга олиш зарур. Бу ишни дефлятор-индексини ҳисоблаш ва қўллаш орқали бажариш мумкин. Бизга маълумки, дефлятор-индекси мазмунан баҳо индексининг алмаштирувчиси, инфляция индекси эса баҳо индексининг тескарисидир. Демак, кредит айланмасининг реал индексини ҳисоблаш учун кредит айланмаси индексини дефлятор-индексига бўлинади, агар инфляция индекси маълум булса кредит айланмаси индекси инфляция индексига кўпайтирилади.

Банк ялпи даромади кредит ҳажми ва уртача йиллик ставкалар билан бевосита боғлиқ. Уртача ставка эса, ўз навбатида, индиви-

дуал ставкалар ва кредитнинг таркибига боғлиқ. Бу боғлиқликларни қуйидаги шартли мисол асосида кўриб чиқайлик.

Кредит муддати буйича гуруҳлар, ой	Базис даври		Жорий давр	
	кредит ҳажми, млн. сўм	фоиз ставкаси, %	кредит ҳажми, млн. сўм	фоиз ставкаси, %
	Q_0	i_0	Q_1	i_1
1 -Ойга	56	5	32	5,2
1-3	12	4	44	4,1
3-6	2	3	4	3,1
Жами:	70	-	80	-

Банк даромадини ҳар давр учун ҳисоблаймиз. Бу кўрсаткич утган давр учун 3.34 (0,05x56+0,04x12+0,03x2) млн. сўмга тенг. Жорий давр учун эса — 3,592 млн. сўм. Энди ўртача ставка индексларини ҳисоблаймиз. Ўртача кўрсаткичнинг ўзгариши ўзгарувчан таркиб-ли индекс ёки қуйидаги формула билан ўлчанади:

$$J_i = \frac{\sum i_1 Q_1}{\sum Q_1} \cdot \frac{\sum i_0 Q_0}{\sum Q_0} = \frac{5,2 \cdot 32 + 4,1 \cdot 44 + 3,1 \cdot 4}{32 + 44 + 4} \cdot \frac{5 \cdot 56 + 4 \cdot 12 + 3 \cdot 2}{56 + 12 + 2} =$$

$$= \frac{166,4 + 180,4 + 12,4}{80} \cdot \frac{280 + 48 + 6}{70} = \frac{359,2}{80} \cdot \frac{334,0}{70} =$$

$$= 4,49 : 4,771 = 0,941 \text{ ёки } 94,1\%$$

Ҳамма индивидуал кўрсаткичлар буйича фоиз ставкалари ошишига қарамасдан, ўртача кўрсаткич 5,9 фоизга пасайган. Бундай бўлишига икки омил таъсир кўрсатади: ҳар бир индивидуал белги буйича фоиз ставкаларининг ўзгариши ва кредит айланмаси таркибидаги ўзгаришлар. Буларни қуйидаги индекслар ёрдамида ўлчаймиз. Биринчи омил таъсири ўзгармас таркибли индексни ҳисоблаш билан ёки қуйидаги формула билан ўлчанади:

$$I_i = \frac{\sum i_1 Q_1}{\sum Q_1} \cdot \frac{\sum i_0 Q_1}{\sum Q_1} = \frac{359,2}{80} \cdot \frac{5,0 \cdot 32 + 4,0 \cdot 44 + 3,0 \cdot 4}{32 + 44 + 4} = \frac{359,2}{80} \cdot \frac{348}{80} =$$

$$= 4,49 : 4,35 = 1,032 \text{ ёки } 103,2\%$$

Иккинчи омилнинг таъсири таркибий силжишлар индекси, ёки қуйидаги формула билан баҳоланади:

$$J_{TC} = \frac{\sum i_0 Q_1}{\sum Q_1} \cdot \frac{\sum i_0 Q_0}{\sum Q_0} = 4,35 : 4,771 = 0,9118 \text{ ёки } 91,18\%$$

Хулоса. Кредитнинг умумий ҳажмида узоқ муддатли кредитлар ҳиссаси ошганлиги муносабати билан банк даромади 8,83 % пасайган. Умумий кўринишда банк даромади 0,252 (3,592-3,34) млн. сўмга ошган. Аммо кредит айланмасидаги салбий таркибий ўзгаришлар ҳисобидан банкнинг мутлоқ даромади 0,3368 ((0,0449-0,04771) x 80-(3,592-3,48)) млн. сўмга камайган.

Суда капиталини қўлдан бериш хавф-хатари банк фоиз даражасига катта таъсир кўрсатади. Хавф-хатар юқори экан деб ишламаслик кредит тизимининг заруриятини йўқотади, хавф-хатарни назар писанд қилмасдан ишлаш эса банкротлик сари йўл. Бу масала статистикада ўртача хавф-хатар даражасига суянган ҳолда ҳал қилинади.

Банкаларда ёки бошқа кредит муассасаларида битта табиий ва ўзгармас талаб бўлиш шарт: мижозларни субъектив манфаатлари ва шарт-шароитларидан қатъий назар кредит операциясини ҳамма қисмлари бўйича минимал самарадорликни таъминлаш. Бошқача айтганда, кредитни ўз муддатида қайтариш, банкнинг ҳар бир операцияси даромадлилигини кафолатлаш талаби ҳаммага деярли бир хил даражада бўлиши керак. Айтганларни бир шартли мисолда кўриб чиқайлик.

Қарздорлар гуруҳи	Сони	Ссуданинг ўртача миқдори	Қайтармаслик эҳтимоли	Ставка
Биринчи	n_1	a_1	L_1	b
Иккинчи	n_2	a_2	L_2	x^1

• Эсда тутинг $L_2 > L_1$; 1. Номаялум фоиз ставкаси.

Биринчи гуруҳ учун банкнинг ялпи даромади $n_1 a_1 b_1$ ларни кўпайтмасига тенг. Маълумки, хавф-хатар бор. Унинг мавжудлиги даромадни қуйидаги суммага камайтиради.

$a_1 n_1 L_1 + a_2 n_2 L_2$ Бу ердан самарадорлик (R_1) тенг:

$$R_1 = \frac{n_1 \cdot a_1 \cdot b + a_2 n_2 L_1 (1+b)}{a_1 n_1}$$

Қисқартиришлардан кейин қуйидагича эга бўламиз: $R_1 = b - L(1+b)$.

Юқорида келтирилган самарадорлик ва банкнинг турли операциялари тенглиги қоидасига биноан:

$$R_1 = R_2 \text{ ёки } b - L_1 (1+b) = x - L_2 (1+x) \text{ бу ердан,} \\ X = [b - L_1 (1+b) + L_2] : (1 - L_2).$$

Мисол. Банк узининг ишончли мижозларига 6% ли (ойлик) кредит берди. Бу гуруҳ буйича хавф-хатар даражаси 0,01 га тенг. Ишончсиз мижозлар учун қандай фоиз ўрнатиш керак (уларнинг кредитни қоплаш эҳтимоли 0,95).

Шартли параметрлар : $b=0,006$, $L_1=0,01$, $L_2=1-0,95=0,05$

$$X = \frac{0,06 - 0,01(1+0,06) + 0,05}{1-0,05} = 0,1046$$

Олинган натижа шуни кўрсатмоқдаки, банклар иккинчи гуруҳ, мижозлардан тушган аризаларнинг 10,46 фоизни қондириши мумкин. Демак, 100 та мажоздан 10 тасига кредит бериш мумкин. Ишончсиз ва ишончли мижозларни ўрганишда кластер таҳлили кенг қўлланиши бизга маълум. Лекин бу ишни дарслик доирасида бажариб бўлмайди.

Банк фаолиятининг олий мақсади — кредит ресурсларидан фойдаланишни юқори даражадаги самарадорлигини таъминлашдир.

Мамлакатимиз миқёсида кредит самарадорлиги ялпи маҳсулот ҳажмининг кредит ресурсларининг ўртача даражасига нисбати билан аниқланади ($\Theta=Q:K$). Бу ҳар хил бўлиши мумкин. Масалан, ялпи маҳсулот соф маҳсулот билан, ресурслар (ўртачаси) уларнинг бир қисми билан алмаштирилиши мумкин. Банк даражасини олсак, бу кўрсаткич кредит операцияларидан олинган соф даромаднинг банкнинг шахсий ресурсларига нисбати билан аниқланади. Банкнинг соф даромади ялпи даромаддан кредит билан боғлиқ харажатларни ажратиш орқали ҳисобланилади.

Кредит самардорлигини кредит айланмаси кўрсаткичлари орқали ҳам баҳолаш мумкин. Кредитнинг айланиш даражаси икки кўрсаткич билан улчанади¹ — кредитдан фойдаланиш вақти (муддати), бир давр ичида кредит айланиши сони.

Кредитдан фойдаланиши вақти t ўртача кредит қолдиқларини бир кунлик оборотга нисбати билан ҳисобланади:

$$t = \bar{K} : m = \bar{K} : \frac{Q}{D}$$

бу ерда : $\bar{K}$ -ўртача кредит қолдиқлари; m -бир кунлик оборот; Q -кредит айланмаси; D - кунлар сони.

Ўртача кредит қолдиқлар ўртача хронологик формула билан ҳисобланади:

$$\bar{K} = \frac{\frac{1}{2}K_1 + K_2 + \dots + \frac{1}{2}K_n}{n-1}$$

¹ Бу кўрсаткични қопланган ва берилган кредит ҳажмлари буйича ҳам ҳисоблаш мумкин.

Кредит обороти сони (n) қуйидаги формула билан улчанади:

$$n = \frac{O}{K}$$

Бу кўрсаткичлар узаро боғлиқ кўрсаткичлардир, яъни:

$$nxt = D, n = D : t$$

Бу кўрсаткичларнинг вақт буйича ўзгаришини урганиш статистикасининг муҳим вазифаларидан бири. Бу ишни бир қанча статистик методлар ёрдамида бажариш мумкин. Энг қулланадиган ва яхши натижа берадиган метод индекс методидир.

Тупламнинг ҳамма бирликлари буйича ўртача кредитдан фойдаланиш вақти жорий даврдаги ўртача вақтнинг ($\bar{t}_1$) утган даврдаги ўртача вақтга ($\bar{t}_0$) нисбати билан аниқланади:

$$J_{\bar{t}} = \bar{t}_1 : \bar{t}_0 = \frac{\sum t_1 m_1}{\sum m_1} : \frac{\sum t_0 m_0}{\sum m_0}$$

бу ерда: t — кредитдан фойдаланиш вақти; m- бир кунлик оборот (O:D); $t \times m = \bar{K}$ -ўртача кредит қолдиғи.

Бу индекс узгарувчан таркибли индекс деб аталади. Ўртача кўрсаткичнинг ўзгаришига кредитдан фойдаланиш вақтининг ўзгариши ва таркибий ўзгаришлар таъсир қилади. Уларнинг таъсирини ўзгармас таркибли ва таркибий силжишлар индекслари ёрдамида ўрганамиз. Ўзгармас таркибли индекс тенг:

$$J_r = \frac{\sum t_1 m_1}{\sum m_1} : \frac{\sum t_0 m_1}{\sum t_0 m_1}$$

Таркибий силжишлар индекси тенг: $J_{T.C} = \frac{\sum t_0 m_1}{\sum m_1} : \frac{\sum t_0 m_0}{\sum m_0}$

Бу индекслар узаро боғланган индекслардир: $J_{\bar{t}} = J_r \times J_{T.C}$.

Бу индексларни бир кунлик кредит обороти ҳиссаси орқали ҳам ҳисоблаш мумкин. Унинг учун бир кунлик обороти ҳиссаси (d) ҳисобланади:

$d = m : \sum m$ десак, юқорида келтирилган индекслар қуйидаги кўринишни олади:

$$J_{\bar{t}} = \frac{\sum t_1 d_1}{\sum t_0 d_0}; \quad J_r = \frac{\sum t_1 d_1}{\sum t_0 d_1}; \quad J_{T.C} = \frac{\sum t_0 d_1}{\sum t_0 d_0};$$

Бу индекслар ёрдамида кредитдан фойдаланиш вақтининг мутлоқ ўзгариши ва бу ўзгаришнинг қайси омиллар ҳисобидан амалга ошганлигини баҳолаш мумкин:

Уртача мутлоқ ўзгариш тенг:

$$\Delta \bar{t} = \sum t_1 d_1 - \sum t_0 d_0 :$$

а) айланиш вақтини ўзгариши ҳисобидан:

$$\Delta \bar{t}_i = \sum t_1 d_1 - \sum t_0 d_1$$

б) таркибий силжишлар ҳисобидан:

$$\Delta \bar{t}_d = \sum t_0 d_1 - \sum t_0 d_0$$

Шундай қилиб: $\Delta \bar{t} = \Delta \bar{t}_i + \Delta \bar{t}_d$ тенг.

Кредитдан фойдаланиш вақти индексларни ҳисоблашни шартли маълумотлар асосида кўриб чиқамиз.

Тармоқлар	Ўртача кредит қолдиғи, млн. сўм.		Қопланган кредит, млн. сўм.	
	Базис даври	Жорий давр	Базис даври	Жорий давр
А	300	420	2250	3750
Б	150	165	1500	1575

Индексларни ҳисоблаш учун керакли бўлган кўрсаткичларни олдин таъкидлаганимиздек, жадвал усулида ҳисоблаш мумкин.

Индекслар (ўзгарувчан, ўзгармас, таркибий силжишлар) ҳисоби.

Тармоқлар	Бир кунлик оборот, млн. сўм		Кредитдан фойдаланиш вақти, кун		Индивидуал индекслар $I_1=t_1:t_0$	Бир кунлик оборот ҳиссаси, %		$t_1 d_1$	$t_0 d_0$	$t_0 d_1$
	m_0	m_1	t_0	t_1		d_0	d_1			
А	6,25	10,420	48,00	40,3	0,840	0,6	0,7	28,20	28,8	33,6
Б	4,17	4,375	35,97	37,7	1,048	0,4	0,3	11,30	14,4	10,8
Жами:	10,47	14,795	43,2	39,5	0,914	1,0	1,0	39,50	43,2	44,4

Жадвалда келтирилган маълумотлар ёрдамида индексларни ҳисоблаш мумкин.

1. Ўзгарувчан таркибли индекс тенг:

$$I_T = \frac{\sum t_1 m_1}{\sum m_1} \cdot \frac{\sum t_0 m_0}{\sum m_0} = \frac{40,3 \cdot 10,42 + 37,7 \cdot 4,375}{10,42 + 4,375} \cdot \frac{48 \cdot 6,25 + 35,97 \cdot 4,17}{6,25 + 4,17} =$$
$$\frac{420 + 165}{14,795} \cdot \frac{300 + 150}{10,42} = \frac{585}{14,795} \cdot \frac{450}{10,42} = 39,5 : 43,2 = 0,914 \text{ ёки } 91,4\%$$

2. Ўзгармас таркибли индекс тенг:

$$I_T = \frac{\sum t_1 m_1}{\sum t_0 m_1} = \frac{585}{48 \cdot 10,42 + 35,47 \cdot 4,375} = \frac{585}{657,53} = 0,89 \text{ ёки } 89\%$$

3. Таркибий силжишлар индекси тенг:

$$I_{TC} = \frac{\sum t_0 m_1}{\sum m_1} \cdot \frac{\sum t_0 m_0}{\sum m_0} = \frac{657,53}{14,715} \cdot \frac{450}{10,42} = 44,44 : 43,2 = 1,028 \text{ ёки } 102,8\%$$

Худди шундай натижаларни бир кунлик оборот ҳиссаси кўрсаткичи орқали ҳам олиш мумкин:

1. Ўзгарувчан таркибли индекс: $I_T = \frac{\sum t_1 d_1}{\sum t_0 d_0} = \frac{39,50}{43,2} = 0,914 \text{ ёки } 91,4\%$

2. Ўзгармас таркибли индекс: $I_T = \frac{\sum t_1 d_1}{\sum t_0 d_1} = \frac{39,5}{44,4} = 0,89 \text{ ёки } 89,0\%$

3. Таркибий силжишлар индекси: $I_{TC} = \frac{\sum t_1 d_1}{\sum t_0 d_0} = \frac{44,4}{43,2} = 1,028 \text{ ёки } 102,8\%$

Бу индекслардан фойдаланиб, кредитдан фойдаланиш вақти мутлоқ ўзгаришларини ҳам ҳисоблаш мумкин: ўзгарувчан таркибли индекснинг суръатидан маҳражини айирсак, жорий даврда ўтган даврга нисбатан кредитдан фойдаланиш ўртача вақти қанча кунга ўзгарганлиги келиб чиқади:

$$\Delta_T = \sum t_1 d_1 - \sum t_0 d_0 = 39,5 - 43,2 = -3,7 \text{ кун.}$$

Энди омилар таъсирини ўрганамиз:

1. Кредитдан фойдаланиш вақтининг ўзгариши ҳисобидан:

$$\Delta \bar{t}_1 = \sum t_1 d_1 - \sum t_0 d_1 = 39,5 - 44,4 = -4,9 \text{ кунга.}$$

2. Таркибий силжишлар ҳисобидан:

$$\Delta \bar{t} d = \sum t_0 d_1 - \sum t_0 d_0 = 44,4 - 43,2 = +1,2 \text{ кун}$$

Демак, жорий даврда ўтган даврга нисбатан кредитдан фойдаланиш ўртача вақти иккала тармоқ бўйича биргаликда 3,7 кунга

қисқарган. Бу тулиқ биринчи омил ҳисобидан амалга ошган. Агар иккинчи омил салбий таъсир қилмаганда эди, пасайиш суръати янада юқорироқ булар эди (4,9 кун).

Уқорида келтирилган ва таҳлил қилиб чиқилган индекслар кредит обороти сони буйича ҳам ҳисобланади. Индексларни ҳисоблаш технологиясига батафсил тўхталмасдан формулаларни келтириш билан чегараланамиз (сабаби тушунарли).

1. Ўзгарувчан таркибли индекс қуйидаги формула билан ҳисобланади:

$$I\bar{n} = \frac{\sum n_1 \bar{k}_1}{\sum K_1} : \frac{\sum n_0 \bar{k}_0}{\sum K_0} \quad \text{ёки} \quad \frac{\sum n_1 d_1}{\sum n_0 d_0}$$

2. Ўзгармас таркибли индекс:

$$I_n = \frac{\sum n_1 \bar{k}_1}{\sum K_1} : \frac{\sum n_0 \bar{k}_1}{\sum K_1} = \frac{\sum n_1 \bar{k}_1}{\sum n_0 \bar{k}_1} \quad \text{ёки} \quad \frac{\sum n_1 d_1}{\sum n_0 d_1}$$

3. Таркибий силжишлар индекси:

$$I_{T.C.} = \frac{\sum n_0 \bar{k}_1}{\sum K_1} : \frac{\sum n_1 \bar{k}_0}{\sum K_0} \quad \text{ёки} \quad \frac{\sum n_0 d_1}{\sum n_0 d_0}$$

Кредит статистикасида фақатгина қисқа муддатли эмас, балки узоқ муддатли кредитларнинг самарадорлигини урганиш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Узоқ муддатли кредитлар, одатда, маълум бир тадбирларни амалга ошириш учун берилади. Масалан, асбоб-ускуналарни қайта жиҳозлаш, бирор-бир янги маҳсулот ишлаб чиқариш ёки янги технология асосида маҳсулот ишлаб чиқариш ва ҳ.к.

Кредитнинг бу тури буйича самарадорликни урганишда олинган натижа ажратилган кредит ҳажми билан таққосланади: $\Delta Q = Q : K$ бу ердан $Q = \Delta * K$ (бу ерда; Q - йиллик ишлаб чиқариш ҳажми, Δ — самарадорлик; K — кредит миқдори). Куришиб турибдики, ишлаб чиқарилган (ёки чиқариладиган) маҳсулот ҳажми икки омилга: 1) самарадорлик даражасига; 2) кредит миқдорига боғлиқ. Демак, ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажмининг мутлоқ ўзгариши табиий ҳолда икки омилга боғлиқ бўлади. Бу омиллар таъсири статистикада қуйидагича ўрганилади:

$$\Delta Q = Q_1 - Q_0$$

а) самарадорликни ўзгариши ҳисобидан:

$$\Delta Q_{\Delta} = (\Delta_1 - \Delta_0) K_1$$

б) кредит размерини узгариши ҳисобидан:

$$\Delta Q_K = (K_1 - K_0) \Theta_0$$

Масала. Техник жиҳатдан қайта жиҳозлаш тадбири учун икки тармоққа узоқ муддатли кредит ажратилган. Биринчи тармоққа 88,6 млн. сум, иккинчисига — 74 млн. сум. Давр охирига келиб фойданинг мутлоқ узгариши тегишли равишда қуйидагича: 35,8 ва 23,3 млн. сум.

Бу ердан: $\Delta Q_0 = Q_1 - Q_0 = 35,8 - 23,3 = 12,5$ млн. сум.

Фойда 12,5 млн. сумга ошган экан. Бу узгариш нима ҳисобидан амалга ошди деган савол туғилади? Саволга жавоб бериш учун умумий узгаришнинг омиллар ҳисобидан узгаришини урганамиз:

$$\Theta_1 = \frac{Q_1}{K_1} = \frac{35,8}{88,6} = 40,4 \text{ тийин}; \quad \Theta_0 = \frac{23,3}{74} = 31,5 \text{ тийин.}$$

Самарадорликнинг узариши ҳисобидан узгариши:

$$\Delta Q_\Theta = (\Theta_1 - \Theta_0) K_1 = (0,404 - 0,315) \cdot 88,6 = 7,9 \text{ млн. сумга}$$

Кредит миқдорининг узгариши ҳисобидан узгариши:

$$\Delta Q_K = (K_1 - K_0) \Theta_0 = (88,6 - 74,6) \cdot 0,315 = 4,6 \text{ млн. сумга тенг.}$$

$$\Delta Q = \Delta Q_\Theta + \Delta Q_K = 7,9 + 4,6 = 12,5 \text{ млн. сум.}$$

Оборот маблағлари билан кредит суммаси уртасидаги узаро боғлиқлик мавжуд. Бу боғлиқлик айниқса қисқа муддатли кредитлар бўйича яққол кузга ташланади. Статистика уни урганади ва баҳолайди. Бу боғлиқликни урганишдан олдин оборот маблағларнинг айланиш даражасини аниқлаймиз. Бу курсаткич ялпи миллий маҳсулотнинг оборот маблағларнинг уртача қолдигига нисбати билан аниқланади:

$$y = \frac{YMM}{3}$$

Бу курсаткични мутлоқ узгариши тенг:

$$\Delta y = y_1 - y_0$$

Бу узгариш қуйидаги омилларга боғлиқ:

1) Ялпи миллий маҳсулотнинг бир сумлик қисқа муддатли кредитга туғри келадиган даражаси (K):

$$K = \frac{\text{Ялпи миллий маҳсулот}}{\text{Қисқа муддатли кредит ҳажми}}$$

2) Қисқа муддатли кредитлар обороти сони:

$$n = \frac{\text{Қисқа муддатли кредит айланмаси}}{\text{Кредит қолдиги ўртачаси}}$$

3) Оборот маблағларнинг умумий ҳажмида қисқа муддатли кредитларнинг ҳиссаси:

$$d = \frac{\text{Қисқа муддатли кредитлар ҳажми}}{\text{Оборот маблағлари}}$$

бу учала кўрсаткичнинг узаро кўпайтмаси оборот маблағларининг айланиш даражасига (У) тенг

$$Y^1 = K \times n \times D$$

Бу омилларнинг умумий мутлоқ ўзгаришга таъсири куйидаги формулалар ёрдамида ўрганилади.

1. Ялпи миллий маҳсулотнинг бир сўмлик қисқа муддатли кредит оборотига нисбати:

$$\Delta Ya = (Ja - 1) \frac{Y_1}{Ja}$$

2. Қисқа муддатли кредитларнинг оборот тезлиги:

$$\Delta Yb = (Jb - 1) \frac{Y_1}{JaJb}$$

3. Қисқа муддатли кредитларнинг умумий оборот маблағлардаги ҳиссаси;

$$\Delta Yv = (Jv - 1) \frac{Y_1}{JaJbJv}$$

5.3. БАНК НОРМАТИВЛАРИ, БАРҚАРОРЛИГИ ВА РЕЙТИНГИ КЎРСАТКИЧЛАРИ

Ўзбекистон республикасининг Марказий банки тўғрисидаги қонунига (52-модда) мувофиқ Республика марказий банки қолган банклар учун нормативлар ўрнатиш ҳуқуқига эга. Марказий банк куйидаги кўрсаткичлар бўйича нормативлар ўрнатган: капиталнинг адекватлилик (баробарлиги) коэффиценти; хавф-хатарни юқори миқдори; ликвидлилик коэффиценти; ссуда бўйича фоизлар белгилаш ва бошқалар¹.

¹ У. Худойкулов, А. Эрдонаев. Комментарий к законам Республики Узбекистан: "О Центральном банке Республики Узбекистан", "О банках и банковской деятельности". Т., "Ўзбекистан", 1998 г.

Бу нормативларнинг¹ қўлланиши республика банкларининг барқарорлигини таъминлаш ва уларни олди олинishi мумкин бўлган ёки асоссиз хавф-хатарлардан сақлаб қолишдир. Асосий хавф-хатарлардан бири кредит хатаридир. Норматив бўйича катта кредитлар суммаси банк капиталидан уч баробардан кўп бўлмаслиги керак, капиталнинг етарлилиги коэффиценти (банк капиталининг хавф-хатар активларига нисбати) 8 фоиздан ошмаслиги кўзда тутилган, бир зумда ликвидлик коэффиценти минимал миқдори 0,25; жорий ликвидлик-0,3; қисқа муддатли ликвидлик курсаткичининг максимал даражаси-1,0 ва бошқалар; битта қарздорга ёки улар гуруҳига хавф-хатар даражасининг максимал даражаси биринчи даражали банк капитали даражасидан 15 фоиздан юқори бўлмаслиги керак, банк кредитларини максимал хавф-хатари миқдори банк капиталидан 5 фоиздан юқори бўлмаслиги керак; кредитларнинг умумий суммаси банк капиталидан 8 баробардан юқори бўлмаслиги керак; умумий банк капиталини етарлилик коэффиценти (хавф-хатарга асосланган капитал умумий суммасининг банк активлари умумий суммасига нисбати, унинг минимал қиймати 0,1(10% га тенг); биринчи даражадаги капиталнинг етарлилик коэффиценти (оддий акциялар; коммюляциятив-имтиёзли акциялар, қўшилган капитал, тақсимланмаган фойда қийматининг умумий активларга нисбати). Бу ерда минимал қиймат 0,05 (5 фоиз). Умумий капиталда биринчи даражали капитал миқдори 50 фоиздан ошмаслиги керак.

Левеража коэффиценти. Бу курсаткич биринчи даражали капиталнинг активларнинг умумий суммасига нисбати билан ҳисобланади. Лекин бу ишни бажаришдан олдин умумий активлар суммасидан номоддий активлар ва Гудвилл суммаси чиқарилади. Гудвилл суммаси банкни сотиб олишда унинг соф активлари қийматидан ортиқча туланган сумма.

Статистиканинг вазифаси ана шу нормативларнинг бажарилиш даражасига баҳо беришдир. Нормативларни ҳисоблашда бир қанча курсаткичлар қўлланади. Уларга:

1. Банкларнинг хусусий капитали. У ўз ичига туланган низом фонди, банк заҳиралари ва тақсимланган фойдани олади.

2. Нормативларни ҳисоблашда қўлланадиган хусусий капитал суммасини олишдан олдин, у суммадан тугалланмаган капитал, қурилишга қўйилган маблағлар ва қоплаш муддати 30 кундан ортиқга кечикадиган кредитлар чиқарилади.

3. Ликвид активлар. Улар тижорат банкларнинг Марказий банкда сақланадиган заҳиралари; сотиб олинган давлат облигациялари

¹ Инструкции ЦБ РУ №557, 559, 560 от 2.02.1998 г.

қиймати; бошқа банклар ҳисобидаги маблағлар; қоплаш вақти ҳали тулмаган кредит суммалари (1 йилгача муддат)да.

4. Банклар иқтисодий опрацияларни бажариш учун маълум бир хавф-хатарга боради. Шунинг учун ҳам банк капитали хавф-хатарни ҳисобга олган ҳолда аниқланилади. У банк активлари билан мумкин бўлган даражада қўлдан чиқарилган маблағ уртасидаги фарққа тенг.

Энди молиявий барқарорликни баҳоловчи банк нормативларини кўриб чиқайлик.

1. Коэффициент Кука (H_1) ёки капитал етарлилигининг нормативи-банк хусусий капиталининг хавф-хатар билан боғланган активлар суммасига нисбати. Норма-5 фоиздан юқори.

2. Жорий ликвидлик нормативи (H_2) ликвидли активларни ҳисоб буйича талаб қилинадиган банк мажбуриятларига нисбати. Норма — 20 % ортиқ.

3. Бир зумда ликвидлик (H_3)-юқори ликвидли активларнинг банк мажбуриятларига (талаб қилинадиган) нисбати. Норма-20 фоиздан ортиқ.

4. Узоқ муддатли кредитларнинг хавф-хатар нормативи (H_4)-узоқ муддатли кредитларнинг хусусий капитал ва узоқ муддатли депозитларга нисбати. Норма — 120 % паст.

5. Ликвид активлар ва нетто-активлари нисбати (H_5). Норма-10 % ортиқ.

6. Бир қарздорга бўлган хавф-хатар нормативи (H_6)-қарздорга берилган кредит ва кафолатнинг банк хусусий капиталига нисбати. Норма-60 % ошмаслиги керак.

7. Йирик кредитлар хатари нормативи (H_7)-йирик кредит ва ҳамма кафолатлар 50 % суммасининг банк хусусий капиталига нисбати. Норма-12 баробардан юқори бўлмаслиги.

8. Банкнинг бир кредитори хавф-хатар нормативи (H_8)-бир кредитор қўйилмасининг банк хусусий капиталига нисбати. Норма 60 % дан паст.

9. Банк акционерларига кредит нормативи (H_9)-бир акционерга берилган кредит суммасининг банк хусусий капиталига нисбати. Норма 60 % дан ортиқ эмас.

10. Инсайдерларнинг (банкни бошқариш билан боғлиқ бўлган жисмоний шахслар) қарздорлик нормативи (H_{10}) — битта инсайдерга берилган кредит, кафолат ва кафиллик суммасининг банк хусусий капиталига нисбати. Норма 10 фоиздан паст.

11. Аҳоли қўйилмалари нормативи (H_{11}) — қўйилмаларни хусусий капиталга нисбати. Норма-100 фоиздан ошмаслиги керак.

12. Банк қатнашуви нормативи (H_{12}) — бир юридик шахснинг сотиб олган акциялари қийматининг банк хусусий капиталига нисбати. Норма — 45 фоиздан ошмаслиги керак.

Бу келтирилган нормативлар Республика маъмурий идоралари томонидан тасдиқланмаган. Лекин жаҳон молия бозорида купчилик амалиётчи-олимлар томонидан қўллаб-қувватланган ва ишла-тиб келинаётган курсаткичлардир.

Юқорида таъкидлаганимиздек, бу курсаткичларни ҳисоблаш ва уларга бўйсиниш банкларнинг шахсий иши. Статистика эса бу нормативлар бўйича фақатгина уларни бажарилиши ва бажарил-маслигини назорат қилмасдан, умумий ўртача курсаткичларни ҳисоблайди ва улар асосида нормативлардан четланиш муаммола-ри билан шуғулланади, яъни вариация кенглиги, чизиқли четла-ниш, квадрат четланиш ва вариация коэффиценти ҳисобланилади.

Юқорида келтирилган ва бошқа курсаткичлар ҳисобланиб ва таҳлил қилингандан кейин, олинган натижалар асосида банкнинг банклар ўртасида тутган ўрни (рейтинги) аниқланилади. Рейтинг деб маълум бир ёки бир неча натижа бўйича ўрганилаётган объект-ларни таққослашга айтилади. Бу ишни Республика Марказий банки ёки бошқа ташкилотлар бажариши мумкин. Агар бу иш банк на-зорати ташкилотлари томонидан бажарилса (назорат ташкилотла-ри бу ишни фақат расмий ҳисобот маълумотлари асосида эмас, балки синетик ва аналитик учёт, жойлардаги текшириш ва тани-шиш маълумотлари асосида профессионал даражада бажаради) натижалар матбуотда эълон қилинмайди, агар бу иш озод агент-ликлар (марказлар, журналлар ва ҳ.к.) томонидан бажарилса (улар: 1) фақат чоп қилинган маълумотлар асосида бу ишни бажаради; 2) улар банк ишининг ҳақиқий мутахассислари эмас) очиқ матбу-отда эълон қилинади. Банк рейтингини аниқлаш бўйича чет элда бой тажриба тупланган, ушбу тажриба билан қисман танишайлик.

Халқаро амалиётда рейтингни аниқлаш икки типдаги курсат-кичлар бўйича амалга оширилади: миқдорий (ҳажмий) ва сифат курсаткичлари. Миқдорий курсаткичларга: активлар ҳажми, де-позитлар, кредитлар, хусусий капитал ва фойда ҳажми киритила-ди. Булар ичида энг муҳими банк активларидир.

Рейтингнинг иккинчи типи банкнинг ишончлилик даражаси-ни аниқлаш. Ишонч даражаси ликвидлилик, фойдалилик, капи-талнинг етарлилиги, активларнинг хавф-хатар даражаси, менеж-мент даражаси ва бошқа курсаткичларни ҳар томонлама таҳлил қилиш натижасида аниқланади.

Чет элда тижорат банкларининг ишончлилик даражасини аниқ-лаш давлат назорати даражасига қутарилган. Тижорат банклари-нинг ишончлилигини таъминлаш бўйича уларга қўйиладиган та-лаблар, банклар барқарорлигини таъминлашга хизмат қилувчи на-зорат органлари қонун билан тасдиқланган. Бу органлар уз маълумотларини жуда кенг реклама қилмайди.

Тижорат банкларининг рейтингини аниқлаш АҚШда анча ривожланган. Бу ерда банklar фаолиятини баҳолашнинг рейтинг тизми — САМЕЛга чуқурроқ тўхталамиз. Бу тизим бўйича банklar фаолияти 5 балли тизим билан баҳоланади. Энг ишончли банklar 1 балл олади, банкротга яқинлари — 5. Тижорат банкининг ишончилиги мезонлари: капиталнинг етарлилиги, активлар сифати, менежмент, бошқарувнинг сифат кўрсаткичи ҳисобланувчи даромадлилик, ликвидлилиқ. Бу йўналишларнинг ҳар бири 5 балли тизим билан баҳоланади.

Бу кўрсаткичлар ҳар томонлама ўрганилиб ва баҳолиниб бўлгандан сўнг, тижорат банкнинг умумий ишончилиги 5 балли тизим бўйича баҳоланади.

Агар, умумий рейтинг 1 га тенг бўлса, демак банк ҳар томонлама соғ, ташқи молиявий ўзгаришларга бардош бера олади, у бошқариш тизимини алмаштирмаслиги мумкин, банк ишига назорат органларининг аралашувиға ҳожат йўқ.

2 балл. Банк соғлом. Айрим камчиликлар унинг барқарорлигиға таъсир қилмайди. Бошқариш тизими ўзгармаслиги мумкин. Назорат органлари, фақат аниқланган камчиликларни тузатишда иштирок этишлари мумкин.

3 балл. Банкда молиявий муаммолар мавжуд, ўз вақтида тегишли чоралар кўрилмаса турли молиявий вазиятларда банк ҳамма нарсадан ажралиши мумкин. Банк ишиға, айниқса камчиликларни тузатишға назорат ташкилотларининг аралашуви зарур.

4 балл. Банкда жиддий молиявий муаммолар мавжуд, банкни хонавайрон бўлиш эҳтимоли юқори, назорат органлари аралашуви шарт ва камчиликларни тузатишнинг жиддий режасини ишлаб чиқиш зарур.

5 балл. Ҳамма нарса аниқ. Банкнинг ўзи бу аҳволдан чиқа олмайди. Четдан (акционерлардан ёки бошқа манбалардан) ёрдам керак. Агар тубдан чоралар кўрилмаса банк ёпилади ёки бошқа банкға қўшилади.

Рейтингни ҳисоблаш бўйича Россияда ҳам анча тажриба тўпланган. Бу иш билан асосан рейтинг агентликлари шуғулланади. Уларға: АБИ (агентства банковской информации), “Коммерсантъ-Daily” эксперт гуруҳи, Оргбанк, “ПАКК” фирмаси, “Рейтинг” ахборот маркази, АЦФИ ва бошқалар киради.

Бу агентликларда ҳам чет элдагиға ўхшаб кўрсаткичлар икки гуруҳға бўлинади. Миқдорий кўрсаткичлар бўйича рейтингни аниқлаш билан АБИ шуғулланади. Миқдорий кўрсаткичлардан энг ҳал қилувчи кўрсаткич сифатида АБИ: реал активлар ҳажми (баланс суммаси-нетто); капитал ва мутлоқ фойда миқдори кўрсаткичларини қабул қилган.

Қолган агентликлар рейтингни банкнинг сифат даражаси орқали аниқлашади. Бу кўрсаткич биттаси учун "ишончлилик" бўлса, иккинчиси учун "кредит қобилияти", учинчиси учун "барқарорлик" бўлиши мумкин. Бу кўрсаткичларни тушуниш ва қабул қилишга қараб, банкларни баҳолаш учун тегишли кўрсаткичлар тизими қўлланади. Масалан, "Коммерсантъ-Daily" методикаси бўйича ("Ъ" рейтинги номини олган гуруҳ) ишончлилик кўрсаткичлари сифатида қуйидаги коэффициентлар қабул қилинган:

1. Ишончлиликнинг бош коэффициент — ликвид активларнинг, улар бўйича активларга нисбати;

2. Бир зумда ликвидлик коэффициент — ликвид активларнинг, улар бўйича мажбуриятларга нисбати;

3. Кросс — коэффициент — банкнинг барча мажбуриятларининг берилган кредитларга нисбати;

4. Ликвидликнинг бош коэффициент — ликвид активлар ва ҳимояланган капиталнинг банкнинг умумий мажбуриятларига нисбати;

5. Ҳимояланган капитал ёки шуҳрат коэффициент — ҳимояланган капиталнинг умумий капиталга нисбати.

6. Фойдани капиталлаштириш коэффициент — хусусий капиталнинг низом жамғармасига нисбати.

Молиявий ахборот аналитик маркази банк барқарорлигини рейтингини баҳолашда 10 та кўрсаткичдан фойдаланади (инструментар коэффициент, молиявий коэффициент, баланснинг ишончлилиги даражаси, аудит коэффициент, динамик коэффициент, самарадорлик коэффициент, сервис коэффициент, технологик коэффициент, эксперт коэффициент, шуҳрат коэффициент). "Рейтинг" Ахборот маркази эса банкларнинг кредитлаш қобилиятини баҳолаш учун 7 гуруҳ кўрсаткичлардан фойдаланади.

Юқорида келтирилган кўрсаткичлар ёки гуруҳ кўрсаткичлари ҳисоблангандан кейин умумий баҳолаш вазифаси пайдо бўлади. Бу вазифа турли методлар билан ечилади (аниқ рецепт йўқ). Лекин кўпчилик бу ишни коэффициентлар методини қўллаб бажаради. Масалан, "Ъ" рейтинг методикаси бўйича, юқорида келтирилган кўрсаткичлар (6 та) салмоғи қуйидагича тақсимланган: K_1 - 45 %; K_2 - 20 %; K_3 - 10 %; K_4 - 15 %; K_5 - 5 %; K_6 - 5 %.

Ҳар бир кўрсаткичнинг қиймати ва вазнлари аниқлангандан сўнг, умумий йиғинди кўрсаткич ҳисобланади. Ишончлиликни (ёки барқарорлиликни) умумий йиғинди кўрсаткични аниқлаш учун ҳисобланган кўрсаткичлар қийматларини уларга тегишли вазнларга кўпайтириб, олинган натижалар қўшилади.

Бу ишнинг охири поғонаси банкнинг банклар ичида тутган ўрнини аниқлашдир. Бу ишни рейтинг жадвалларини тузиш би-

лан бажариш мумкин. Бу жадвалда умумий кўрсаткич, одатда ўсиб ёки пасайиб бориш типиди жойлаштирилади.

Банклар фаолиятини рейтинг билан баҳолаш ва бу баҳоларни матбуотда эълон қилиш билан биз қисман бўлса ҳам аҳоли ва му-тахассисларнинг банклар фаолияти туғрисидаги ахборотга бўлган талабини қондираемиз, бу ахборот уларга катта молия бозорида йўл-йўриқ кўрсатиши мумкин. Лекин, шунинг эътиборидан чиқармаслик керакки, биринчидан, бу баҳолар субъектив баҳолардир, иккинчидан, куп агентликлар маълумотларни етарли даражада тўплай олмайди, шу сабабли олинган натижалар реал ҳаётдан узоқроқ бўлиши мумкин.

6-мавзу. ИНВЕСТИЦИЯ БОЗОРИ СТАТИСТИКАСИ

6.1. ИНВЕСТИЦИЯ ТУШУНЧАСИ ВА УНИНГ ЎРГАНИШ ВАЗИФАЛАРИ

Кенг маънода инвестиция деганда турли шакллардаги моддий, ишлаб чиқариш ва молиявий активларга бўш турган пул маблағларининг капитал қўйилмасини тушунамиз. “Инвестиция” сўзининг ўзи ҳамма турдаги капиталларни ва уларга тенглаштирилган қўйилмаларни (капитал ҳосил қилувчи инвестицияларни), истеъмол инвестицияларини (узоқ давр фойдаланиладиган предметлар ва кўчмас мулкка қўйилмалар), ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш соҳаларига инвестицияларни, қимматбаҳо қоғозларга инвестицияни (молиявий инвестициялар), номоддий активларга инвестицияларни (интеллектуал капитал, мулкчилик ҳуқуқи ва шунга ўхшашларни) билдиради.

Статистиканинг вазифаларига инвестицияларнинг ҳажми, таркиби ва динамикасини характерлаш, инвестиция жараенларини амалга оширишга йўналтирилган маблағларнинг манбаи ва ўлчамини ўрганиш, инвестиция фаолиятини амалга ошириш шакллари ва услубларини таҳлил қилиш, инвестициянинг самарадорлигини аниқлаш ва статистик кўрсаткичлар орқали инвестиция хавфхатарини баҳолаш кабилар кирди.

Статистиканинг объекти сифатида инвестициялар унинг алоҳида турлари, ҳосил бўлиш манбалари, фойдаланиш йўналишлари, қоплаш шакллари ва муддатлари бўйича бир бутун ҳолда ўрганилади.

Статистикада ички ва ташқи, ватанимизнинг ва чет элнинг инвестициялари, асосий капиталга инвестициялар ва айланма маблағларга инвестициялар, бир бутун капитал қурилишга инвестициялар, уй-жой ва ижтимоий-маданий қурилишга инвестиция-

лар, мулк шакллари буйича инвестициялар, ҳудудий субъектлари, вазирлик ва бошқармалар, иқтисодиётнинг тармоқлари буйича инвестициялар алоҳида ўрганилади.

Бу мавзуда, шунингдек, асосий фондларнинг технологик ва такрор ҳосил қилиниши таркиби, асосий фондлар ва ишлаб чиқариш қувватларини жорий қилишни ўрганиш, капитал қурилиш ва қурилиш фаолияти масалаларини таҳлил қилиш масалалари кабилар ҳам ўрганилади.

Юқоридаги саволлар инвестиция статистикасида умумий иқтисодий ўсиш суръатлари ва нисбатлари билан ўзаро боғлиқликда, инвестиция фаолиятининг ижтимоий-иқтисодий оқибатларини аниқ вақт ва шароитда баҳолашда ўрганилади.

6.2. ИНВЕСТИЦИЯ СТАТИСТИКАСИ КЎРСАТКИЧЛАРИ ТИЗИМИ

Инвестиция фаолиятининг кўрсаткичлари тизимида марказий ўринни капитал қўйилмалар ва капитал қурилиш кўрсаткичлари эгаллайди.

Инвестиция фаолияти жараёнининг ҳажмлари, суръатлари, нисбатлари ва ўзаро боғлиқлигини характерловчи кўрсаткичлар тизими қуйидаги асосий гуруҳлар ва гуруҳчаларга бўлинади:

I. Капитал ҳосил қилувчи инвестициялар

1. Капитал қурилишнинг асосий кўрсаткичлари — асосий фондларни ишлаб чиқаришга жорий қилиш, ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш аҳамиятидаги объектлар қурилишига капитал маблағ қўйилмалари, пудрат ишлари ҳажми.

2. Капитал маблағ индекслари.

3. Капитал маблағларнинг иқтисодиётнинг давлат ва нодавлат секторларидаги улуши.

4. Капитал маблағларни молиялаштириш манбалари буйича тақсимлаш.

5. Капитал маблағларнинг иқтисодиёт ва саноат тармоқлари буйича таркиби.

6. Капитал маблағларининг ишлаб чиқариш аҳамиятига молик объектлар буйича такрор ишлаб чиқарилиши таркиби.

7. Янги корхоналарни қуриш, ишлаб турган корхоналарни кенгайтириш ва қайта қуриш ҳисобига муҳим ишлаб чиқариш қувватларини ишга солиш.

II. Қурилиш фаолияти

1. Қурилиш ташкилотлари сони.
2. Қурилиш ташкилотлари томонидан бажарилган пудрат ишларининг жами, шу жумладан мулкчилик шакллари бўйича.
3. Пудрат ишлари ҳажмининг индекслари.
4. Қурилиш ташкилотларининг ихтисослашуви.
5. Қурилиш ташкилотларининг ишловчилар сони ва мулкчилик шакллари бўйича тақсимланиши.
6. Турли мулкчилик шаклларидаги қурилиш ташкилотлари томонидан бажарилган пудрат ишларининг таркиби.
7. Қурилиш ташкилотларида бажарилган пудрат ишларининг унсурлари бўйича қилинган харажатлари таркиби.
8. Қурилиш ташкилотлари ишлаб чиқариш базасини ривожлантиришга сарфланадиган капитал маблағлар.
9. Қурилиш ташкилотларидаги машиналарнинг мавжудлиги.

III. Чет эл (хорижий) инвестициялар

1. Хорижий инвесторлар томонидан иқтисодиётнинг тармоқлари, Ўзбекистоннинг вилоятлари ва ҳудудлари бўйича киритган инвестиция ҳажмлари.
2. Ўзбекистон иқтисодиётдаги салмоқли инвестицияга эга бўлган мамлакатлар.

IV. Молиявий инвестициялар

1. Биржа фонд бозорларидаги фонд қадриятлари билан бўладиган операцияларнинг асосий кўрсаткичлари (фонд қадриятлари ҳамма турлари бўйича тузилган битимлар сони, сотиш айланмаси, пул ресурслари).
2. Давлат қисқа муддатли облигацияларининг (ДҚО) ва федерал заём облигацияларининг (ФЗО) илк бор жойлаштирилиши асосий кўрсаткичлари — чиқариш ҳажми, жойлаштириш ҳажми, сотилгандан келган даромад ҳажми, бюджетга маблағларни жалб қилиш.
3. Корхона ва ташкилотларнинг хорижий мамлакатлар иқтисодиётига молиявий қўйилмалари ҳажми ва таркиби.
Ҳар бир гуруҳ кўрсаткичларга қисқача изоҳ берамиз.
Биринчиси — капитал ҳосил қилувчи инвестициялар — капитал маблағлар статистикасини ифодалаб, у капитал ҳосил қилувчи

инвестициялар, асосий фондлар ва ишлаб чиқариш қувватларини жорий этишда жуда катта улушни ташкил қилади.

Капитал ҳосил қилувчи инвестициялар ўз ичига қуйидаги кўрсаткичларни олади: капитал маблағлар (асосий капиталга инвестициялар), капитал таъмирлашга сарфлар, ер участкаларини ва табиатдан фойдаланиш объектларини сотиб олишга инвестициялар, номоддий активларга инвестициялар (патентлар, лицензиялар, дастурлаш маҳсулотлари, илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишланмалар, моддий айланма маблағлар заҳираларини тўлдириш учун инвестициялар ва ҳ.к.). Кўрсаткичлар тизими ичида асосий ўринни капитал ҳосил қилувчи инвестицияларнинг ҳажми ва таркибини характерловчи капитал маблағлар ташкил қилади. Капитал маблағларнинг ҳажмига янги қурилишга, реконструкцияга, ишлаб турган саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт, савдо ва бошқа корхоналарни кенгайтириш ва техник жиҳатдан қайта қуроллантиришга сарфланадиган харажатлар, уй-жой ва маданий-маиший қурилиш харажатлари киради.

Капитал маблағларга ҳамма турдаги қурилиш ишларига, ускуналарнинг монтажига, монтажни талаб қилувчи ва талаб қилмайдиган ускуналарни сотиб олишга, ишлаб чиқариш асбоблари ва хўжалик инвентарларини харид қилишга, бошқа капитал ишларга қилинадиган харажатлар киради.

Асосий фондларни жорий қилиш кўрсаткичига ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган қурилиши тугалланган ва ишлаб чиқаришга киритилаётган корхоналар, бинолар ва қурилмаларнинг қиймати, ишлаб чиқаришга киритилаётган ускуна, машина, ҳамма турдаги транспорт воситаларнинг қиймати, асосий фондга киритиладиган асбоб, инвентар ва бошқа предметларнинг қиймати, кўп йиллик кўчатлар қиймати ва бошқалар киради.

Қурилиш фаолиятини характерловчи иккинчи гуруҳ кўрсаткичлар — қурилиш ташкилотлари фаолияти тўғрисидаги маълумотлар, уларнинг ихтисослашуви, пудрат ишларининг ҳажми ва бошқалардан иборат.

Пудрат ишлари қийматига янги қурилиш, реконструкция, кенгайтириш, техник қайта қуриш ишлари, шунингдек капитал ва жорий таъмирлаш бўйича ишлар ва бошқа пудрат ишлари (ишга туширишга созлаш, маданий-техник ва бошқалар) киради.

Учинчи гуруҳга хорижий инвестициялар ҳақида ахборот берувчи кўрсаткичлар, яъни хорижий капитал маблағлар, шунингдек республика ҳудудида жойлашган чет эл корхона филиалларига Ўзбекистон юридик шахслари томонидан даромад олиш мақсадида қўйилган капитал киради. Хорижий инвестициялар бевосита, портфел ва бошқа турларга бўлинади (6.3 га қаралсин).

Туртинчи гуруҳ кўрсаткичлари корхоналарнинг бошқа корхоналар қимматбаҳо қоғозларига қўйган узоқ муддатли ва қисқа муддатли инвестицияларини, давлат ва маҳаллий заём облигацияларига ҳамда бошқа корхоналарнинг низом жамғармаларига ва бошқаларга қўйган инвестицияларини характерлайди.

Шундай қилиб, кўрсаткичлар тизими капитал маблағларнинг динамикаси ва таркибини, уларни мамлакат ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг бошқа инвестиция жараёнлари билан ўзаро боғлиқлигини амалий жиҳатдан ўрганишда асос, пойдевор бўлиб ҳисобланади.

Капитал маблағлар кўрсаткичлари жорий ва солиштирма баҳоларда ҳисобланади ва ифодаланади. Бунда солиштирма нархлардаги ҳисоб-китоблар фақат сўмда эмас, балки АҚШ доллариди ҳам амалга оширилади, бу эса биринчидан, ҳисобланаётган кўрсаткичларга баҳонинг (инфляциянинг) таъсирини бартараф қилишга, иккинчидан, сўмнинг халқаро курсидаги ўзгаришлари таъсирини ҳам бартараф қилишга олиб келади ва шу билан бирга Ўзбекистоннинг инвестиция фаолияти кўрсаткичларини бошқа мамлакатлардаги худди шундай кўрсаткичлар билан аниқроқ ва бевосита таққослаш имкониятини вужудга келтиради.

6.1-жадвал

Ўзбекистон Республикасида 1996-2000 йилларда инвестиция суммасининг ўзгариш суръатлари (жорий нархларда)

Кўрсаткичлар	1996 й	1997 й	1998 й	1999 й	2000 й
1. Инвестиция ҳажми, млрд. сўм	166,5	271,6	369,7	503,2	700,0
2. Ўсиш суръатлари, %	100,0	163,1	222,0	302,2	420,4
3. Қушимча ўсиш суръатлари, %	-	63,1	122,0	202,2	320,4

6.1-жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, республика иқтисодиётига киритиладиган инвестиция суммаси ўсиш тенденциясига эга. Шуниси қувонарлики, кейинги беш йилда инвестиция суммаси 4,2 баравар ошган.

Маълумки, капитал маблағлар таркибий қисмига кирувчи харажатлар ўзининг характерига кўра турлича бўлиб, улар ҳосил қилинаётган асосий фондларнинг қандай мақсад учун мўлжалланганлигидан келиб чиқади.

Харажатларнинг таркибига қидириш харажатлари, лойиҳалаш ва қурилиш-монтаж ишлари харажатлари, усқуналар сотиб олиш харажатлари ва бошқалар киради.

Капитал маблағлар статистикасида харажатларнинг таркиби ва узаро боғлиқлигини характерлаш учун маълум (тасниф) ва гуруҳлар ишлаб чиқилади, уларни ҳар томонлама таҳлил қилиш моделлари ҳосил қилинади. Улардан энг асосийлари капитал маблағларнинг технологик, такрор ҳосил қилиш ва тармоқ таркиби бўлиб, улар мулкчилик шакллари, молиялаштириш манбалари, худудий субъектлар бўйича гуруҳларга ажратилади.

Капитал маблағлар ўзининг технологик таркибига кўра қуйидаги иш турлари ва харажатлардан ташкил топади:

- қурилиш ишларининг ҳамма турлари;
- ускуналарни монтаж қилиш ишлари;
- қурилиш сметаларида кўзда тутилган ускуналар (монтаж талаб қиладиган ва талаб қилмайдиган);
- қурилиш сметасига киритилган асбоблар ва инвентарлар;
- бошқа капитал ишлар ва харажатлар.

Бошқа капитал ишлар ва харажатлар таркибига келгуси йиллар қурилиши учун лойиҳа-қидирув ишлари, қурилаётган корхона ва техник кузатув маъмуриятини таъминлаш харажатлари, нефть, газ ва термаль сувларни ишлатиш ва чуқур қидирув-кавлаш ишлари, қурилиш сметасида кўзда тутилган қурилаётган корхоналарда ишлайдиган кадрларни тайёрлаш харажатлари, ишчиларни ташкилий танлаш ишлари бўйича харажатлар, илмий-тадқиқот ишлари харажатлари ва бошқалар кирди.

Статистика иши амалиётида капитал маблағларни янги қурилиш учун инвестицияларга, ишлаб турган корхоналарни кенгайтириш, реконструкция қилиш, техник қайта қуроллантириш, ҳаракатдаги қувватларни ушлаб туриш учун инвестицияларга бўлиниши, яъни уларни такрор ҳосил қилиш таркибининг характеристикаси муҳим ҳисобланади. Хулоса қилиб айтганда, ишлаб чиқаришни тиклашга ва уни ривожлантиришга қанча кўп инвестиция киритилса мамлакат иқтисодиёти тезроқ ривожланади. Бу ижтимоий ривожланишга тўғри йул.

Республикада бу муаммо тўғри тушинилган ҳолда, асосий инвестиция ишлаб чиқариш тармоқларини ривожлантиришга йўналтирилган (6.2-жадвал).

6.2-жадвал маълумотлари асосида икки тенденция мавжудлигини аниқлаш мумкин. Биринчи тенденция республикада иқтисодиётнинг асосий тармоқлари ҳисобланган қишлоқ хўжалиги ва саноатга йўналтириладиган инвестиция суммаси йилдан йилга пасайиб бормоқда. Бу салбий тенденция. Ижобий тенденция, нефть, электроэнергия, транспорт, алоқа, уй-жой хўжалиги тармоқларига йўналтирилган инвестиция суммасининг умумий суммадаги улуши ортиб боришидир.

Ўзбекистон Республикасида инвестицияларнинг тармоқлар бўйича таркиби, %

	1995й.	1996й.	1997й.	1998й.	1999й.	2000й.
Жами инвестиция шундан:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Қишлоқ хўжалиги	7,2	5,2	5,2	4,9	7,9	4,1
Саноат	40,9	24,8	24,4	21,5	18,4	21,8
- машинасозлик	18,6	2,7	2,0	2,8	2,5	4,0
- қора ва рангли металлар	11,8	4,4	4,2	3,1	3,4	3,9
- кимё саноати	1,1	1,9	2,5	2,2	3,5	3,1
- енгил саноат	5,0	4,3	2,0	4,4	2,3	2,9
- озиқ-овқат	1,8	3,5	5,1	3,5	2,1	1,7
- бошқалар	2,5	7,9	8,6	5,6	4,7	6,1
Нефть, электроэнергия	11,8	18,4	13,8	12,1	16,8	13,6
Транспорт, алоқа	7,0	17,5	19,8	18,1	13,0	14,7
Уй-жой хўжалиги	13,3	12,7	13,3	21,7	17,3	16,3
Бошқалар	19,8	21,6	23,4	21,6	26,6	29,5

6.3. ИНВЕСТИЦИЯ ЖАРАЁНИНИ МОЛИЯЛАШТИРИШ МАНБАЛАРИ

Инвестиция фаолиятини молиялаштиришнинг асосий манбалари Ўзбекистон ҳудудида амал қилувчи қонунчиликка кура қуйидагилар ҳисобланади: ўз ихтиёридаги ресурслар, қарзга олинган молиявий ресурслар, жалб этилган молиявий маблағлар, давлат ва маҳаллий бюджетлардан ажратилган маблағлар, бюджетдан ташқари жамғармалар, хорижий капитал.

Қуйидаги 6.3-жадвалда капитал маблағларни унинг молиялаштириш манбалари бўйича тақсимлаш тўғрисидаги маълумотлар берилган.

6.3-жадвал маълумотлари, мантиқий мулоҳазаларнинг тўғрелигини асосан тасдиқлайди. Лекин, фикримизча, банк кредитлари ва бошқа жалб қилинган маблағлар ҳиссасининг жуда пастлиги (8,3 %) кўпчиликни ташвишга солиши керак. Нодавлат мулки корхоналари бўйича банк кредитлари ҳиссаси аҳоли маблағлари ҳиссасидан 6-7 бараварга паст. Аҳоли ўз маблағларини инвестиция қилсаю, бозор иқтисодиётининг “супермаркетлари” бўлган банклар бу ишдан кўрқса.

Уларнинг ҳиссаси 1999 йилда 1997 йилга нисбатан 0,1 пунктга ортган. Корхоналар маблағи ҳисобидан қопланадиган ҳисса эса 15,3 пунктга пасайган.

Ўзбекистонда инвестициянинг молиялаштириш манбалари
бўйича тақсимланиши (1999 йил), %

	Жами инвестиция	Копланиш манбалари					
		Республика бюджет-ти	корхона маблағлари	чет эл инвестицияси ва кредитлар	аҳоли маблағлари	банк кредитлари ва бошқа қарзга олинган маблағлар	Нобюджет жамғармалари
Жами	100	29,4	22,7	24,4	14,5	8,3	0,7
Шу жумладан:							
1) давлат мулки							
корхоналари	100	41,8	23,9	24,1	0,0	9,2	1,0
2) нодавлат							
мулки	100	5,2	20,6	25,0	42,7	6,4	0,1
корхоналари							
Шундан:							
а) хусусий	100	0,0	1,1	0,6	98,0	0,1	0,2
б) кооператив	100	10,0	84,0	1,5	-	4,5	-
в) хўжалик							
бирлашмалари	100	13,4	42,2	30,9	2,5	11,0	-
г) қўшма							
корхоналар	100	0,00	15,2	71,8	-	12,9	0,1

Инвестиция фаолиятини амалга оширувчи корхоналар капитал маблағлар сифатида оладиган фойдаларининг бир қисмини ишлатишлари мумкин. Инвестиция учун ишлатиладиган маблағларнинг бошқа манбаи амортизация ажратмалари ҳисобланади. Амортизация жамғармасининг бўш турган пул маблағлари кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришга йўналтирилиши мумкин.

Молия бозорига қимматбаҳо қоғозларни (акция, облигация, вексель ва бошқаларни) чиқариш корхонанинг инвестиция учун маблағларини жалб қилиш имкониятларини анча кенгайтиради.

Маълумки, умумий молия бозорида инвестиция ташкилотларини бир бутун шахобчаси мавжуд. Уларнинг фаолияти қимматбаҳо қоғозлар бозорида даллоллик, инвестиция компанияси ёки инвестиция фонди инвестиция маслаҳатчиси ролларини бажаришда намоён бўлади. Бу бўғинлар фаолиятининг моҳияти шундан иборатки, улар қимматбаҳо қоғозларни чиқариш, сотиш, сотиб олиш орқали маблағларнинг тўпланишига ва уларни инвестицияга қўйишга ёрдам кўрсатишдир. Улар молия бозорида талаб ва таклифни бошқариб турувчи институтлар ҳисобланади.

Инвестициялашда асосий маблағлар манбаларидан бирини кредит ташкил қилади. Кредит қарздор билан кредитор ўртасидаги иқтисодий муносабатларни ифодалайди. Кредитнинг бошқарилиши кўпинча ссуда фоизи ҳажми (миқдори) орқали амалга оширилади. Кўп ҳолларда кредит тез самара оладиган корхоналар учун фойдали ҳисобланади. Кредит банк томонидан янги қурилишни амалга ошириш учун, ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш аҳамиятига молик объектларни кенгайтириш, реконструкция қилиш ва техник қайта қуруланиш учун, мол-мулкни (ҳаракатдаги, кўчмас) сотиб олиш учун, қўшма корхоналар ташкил қилиш учун, табиатни муҳофаза қилиш чора-тадбирларини амалга ошириш учун ва бошқалар учун берилиши мумкин.

Инвестицияни амалга оширишда фойдаланадиган кредитни олиш ва қайтариб бериш шартлари олдиндан келишиб олинади.

Фараз қилайлик, узоқ муддатли кредит бир мартали тўлов билан қопланиши керак бўлсин. Бу ҳолда аста-секин қоплаш жамғармасини ташкил қилиш мақсадга мувофиқ. Бошқача айтганда, қарздор аста-секин қарзини қоплаш учун маблағларни банкка ўтказиш бошлайди. Маълумки, ўтказилган суммага банк фоиз тўлайди. Натижада кредитни қоплаш учун маблағ тўплана бошлайди. Ҳосил қилинадиган жамғармага тўловлар вақт бўйича доимий ва ўзгарувчан бўлиши мумкин, яъни шартномага асосан ҳар ойда, кварталда бир хил сумма ёки фоиз ўтказилиши мумкин. Сумма ва фоиз бир хил бўлмаслиги ҳам мумкин.

Қоплаш жамғармасини ҳосил қилиш узлуксиз йиллик тўловлар “R” билан амалга оширилиши мумкин, бу тўловларга “i” ставка билан мураккаб фоизлар қўшилади. Бу билан бирга қарз учун “g” ставкаси билан фоизлар тўланади. Бунда бир мартали тўлов қуйидагини ташкил қилади:

$$F = Dxg + R$$

бу ерда: D — қарзнинг миқдори.

Қоплаш жамғармасига тўловлар доимий рентани ҳосил қилади (постнумерандо рентаси).

$R = D \cdot S_{n,i}$ бу ерда D — жамғарилган сумма бўлиб, у қарз миқдори тенг (рентанинг ўсган суммаси).

$$S_{n,i} = \frac{(1+i)^n - 1}{i} \text{ - ўсиш коэффициенти}$$

бу ерда n — йиллар сони; i — қоплаш фоизларда ҳисобланадиган бадал ставкаси.

Бу ердан

$$F=D \times g + D/S_{n,i}$$

Фараз қилайлик, капитал маблағлар учун 12 млрд. сўм кредит 6 йил муддатга 10% йиллик тўлови билан олинган бўлсин. Қарзни тўлаш учун 6 йил давомида жамғарма тузилади, бу жамғармага йилнинг охирида 12% йиллик ставка билан фоиз ажратилиб бир хилдаги бадаллар қўшиб ёзилиши амалга оширилади. Тузилаётган жамғармага йиллик бадал миқдорини аниқлаш ва қарзни қоплаш режасини тузиш зарур.

$$F=D \times g + D/S_{n,i}$$

$$S_{6,12} = \frac{(1+0,12)^6 - 1}{0,12} = 8,115189$$

$$F = 12 \times 0,1 \times \frac{12}{8,115189} = 1,2 + 1,47871 = 2,67871 \text{ млрд. сўм.}$$

Шундай қилиб, қарзни узиш режаси қуйидаги туловлар пототидан иборат бўлади:

6.4.-жадвал

Тулов пототлари қатори

Йил	Қарзга ҳисобланган фоиз суммаси	Жамғармага тулов суммаси	Қарз бўйича сарфлар	Йил охирида жамғарилган сумма
1	1,2	1,47871	2,67871	1,47871
2	1,2	1,47871	2,67871	3,13486
3	1,2	1,47871	2,67871	4,98976
4	1,2	1,47871	2,67871	7,06724
5	1,2	1,47871	2,67871	9,39402
6	1,2	1,47871	2,67871	12,00000

Муддат охирида қарзнинг миқдорига тенг бўлган сумма — 12 млрд. сўм сётда жамғарилган бўлади.

Қарздор томонидан қарзни узишнинг бу услуби Қарзни узиш жамғармаси олиб бориладиган кўпайишнинг фоиз ставкаси (1) қарз суммасига ёзиб ҳисобланадиган фоиз ставкаси (д) дан катта бўлган ҳолда қўлланади.

Амалиётда кўпинча бадаллар вақт бўйича ўзгарувчан бўлади, бу ҳолда биз ўзгарувчи туловлар потоки билан иш олиб боришимизга тўғри келади.

Жамғармага келиб тушаётган фоизлар арифметик прогрессия бүйича ўзгарадиган ҳолатни кўриб чиқамиз. Фараз қилайлик, 8 млрд. сўм кредит 5 йил муддатга 15 фоиз йиллик шарт билан берилган бўлсин. Қарзни узиш учун жамғарма тузилади, унга ҳар йили йилнинг охирида маблағ келиб тушади ва бу ҳар йили 0,4 млрд. сўмга кўпайиб боради. Бадалларга фоизлар 18% йиллик ставка билан қўшиб борилади.

Биринчи бадалнинг миқдорини топиш учун кўпайиб борувчи рента формуласидан фойдаланамиз:

$$R = \frac{1}{S_{n,i}} \left[D - a \frac{(1+i)^n - (1+i_1)}{i^2} \right]$$

бу ерда: a — арифметик прогрессия фарқи, шартга кўра 0,4 млрд. сўмга тенг.

$S_{5,20} = 7,15420976$ — буни йиллик рента кўпайиши коэффициентлари жадвалидан топамиз.

$$R = \frac{1}{7,15420976} \left[8 - 0,4 \times \frac{(1+0,18)^5 - (1+5 \times 0,18)}{0,18^2} \right]$$

6.5.-жадвал

Қарзни узиш режаси

Йил	Фоизлар	Бадаллар	Қарз бүйича сарфлар	Йил охиридаги жамғарма
1	1,2	0,4491	1,6491	0,4491
2	1,2	0,8491	2,0491	1,3790
3	1,2	1,2491	3,2491	2,8764
4	1,2	1,6491	4,4491	5,0432
5	1,2	2,0491	5,6491	8,0000

Агар қарзни узиш жамғармасига тўланадиган бадаллар геометрик прогрессия бүйича ўзгарса, унда кўпайган сумма қуйидаги формула билан аниқланади:

$$D = R \frac{q^n - (1+i)^n}{q - (1+i)}, \text{ бу ердан } R = D \frac{q - (1+i)}{q^n - (1+i)^n}.$$

бу ерда: q — қарз жамғармасига бадалнинг нисбатан йиллик ўсиши (прогрессиянинг маҳражи).

Мисол. 10 млрд. сўм миқдоридagi кредит 9% йиллик тўлов билан 5 йиллик муддатга берилган. Қарзни узиш учун жамғарма тузила-

ди, унга тўловлар йилига 12% ошиб боради, жамғармага бадаллар 11% йиллик ставка билан ҳисобланиб борилади. Қарзни узиш режасини ишлаб чиқиш талаб қилинади.

Жамғармага тўланадиган биринчи бадалнинг миқдори қуйидагича бўлади:

$$R = 10 \frac{1,12 - (1 + 0,11)}{1,12^5 - (1,11)^5} = 10 \frac{1,12 - 1,11}{1,76234 - 1,68603} = \frac{10 \times 0,01}{0,07728} = 1,294$$

б.б.-жадвал

Қарзни узиш режаси

Йил	Фоишлар	Бадаллар	Қарз бўйича сарфлар	Йил охиридаги жамғарма
1	0,900	1,294	2,194	1,294
2	0,900	1,449	2,349	2,885
3	0,900	1,623	2,523	4,826
4	0,900	1,818	2,718	7,174
5	0,900	2,036	2,936	10,000

Кредитни бериш ва узиш шартлари жуда хилма-хил бўлиши мумкин, шу муносабат билан уларни қоплаш усуллари ҳам ҳар хилдир.

Инвестициялашнинг шаклларида бири лизинг ҳисобланади, у машина, ускуна, транспорт воситалари, қурилмаларни узоқ муддатга ижарага олишни (беришни) билдиради. Лизинг маблағларни оператив ҳолда тўла бўлмаган қоплаш бўйича ва тўла қоплаш бўйича молиявий лизинг бўлиши мумкин.

Лизингнинг биринчи тури ижаранинг дастлабки муддати даврида ижарага берилган нарсаларни сотиб олишга бўлган харажатларнинг қисман қопланишини кўзда тутати. Иккинчиси — ижара муддати даврида ижара ҳақи суммасини тўлашни ва бу ижарага берувчига белгиланган фойда олишини таъминлашни кўзда тутати.

Лизингнинг умумий миқдори амортизация ажратмаларидан, кредит ресурслари учун тўловлардан, коммиссион тўловлардан, лизинг берувчи томонидан тўланадиган қўшилган қиймат солиғидан (ҚҚС) ташкил топади.

Мисол. Молиявий лизингни тўла қоплаш шarti билан корхона 120 млн. сўмлик қийматга эга бўлган ускуналарни ижарага олади. Унинг тўла амортизация муддати 5 йилга тенг. Амортизациянинг йиллик нормаси — 20% га тенг. Лизинг муддати 5 йил. Кредит фоизи ставкаси — 5% га тенг. Лизинг бўйича коммиссион

туловлар миқдори — 3% ни ташкил қилади. Қўшилган қиймат солиғи ставкаси эса — 20% га тенг.

Аввал кредит учун фоиз суммасини, коммиссион туловлар миқдорини, қўшилган қиймат солиғи миқдорини ҳисоблаш учун йиллар бўйича ускуналарнинг ўртача йиллик қолдиқ қийматини ҳисоблаб чиқамиз (6.7-жадвал).

6.7.-жадвал

Ускуналарнинг ўртача йиллик қийматини ҳисоблаш (млн. сўм.)

Йил	Ускуналарнинг йил бошидаги қиймати	Амортизациянинг йиллик суммаси	Ускуналарнинг йил охиридаги қиймати	Ускуналарнинг ўртача йиллик қолдиқ қиймати
1.	120,0	24,0	96,0	108,0
2.	96,0	24,0	72,0	84,0
3.	72,0	24,0	48,0	60,0
4.	48,0	24,0	24,0	36,0
5.	24,0	24,0	-	12,0

Биринчи йилда лизинг туловлари қуйидагилардан ташкил топди (млн. сўм).

Амортизация ажратмалари	24,0
Кредит учун фоиз суммаси (108,0x0,05)	5,4
Коммиссион туловлар (108,0x0,03)	3,24
Қўшилган қиймат солиғи $[(5,4 + 3,24,) \times 0,2]$	1,728

Жами 34,368

Қолган тўрт йил учун амалга оширилган ҳисоблашлар қуйидаги натижаларни беради (6.8.-жадвалга қаранг).

Агар ускуналарнинг норматив хизмат муддати ижара муддати давридан кўп бўлса, лизинг берувчи томонидан қолдиқ қиймати бўйича сотиб олиниши мумкин, бу қиймат ускуналарни сотиб олиш ва ўрнатиш нархидан лизинг давридаги амортизация ажратмалари суммасининг айрилганига тенг бўлади.

Иқтисодиётдаги хорижий инвестициялар — бу хорижий капиталнинг қўйилиши, шунингдек ҳудуддаги хорижий мамлакатлар филиалларига юридик шахсларнинг қўйган капиталларидир.

Хорижий инвестициялар бевосита, портфел ва бошқа турларга бўлинади.

Бевосита инвестициялар — бу корхонага тула эгалик қилувчи ёки 10% дан кам бўлмаган акцияларни назорат қилувчи юридик ёки жисмоний шахслар томонидан қўйилган инвестициялардир.

Лизинг буйича туловлар потоки ҳисоб-китоби (млн. сум)

Йил	Ускуна-ларнинг уртача йиллик қолдиқ қиймати	Аморти-зация ажрат-малари	Кредит учун фоиз миқдори	Комис-сион туловлар	ҚҚС тулана-диган сумма	ҚҚС	Лизинг туловлари суммаси
1	108,0	24,0	5,4	3,24	8,64	1,728	34,368
2	84,0	24,0	4,2	2,52	6,72	1,344	32,064
3	60,0	24,0	3,0	1,80	4,80	0,960	29,760
4	36,0	24,0	1,8	1,08	2,88	0,576	27,456
5	12,0	24,0	0,6	0,36	0,96	0,192	25,152
Жами		120,0	15,0	9,0	24,0	4,800	148,800

Портфел инвестициялари — бу акция, вексел ва бошқа қим-матли қоғозларни сотиб олишдир. Улар корхонанинг умумий ак-ционерлик капиталининг 10% дан камроғини ташкил қилади.

Бевосита ва портфел инвестициялар таърифига туғри келмай-диган инвестициялар бошқа инвестициялар деб кўрсатилади.

6.4. ИНВЕСТИЦИЯ ХАТАРИНИ БАҲОЛАШ

Инвестициялаш жараёни ҳар доим капитал қўйишнинг қулай вариантини танлаш билан боғлиқ. Бунда йўқотиш эҳтимолини ҳисобга олиш муҳимдир. У ёки бу вариантни танлаш ҳали инвест-тор аниқ натижага эришади дегани эмас. Ҳар қандай вариантда ҳам инвестор маълум даражада таваккал қилади. Фараз қилайлик, қарздор бўлажак даромадлари ҳисобидан ссуда олди. У ёки бу са-бабларга кўра бу даромадлар қарзни узиш учун етарли бўлмай қоли-ши мумкин. Шунинг учун инвестициялаш вариантини танлаган-да хатарнинг у ёки бу даражасини танлашга туғри келади.

Масалан, банкни оладиган бўлсак таваккал икки гуруҳга бу-линади:

1. Ташқи омиллар ёки объектив омиллар. Уларга: мамлакат ялпи миллий маҳсулотининг ўзгариши, инфляция, солиқ тизимининг ўзгариши, савдо баланси, ишсизлик даражаси, сиёсий нобарқа-рорлик ва бошқалар киради.

2. Ички омиллар ёки ички таваккал, яъни банкнинг ўзига боғ-лиқ бўлган омиллар. Уларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

а) банк активлари билан боғлиқ бўлган таваккал — кредитлаш, валюталаш, касса операциялари, лизинг операциялари, молиялаштириш ва инвестиция қилиш билан боғлиқ бўлган хавф-хатарлар;

б) банк пассивлари (қўйилмалари) билан боғлиқ таваккал — даромад операциялари, жалб қилинган маблағлар ва бошқалар билан боғлиқ хавф-хатарлар;

в) банкни бошқариш таваккали — фоиз ставкаларини белгилаш, ликвидлик даражаси банк капиталининг таркиби ва ҳажми, кадрларни тайёрлаш ва танлаш, филиаллар ишини ташкил қилиш ва бошқа хавф-хатарлар;

г) молиявий хизматлар билан боғлиқ таваккал — операция, технология, инновация, маркетинг, стратегия, бухгалтерия ҳисоби ва аудит (ички), мансабини суистеъмол қилиш, хавфсизлик (ички ва ташқи) ва бошқалар билан боғлиқ хавф-хатарлар;

Шундай қилиб, хавф-хатарнинг тури хилма-хил ва жуда кўп. Демак, уларни ўрганиш, айниқса, уларнинг олдини олиш жуда муҳим. Ҳозирги кунда мавжуд таваккалчиликни ўрганишнинг турли усуллари яратилган (шунинг эса тутиш керакки, уларнинг ҳаммаси ҳам маълум бир эҳтимолга асосланган). Таваккалчиликни ўрганиш методларини қуйидаги уч гуруҳга бўлиш мумкин: 1) эксперт баҳолаш (рейтинг усули деб ҳам юритилади); 2) аналитик ўрганиш методлари; 3) статистик методлар.

Биринчи ва иккинчи гуруҳ методлари қўлланишига биз олдинги мавзуларда қисман бўлса ҳам тўхталдик. Шу муносабат билан, бу мавзуда асосан статистик методлар мазмуни ёритилади.

Мумкин бўлган таваккал ҳажмини (масалан, банклар учун қуйидаги формула билан аниқлаш мумкин:

$$H = \frac{P_1 + P_2 + P_3 + P_4}{K} \cdot E,$$

бу ерда: H -мумкин булган хавф-хатар ҳажми; P -қисмий хавф-хатарлар ҳажми; K -банкнинг жами капитали; E -ташқи хавф-хатарларни коррективлаш коэффициенти.

Бу кўрсаткич ҳақиқий таваккал миқдори билан тенг бўлмайди ва банклар кўриши мумкин бўлган хавф-хатар зарари заҳира жамғармаси ва хавф-хатар учун ажратмалар ҳисобидан қопланилади.

Хавф-хатар даражасини кутиладиган зарар суммасининг банкнинг шахсий молиявий ресурслари суммасига нисбати билан ҳам аниқлаш мумкин. Бу ҳисобланган кўрсаткич хавф-хатар коэффициенти деб аталади ва қуйидаги формула билан ҳисобланади:

$$K_p = \frac{\text{Кутилидиган зарар суммаси}}{\text{Шахсий молиявий ресурслар}}$$

Таваккал эҳтимоли баҳолаш методи билан ҳам урганилади. Бу методнинг мазмуни қуйидагича. Эҳтимоллар назарияси бўйича биз лойиҳалардан шундайини танлаб олишимиз керакки, унга математик кутишнинг энг кўп миқдори белгилари тўғри келсин. Маълумки, қандайдир бир воқеанинг математик кутилиши шу воқеанинг мутлоқ миқдорининг содир бўлиши эҳтимоли кўпайтмасига тенг. Масалан, инвестор уч вариантли воқеага дуч келди. У шулардан биттасини танлаб олиши керак. Фараз қилайлик, биринчи вариантда 40 млн. сўм фойда олишнинг эҳтимоли (P) 0,5 тенг. Иккинчи вариантда тегишли равишда-50; 0,45; учинчи вариантда-60; 0,35. Бу ердан, биринчи вариант учун кутиладиган фойда суммаси — 20 (40x0,5) млн. сўмга, иккинчи -22,5; учинчи -21,0 млн. сўмга тенг. Инвесторнинг қайси вариантни танлаши маълум.

Молиявий хатарни маълум бир эҳтимоли орқали улчаш ва статистик маълумотлар асосида ҳисоблаб чиқиш мумкин. Бунда масала у ёки бу ҳодисанинг рўй бериши эҳтимолини аниқлашга ва энг афзалини танлаб олишга қаратилган бўлади. Хатарнинг ҳажмини ҳодисанинг ўртача кутилаётган қиймати, ўртача квадратик четланиши, вариация коэффиценти каби кўрсаткичлар билан характерлаш мумкин.

Ҳодисанинг ўртача кутилаётган қиймати ҳамма мумкин бўлган натижаларнинг ўртача арифметиғи, бу натижалар сонига тортилгани билан аниқланади, яъни:

$$\bar{x} = \frac{\sum x f}{\sum f}$$

Лекин, бу ўртача капитал қўйилишининг қандайдир вариантни танлашга имкон бермайди, чунки у умумлашган миқдорий характеристикани билдиради ва у белгилар мажмуининг вариацияси тўғрисида тасаввур бермайди.

Ўзил-кесил хулосага келиш учун, вариация кўрсаткичларини ҳисоблаш зарур. Вариация кўрсаткичларни ҳисоблаш қуйидаги формулалар орқали олиб борилади

$$\text{дисперсия} — \sigma^2 = \frac{\sum (x - \bar{x})^2 f}{\sum f}$$

$$\text{ўртача квадратик четланиш} — \sigma = \sqrt{\frac{\sum (x - \bar{x})^2 f}{\sum f}}$$

$$\text{вариация коэффиценти} — V = \frac{\sigma}{\bar{x}} \times 100.$$

бу ерда: x — белгининг (ҳодисанинг) кутилаётган қиймати; $\bar{x}$ — белгининг ўртача кутилаётган қиймати; f — учрашиш тезлиги (кузатишлар сони).

Фараз қилайлик, капитални қўйишнинг учта вариантыдан бит-тасини танлаш зарур булсин (6.9-жадвал).

6.9-жадвал

Капитал қўйилмаларнинг вариантлари

I вариант		II вариант		III вариант	
Олинган фойданинг миқдори, млрд. сўм	Тасодифлар сони	Олинган фойданинг миқдори, млрд. сўм	Тасодифлар сони	Олинган фойданинг миқдори, млрд. сўм	Тасодифлар сони
8,0	17	6,8	8	10,0	9
12,0	28	8,5	20	12,0	18
14,0	20	11,0	22	18	8

Ҳар бир вариант учун белгининг ўртача қўйилаётган қиймати-ни, ўртача квадратик четланиш ва вариация коэффицентини ҳисоблаймиз (6.10-жадвал).

6.10-жадвал

I вариант учун вариация кўрсаткичларининг ҳисоби

Ҳодисалар	Фойданинг суммаси, млрд. сўм (x)	Тасодифлар сони	x·f	$(X - \bar{X})^2 f$
1	8,0	17	136	220,32
2	12,0	28	336	4,48
3	14,0	20	280	115,20
Жами		65	752	340,00

1. Ўртача қиймат тенг: $\bar{x} = \frac{\sum x \cdot f}{\sum f} = \frac{752}{65} = 11,6$ млрд. сўм

2. Ўртача квадратик четланиш тенг: $\sigma = \sqrt{\frac{\sum (x - \bar{x})^2 f}{\sum f}} = \sqrt{\frac{340}{65}} = 2,3$ млрд. сўм

3. Вариация коэффицентини $V = \frac{\sigma}{\bar{x}} \times 100 = \frac{2,3}{11,6} \times 100 = 19,8\%$

Худди шундай ҳисоблар бошқа қолган вариантлар учун ҳисобланади. Унинг натижалари 6.11-жадвалда кўрсатилган.

Учта вариант бўйича олинган натижаларни солиштириб, қуйидаги хулосага келиш мумкин: буларнинг ичида энг ишончлиси II вариант ҳисобланади, бунда қўйилаётган фойданинг миқдори иккита вариантдагига нисбатан кам булса ҳам, лекин капитални

қуйишнинг хатари энг кам, яъни бу ҳолатда вариация даражаси (белги қийматининг ўртача катталиқдан четланиши), фойданинг суммаси, яъни ўртача квадратик четланишнинг қиймати (σ) ва вариация коэффиценти (V) энг пастдир.

6.11-жадвал

Учала вариант учун ҳисобланган вариация кўрсаткичлари

Вариант	x	σ	V
	11.6	2.3	19.8
II	9.3	1.6	17.2
III	12.8	2.9	22.7

Инвестиция таваккалини ўрганишда уларни баҳолашнинг чизиқли модели, текисланган эҳтимоллар билан кутиладиган фойдалиликнинг чизиқсиз модели, сезгирликни таҳлил қилиш методлари, Монте-Карло методи, сценарийлар методи, барқарорликни текширувчи метод, лойиҳа параметрларини ва иқтисодий нормативларни мослаштириш методлари ва бошқа методларни қўллаш мумкин. Бу методлар махсус фанларда ўрганилади.

6.5. ИНВЕСТИЦИЯ САМАРАДОРЛИГИНИНГ СТАТИСТИК КЎРСАТКИЧЛАРИ

Ишлаб чиқариш инвестицияларини таҳлил қилишда марказий ўринни муқобил инвестиция лойиҳалари самарадорлигини баҳолаш ва таққослаш эгаллайди. Инвестициялар самарадорлигини баҳолашни бухгалтерия ва статистика ҳисоботлари натижасида олинган маълумотлар асосида, шунингдек, пул оқимларини (кирим ва чиқим) дисконтлаш услубларига асосланиб характерлаш орқали амалга ошириш мумкин.

Маблағларни инвестициялашда хатарни камайтириш учун натижаларнинг ишончилигини ошириш мақсадида таҳлилнинг турли хил услубларига ёндашилади, буларга статистик услублар, иқтисодий-математик услублар ва бошқалар киради.

Инвестиция самарадорлигининг у ёки бу кўрсаткичлари тизими ва таҳлил услубларини қўллаш инвестиция жараёнини амалга оширишнинг аниқ шароитларидан келиб чиқади, шунингдек, бу кутилаётган маблагнинг миқдорига, бундай таҳлилни амалга оширмақчи булганларнинг иқтисодий тайёргарлик даражасига боғлиқ бўлади. Кўпинча инвестиция лойиҳасининг мақбул вариантини

танлаб олиш имконияти вужудга келиши учун бир вақтнинг ўзида жуда кўп услублар ва кўрсаткичлар тизимидан фойдаланилади.

Инвестиция самарадорлиги кўрсаткичларини ҳисоблаш худди шундай инвестиция лойиҳалари бўйича амалда вужудга келган кўрсаткичларни тадқиқот қилишга асосланиши керак. Буларга қуйидагилар киради:

Умумий иқтисодий самарадорлик кўрсаткичи самарани инвестиция ҳажмига нисбати билан аниқланади:

$$\text{халқ хўжалиги бўйича: } \mathcal{E}_{x/x} = \frac{\Delta MD}{\Sigma IX}$$

$$\text{иқтисодиётнинг алоҳида тармоғи бўйича: } \mathcal{E}_{\text{тар}} = \frac{\Delta CM}{\Sigma IX}$$

$$\text{алоҳида корхона бўйича: } \mathcal{E}_{\text{кор}} = \frac{\Delta \Phi}{\Sigma IX}$$

бу ерда: ΔMD — ишлаб чиқарилган миллий даромаднинг мутлоқ қўшимча ўсиши; ΔCM — соф маҳсулотнинг мутлоқ қўшимча ўсиши; $\Delta \Phi$ — корхона, фирма фойдасининг мутлоқ қўшимча ўсиши; ΣIX — инвестиция ҳажми.

Капитал қўйилмалар ҳиссаси кўрсаткичи инвестиция ҳажмини маҳсулот ёки хизматларнинг қўшимча ўсишига нисбати билан ёки қуйидаги формула билан аниқланиши мумкин:

$$K_{\text{хис}} = \frac{\Sigma IX}{N} \text{ ёки } \frac{\Sigma IX}{\Delta q}$$

бу ерда: $K_{\text{хис}}$ — ҳиссали капитал қўйилмалар; Δq — маҳсулот, иш ёки хизматларнинг мутлоқ қўшимча ўсиши (қиймат кўринишида); N — объектнинг ҳақиқий жорий қилинган ишлаб чиқариш қуввати.

Инвестиция самарадорлигини таҳлил қилганда ҳиссали капитал қўйилмалар даражасига таъсир этувчи алоҳида омилларни ҳисобга олиш муҳим. Бундай омилларга ишлаб турган қувватларнинг ўзгариши, капитал қўйилмаларни такрор ишлаб чиқариш таркибининг ўзгариши, қурилиш смета қийматининг ўзгариши ва бошқалар киради.

Ҳиссали капитал қўйилмалар алоҳида объект учун, ишлаб чиқаришга киритилган қувват учун, корхона учун аниқланиши мумкин. Шунингдек, улар умумлаштирувчи кўрсаткич сифатида ишлаб чиқаришнинг бир турига, тармоққа ва ҳ.к. кировчи объектлар мажмуи учун ҳам аниқланиши мумкин. Ҳақиқий ҳиссали капитал қўйилмаларни таҳлил қилиш мақсадида уларни лойиҳада кўрсатилган худди шундай кўрсаткич билан таққослаш мумкин.

Корхоналар мажмуи учун ҳиссали капитал қўйилмалар ҳисобини кўриб чиқамиз (қаранг: дастлабки ахборот 6.12-жадвалда берилган).

Курилиш конструкциялари саноати корхоналарида инвестиция
ҳажми ва йиллик ишлаб чиқариш қуввати

Корхоналар	Инвестиция ҳажми, млрд. сум	Ҳақиқий йиллик ишлаб чиқариш қуввати		Лойиҳа бўйича ҳиссали капитал қўйилмалар, минг сўм
		минг тонна маҳсулот	млрд. сўм	
I	8,5	100	4,2	80
II	6,9	60	3,6	120
	15,4		7,8	

Ҳақиқий ҳиссали капитал қўйилмаларининг ҳисоби 6.13-жадвалда берилган.

6.13-жадвал

Ҳақиқий ҳиссали капитал қўйилмаларининг ҳисоби

Корхоналар	Ҳақиқий йиллик ишлаб чиқариш қуввати		Инвестицияларнинг ҳақиқий ҳажми, млрд. сум	Ҳиссали капитал қўйилмалар, минг сўм		Лойиҳа бўйича инвестиция	Четлашиш, минг сўм
	минг тонна маҳсулот	млрд. сум		ҳажми бўйича	ҳақиқийси		
A	1	2	3	4	5=3:1	6-1×4	7=5-4
I	100	4,2	8,5	76	85	7,6	9
II	60	3,6	6,9	110	115	6,6	5
Жами	-	7,8	15,4	-	-	14,2	-

Иккала корхона бўйича биргаликда ҳиссали капитал қўйилмалар йиллик ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг ҳар бир минг сўмига қуйидагича тўғри келади:

$$\text{Ҳақиқий } K_{\text{ҳис.ҳақ}} = \frac{15,4}{7,8} = 1,97 \text{ минг сум.}$$

$$\text{Лойиҳа бўйича } K_{\text{ҳис.лой}} = \frac{76 \times 100 + 140 \times 60}{7,8} = \frac{14,2}{7,8} = 1,82 \text{ минг сум}$$

Ҳақиқий ҳиссали капитал қўйилмалар лойиҳадаги миқдордан йиллик ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг ҳар бир минг сўмига $1,97 - 1,82 = 0,15$ минг сўм катталиқда фарқ қилди, бу эса капитал қўйилмалар самарадорлиги пасайганлигини билдиради.

Таҳлил қилиш мақсадида ҳиссали капитал қўйилмаларини узга-ришини капитал қўйилмалар умумий ҳажмига таъсирини курсатиш мумкин. $ИХ = K_{\text{ҳис}} \times N$ эканлигини ҳисобга олган ҳолда, ин-

декс услуги асосида ҳар бир омилнинг таъсирини аниқлаш мумкин, яъни

$$\Delta IX_N = (N_1 - N_0) \times K_{\text{хис}}$$

$$\Delta IX_{K_{\text{хис}}} = N_1 (K_{\text{хис}1} - K_{\text{хис}0})$$

бу ерда: ΔIX_N — капитал қўйилмаларнинг корхонанинг қуввати ўзгариши натижасида мутлоқ ўзгариши; $\Delta IX_{K_{\text{хис}}}$ — ҳиссали капитал қўйилмаларнинг ўзгариши натижасида капитал қўйилмаларнинг мутлоқ ўзгариши;

N_0, N_1 — корхонанинг мос равишда лойиҳадаги ва ҳақиқий йиллик қуввати; $K_{\text{хис}0}, K_{\text{хис}1}$ — ҳиссали капитал қўйилмалар мос равишда лойиҳа бўйича ва ҳақиқийси.

Шундай қилиб, ҳақиқий ҳиссали капитал қўйилмаларнинг лойиҳадан юқори бўлиши натижасида капитал қўйилмалар умумий ҳажмининг усиши 1,32 млрд. сумни 7,8 x (1,97 — 1,8) ташкил қилди.

Якка ҳолдаги ҳиссали капитал маблағларни ва қувватлар таркибини ўзгаришини ($d_N = N/\sum N$) ҳақиқий ўртача ҳиссали капитал қўйилмаларнинг лойиҳадан четланиши таъсирини қуйидаги индекслар бўйича аниқлаш мумкин:

$$\frac{\sum K_{\text{хис}1} d_{N1}}{\sum K_{\text{хис}0} d_{N0}} = \frac{\sum K_{\text{хис}1} d_{N1}}{\sum K_{\text{хис}0} d_{N1}} \times \frac{\sum K_{\text{хис}0} d_{N1}}{\sum K_{\text{хис}0} d_{N0}}$$

Келтирилган харажатлар минимуми курсаткичи инвестиция лойиҳаси вариантини танлаш учун ишлатилади. Уни капитал қўйилмаларининг солиштирма самарадорлиги курсаткичи деб аташади. Келтирилган харажатлар деганда самарадорликнинг ўлчов коэффициенти ёрдамида бир хил йиллик ҳажмига келтирилган жорий харажатлар ва капитал қўйилмалар суммасини тушунамиз. Келтирилган харажатлар энг минимал булган инвестиция варианты энг мақбул ҳисобланади.

$$K_x = T_i + C_n \times IX,$$

бу ерда; K_x — келтирилган харажатлар; T_i — i -нчи вариантдаги йиллик ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг таннархи; C_n — самарадорликнинг норматив коэффициенти.

Ўзини қоплашнинг ҳақиқий муддати маълум бир давр деб ҳисобланиши мумкин, яъни бу давр мобайнида ҳақиқий олинган фойданинг суммаси инвестиция миқдорига тенглашади.

Ўзини қоплаш муддати қуйидаги формула бўйича ҳисобланиши мумкин:

$$T_k = T_u + T_m + T_a$$

бу ерда — T_k — капитал қўйилмалар қопланишининг муддати; T_u — ишга туширилган йилда объектнинг ишлаши узунлиги (йилнинг қисмларида). У қуйидаги формула билан аниқланади $m/12$ (m - объект ишга туширилган йилда ишлаган ойлари сони); T_m — қўйилмаларни қоплаш муддати даврида объектнинг ишлаган тула йиллари сони; T_a — қоплаш муддати тугайдиган йилда объектнинг ишлаш вақти узунлиги. Бунинг узи қуйидаги формула билан ҳисобланади:

$$T_k = \frac{\sum IX - \sum P_n}{P_k}$$

бу ерда: — инвестициянинг умумий ҳажми; $\sum P_n$ — объектни ишга туширгандан харажатларни қоплаш тугалланиши йилигача булган даврда жамғарилган фойданинг суммаси. P_k — қоплаш муддати тугайдиган йилдаги фойда миқдори. Қоплаш муддати курсаткичи асосида ҳақиқий самарадорлик коэффициенти ҳисобланади.

$$K_{\text{осн}} = \frac{1}{T_r}$$

Бу нисбий курсаткич булиб, капитал қўйилмаларнинг ҳақиқий ушлаштирилган қисмининг уртача қандай қисми ҳар йили фойда ҳисобидан қопланишини курсатади.

Ҳақиқий қоплаш муддатини ҳисоблаганда инвестициялар ҳажми (капитал қўйилмалар) ва фойда доимий нархларда ифодаланади, чунки бунда нархнинг ўзгариши таъсири бартараф қилинади.

Қоплаш муддатини ҳисоблаш маълумотлари 6.14- жадвалда келтирилган.

6.14-жадвал

Инвестицияни амалга ошириш вариантлари

Корхоналар	Ишга тушириш вақти	Қурилиш ва жорий қилиш харажатлари (ИХ), млн. сўм	Лойиҳадаги қуввати (маҳсулотнинг йиллик ишлаб чиқ.), минг т. (N)	Ҳиссали капитал қўйилмалар, минг сўм (Kхис.)
1	30.03.99й.	6800	100	68,0
2	30.11.99й.	5200	80	65,0
3	28.10.98й.	7400	110	67,3

Йиллар буйича доимий нархларда ифодаланган фойда 6.15-жадвал маълумотларида характерланган (млн. сўм). Инвестицияларнинг қопланиш муддатлари:

$$1 - \text{корхонада } T_k = \frac{9}{12} + 3 + \frac{6800-6100}{2500} = 4,03 = \text{йил.}$$

$$2 - \text{корхонада } T_k = \frac{1}{12} + 2 + \frac{5200-4000}{2000} = 2,68 = \text{йил.}$$

$$3 - \text{корхонада } T_k = \frac{2}{12} + 3 + \frac{7400-6400}{2800} = 3,524 \text{ йил.}$$

6.15-жадвал

Корхоналарда йиллар буйича олинган фойда туғрисидаги маълумотлар (доимий нархларда, млн. сўм)

Йил	1 - корхона		2 - корхона		3 - корхона	
	бир йиллик фойда	усиб боровчи якуний фойда	бир йиллик фойда	ўсиб боровчи якуний фойда	бир йиллик фойда	усиб боровчи якуний фойда
1998	-	-	-	-	200	200
1999	600	600	500	500	1600	1400
2000	1500	2100	1600	2100	2400	3800
2001	1800	3900	1900	4000	2600	6400
2002	2200	6100	2000	6000	2800	9200
2003	2500	8600	2200	8800	3000	12200

Ҳақиқий самарадорлик коэффициентлари корхоналар буйича қуйидагича булади:

$$1 - \text{корхона } K_{сам} = \frac{1}{4,03} = 0,248$$

$$2 - \text{корхона } K_{сам} = \frac{1}{2,68} = 0,373$$

$$3 - \text{корхона } K_{сам} = \frac{1}{3,524} = 0,284$$

Аниқланган кўрсаткичлар асосида қуйидаги хулосага келиш мумкин: маблағларни қуйишнинг энг самарадор варианты иккинчи корхонанинг қурилиши бўлиб, унда капитал қўйилмаларнинг қопланиши тезроқ амалга ошаяпти, ҳиссали капитал маблағлар эса энг кам.

Статистиканинг вазифаларига фақат алоҳида объектлар бўйича харажатлар самарадорлигини характерлаш кирмай, балки бу ишни уларнинг мажмуи бўйича ҳам амалга ошириш киради.

Самарадорликнинг бундай умумлашган характеристикасини капитал қўйилмаларни қоплашнинг ўртача ҳақиқий муддати курсаткичи беради ва у қўйидаги формула бўйича ҳисобланади:

$$\bar{T}_k = \frac{\sum T_k N}{\sum N}$$

бу ерда: T_k алоҳида объект, корхонанинг капитал қўйилмаларини қоплаш муддати; N — алоҳида объектнинг ишлаб чиқариш қуввати.

Капитал қўйилмаларни қоплашнинг ўртача ҳақиқий муддати-ни қўйидаги формула билан ҳам аниқлаш мумкин:

$$\bar{T}_k = \frac{\sum ИХ}{\sum \frac{ИХ}{T_k}} = \frac{\sum ИХ}{\sum \bar{П}}$$

бу ерда: $ИХ$ — корхонадаги капитал қўйилмалар. $\bar{П}$ — корхона бўйича капитал қўйилмалар қопланиши давридаги ўртача йиллик фойда.

Биринчи курсаткич ўртача арифметик тортилган формуласи билан ҳисобланган бўлиб, у бир турдаги корхоналар гуруҳи ҳамда маҳсулотнинг умумий ҳажми учун мўлжалланган, иккинчиси эса ўртача гармоник тортилган формуласи бўйича топилган бўлиб, у анча кенг объектлар бўйича ва капитал қўйилмаларини умумий ҳажмига мўлжалланган.

Олдинги мисолимизнинг маълумотлари асосида ўртача қоплаш муддати курсаткичлари ҳисобини келтирамиз (6.16-жадвал).

Корхоналар	Қоплаш муддати (йил), T_k	Ишлаб чиқариш қуввати (минг т.), N	$T_k \times N$
1	4.030	100	403.0
2	2.680	80	214.40
3	3,524	110	387,64
Жами		290	1005,04

$$\bar{T}_k = \frac{\sum T_k N}{\sum N} = \frac{1005,04}{290} = 3,5 \text{ йил}$$

Ўртача қоплаш муддатининг ҳисоби (2-усул)

Корхоналар	Капитал қўйилмалар, млн. сум (ИХ)	Қоплаш муддати, йил (Т _қ)	$\frac{ИХ}{T_k}$
1	6800	4,03в	1687,3
2	5200	2,680	1940,3
3	7400	3,524	2099,9
Жами	19400	10,234	5727,5

$$\bar{T}_k = \frac{\sum ИХ}{\sum \frac{ИХ}{T_k}} = \frac{19400}{5727,5} = 3,4 \text{ йил}$$

Самарадорликнинг қўшимча характеристикаси сифатида капитал қўйилмаларни қоплаш тезлиги кўрсаткичини олиш мумкин, у икки вариантда ҳисоблаб чиқилади. Биринчиси $\gamma = \frac{\sum ИХ}{\sum T_k}$ — бу вақт биринчи йил ичида қопланадиган капитал қўйилмаларининг ўртача миқдорини кўрсатади, иккинчиси — $l = \frac{\sum T_k}{\sum ИХ}$ — бу капитал қўйилмалар ўртача бир қийматли бирлигини қоплаш учун зарур бўлган вақтни кўрсатади. Бу кўрсаткични ҳақиқий самарадорликни омиллар бўйича индексли таҳлил қилишда ишла-тиш мумкин.

Агар $T_k = l \times ИХ$, булса, унда ҳақиқий қоплаш муддатининг мутлоқ ўзгаришини ҳар бир омил таъсири бўйича аниқлаш мумкин (l ва $ИХ$):

$$\Delta T_{и\chi} = (\sum ИХ_1 - \sum ИХ_0) l$$

$$\Delta T_l = \sum ИХ_1 (l_1 - l_0)$$

$$\Delta T_k = \Delta T_{и\chi} + \Delta T_l$$

Инвестициялар самарадорлигини таҳлил қилишнинг яна бир йўналиши кўрсаткичларни вақт омилини ҳисобга олган ҳолда ҳисоблаш ҳисобланади. Маълумки, инвестиция жараёни ва қай-тими жуда узоқ вақт кечиши мумкин ва шунинг учун бундай ҳисоблашларда пулнинг тенг бўлмаганлик қиммати тамойилини ҳисобга олиш зарур, чунки бу турли даврларга тегишли бўлади. Бу турли вақт даврларига тегишли бўлган пул катталикларини, уларнинг ҳозирги даврдаги қийматини аниқлагандан кейингина қўшиш мумкин. Бунинг учун дисконтлашдан фойдаланилади.

Турли вақтдаги харажатлар ва натижаларни келтириш дисконт нормаси (E) орқали амалга оширилади, у инвесторга маъқул булган капиталга қўйилган даромад нормасига тенг. Базис моментга туғри келадиган харажатлар, натижалар ва самаралар қиймати дисконт коэффиценти орқали аниқланади:

$$\gamma_t = \frac{1}{(1-E_t)^t}$$

бу ерда — ҳисоб қадами номери ($t = 0, 1, 2, \dots, T$); T — ҳисоб горизонти.

Агар дисконт нормаси вақт буйича узгарса, унда дисконтлаш коэффиценти қуйидаги формула билан аниқланади:

$$\gamma_t = \frac{1}{\prod_{k=1}^t (1+E_k)}$$

Инвестиция лойиҳаларининг турли вариантларини таққослаш ва энг маъбулини танлаш кўрсаткичлар тизими асосида амалга оширилади, уларнинг асосийлари қуйидагилардир:

1. Соф жорий қиймат (Net Present value, NPV); даромадлилик курсаткичи (Profitability Index, PI), даромадлиликни ички ставкаси (Internal Rate of Return, IRR).

Соф жорий қиймат (NPV) — ҳисобланаётган даврдаги жорий самаралар суммасидан ташкил топади. Бу ерда самара деганда натижалар билан харажатлар уртасидаги фарқ тушунилади.

$$NPV = \frac{FND}{(1+i)^n} - \frac{FNI}{(1+i)^n},$$

бу ерда: FND — келгусидаги даромадларнинг соф суммаси; FNI - келгусидаги харажатларнинг соф суммаси.

Агар соф дисконтланган даромад ижобий булса, бунда лойиҳа бу келтирилган самаралар суммаси самарали ҳисобланади, агар у лойиҳа салбий соф дисконтланган даромадда амалга оширилса, инвестор зарарга қолади.

Даромадлилик индекси (PI) — бу келтирилган самаралар суммасининг дисконтланган капитал қўйилмалар суммасига нисбати билан аниқланади:

$$PI = \frac{PV}{IC} = \frac{\sum_{t=0}^T (R_t - 3) \gamma_t}{\sum_{t=0}^T K_t \gamma_t}$$

Агар даромадлилик индекси бирдан катта бўлса, бунда инвестиция лойиҳаси самарали ҳисобланади.

Даромадлиликнинг ички нормаси (IRR) — бу дисконтнинг шундай нормасига тенгки (Евн), бунда келтирилган самаралар суммаси келтирилган капитал қўйилмалар суммасига тенг бўлади, яъни даромадлиликнинг ички нормаси ёки Евн қуйидаги тенгламанинг натижасига тенг ҳисобланади:

$$IRR = \frac{FND}{(1+i)^n} : \frac{FNI}{(1+i)^n} = \frac{\sum_{t=0}^T R_t - Z_t}{(1+E)^t}$$

Бу ҳилда ҳисобланган даромадлиликнинг ички нормаси қўйилган капиталда келадиган даромад нормаси билан солиштирилади. Бу инвесторни қониқтиради.

Агар Е инвестор талаб қилган капиталнинг даромад нормасидан катта ёки унга тенг бўлса, бу лойиҳадаги инвестициялар самарали ҳисобланади.

Агар соф жорий қиймат ва даромадлиликнинг ички нормаси асосидаги лойиҳанинг самараси туғрисидаги хулоса қарама-қарши бўлса, унда соф жорий қиймат кўрсаткичи афзал курилади.

Қоплаш муддати (То) — бу шундай даврки, бунда инвестиция лойиҳаси билан боғлиқ бўлган дастлабки қўйилмалар ва бошқа харажатлар, уни амалга ошириш жараёнида қўлга киритилган натижалар йиғиндиси орқали қопланади.

Фараз қилайлик, инвестиция лойиҳасини амалга ошириш қуйидаги пул потокини бўлишини тақозо этади (кўрсаткичлар млн. сўм ҳисобида йилнинг охири учун берилган):

-800	-1200	400	1200	1600	1600
------	-------	-----	------	------	------

Қоплаш муддатини аниқлаш учун инвестиция суммасини фойзалари билан 10%ли ставкада аниқлаймиз:

$$800 \times 1,1 + 1200 = 880 + 1200 = 2080 \text{ млн. сўм.}$$

Дастлабки икки йилдаги фойда ва унинг ҳозирги кундаги қиймати қуйидагича бўлади:

$$400 \times 1,1^{-1} + 1200 \times 1,1^{-2} = 1355,3, \text{ яъни } 2080 \text{ дан кичик. Уч йил учун:}$$

$$1355,3 + 1600 \times 1,1^{-3} = 2557,4 \text{ млн. сўм, яъни } 2080 \text{ дан кўп.}$$

Бундан қоплаш муддати қуйидагини ташкил қилади:

$$T_0 = 2 + (200 - 1355,3) : 1202,1 = 2,6 \text{ йил.}$$

7-мавзу. ҚИММАТЛИ ҚОҒОЗЛАР БОЗОРИ СТАТИСТИКАСИ

7.1. ҚИММАТЛИ ҚОҒОЗЛАР ТУШУНЧАСИ, ТУРЛАРИ ВА СТАТИСТИКАСИНИНГ ВАЗИФАЛАРИ

Қимматли қоғозлар деганда корхона ва ташкилотларнинг (мулк туридан қатъий назар) мол-мулкида ва шу мол-мулкдан олинанин даромадда қимматли қоғозлар эгасининг ҳиссаси борлигини тасдиқловчи юридик ҳужжат тушунилади.

Қимматли қоғозлар қачон пайдо булган деган саволга, қушимча молиявий маблағларга эҳтиёж туғилган кундан бошлаб, деб жавоб бериш мумкин (Европа XVII аср).

Бу муаммонинг тарихига назар ташланса, ишбилармонлар молиявий маблағнинг етишмаслиги муаммосини ссуда, кредит, қарз олиш билан бир қаторда қимматли қоғозларни чиқариш ва сотиш орқали ҳал қилиш йулини топганлар.

Қимматли қоғозларни чиқариш эмиссия, уларни чиқарувчилар — эмитентлар дейилади. Акциядорлик жамияти, банк, давлат, инвестиция компанияси ёки жамғарма, маҳаллий органлар ва бошқа юридик шахслар эмитент булиши мумкин.

Қимматли қоғозлар бозори бирламчи ва иккиламчи бозорларга булинади.

Бирламчи бозорда қимматли қоғозлар уларни чиқарувчилар (эмитентлар) томонидан сотилади, иккиламчи бозорда эса жамғарма биржалари орқали. Бу бозорда қимматли қоғозни таклиф қилувчи қарздор, сотиб олувчилар эса кредиторлар деб аталади. Маълум бир миқдорда даромад олиш учун ўз пулларига қимматли қоғозларни сотиб олган юридик ва жисмоний шахслар инвесторлар деб аталади.

Жисмоний шахслар индивидуал инвесторлар дейилса, молиявий ташкилотлар, пенсия жамғармаси, инвестиция компанияси ва жамғармалар, банклар, суғурта жамиятлари эса институал инвесторлар деб юритилади.

Дастлаб қимматли қоғозлар кучада ва кафеларда сотилган. Шунинг учун ҳам айрим адабиётларда қимматли қоғозлар бозорини “куча бозори” деб аташади. “Куча бозори” савдоси ҳозирги кунда ҳам сақланиб қолган, бу иш ҳозирги кунда фақат телефон орқали бажарилади. Қимматли қоғозлар бозорида сотувчи билан сотиб олувчи шахсни учраштирувчи шахс — брокер (уни биржа маклери, комиссионер, куртёе, стек-брокер деб аташади) номини олган.

Жаҳон иқтисодиётида саноат тунтариши натижасида йирик корхона ва ташкилотларнинг пайдо булиши билан қимматли қоғоз-

лар бўйича ташкилий бозорлар пайдо бўла бошлайди, яъни фонд биржалари. Биринчи фонд биржаси 1773 йилда Лондонда пайдо бўлди. У дастлаб қиролликнинг пул алмаштириш муассаси (банк) биносининг бир қисмида ижарага жойлашди. 1791 йилда Филадельфия шаҳрида АҚШда биринчи фонд биржаси ташкил этилди. 1792 йилда эса Нью-Йорк фонд биржаси ташкил этилган.

Ҳозирги кунда дунёнинг 60 дан зиёд мамлакатларида 200 га яқин фонд биржалари мавжуд. Шундан 15 таси Шимолий Америкада (АҚШ ва Канада мамлакатларида), 100 дан ортиғи — Европада, 20 таси Жанубий Америкада, қолганлари Осиёда. Австралида, Африкада. Шуни таъкидлаш лозимки, 30 дан ортиқ биржалар Парижда жойлашган фонд биржаларининг Халқаро Федерациясига (ФБХБ) аъзо. Бу ташкилотнинг ҳар йили бир марта ўтказиладиган йиғилишида биржа иши бўйича қонунлар тузиш ва чиқариш, қимматли қоғозларни сотишни тартибга солиш, иқтисодий сиёсатнинг фонд бозорларига таъсири, биржалар ишининг техникаси ва технологияси масалалари куриб чиқилади ва мувофиқлаштирилади.

“Тошкент” биржаси — Ўзбекистонда ягона фонд биржасидир. У Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида 1994 йил 8 апрель куни ёпиқ турдаги акционер жамияти сифатида рўйхатдан ўтган. У ўзининг бир қанча минтақаларо шохобчаларига эга.

Қизиғи шундаки, ҳозирги кунгача биржа сўзи қачон ва қаерда пайдо бўлганлиги тўғрисида аниқ маълумот йўқ. Бир қанча тахминлар мавжуд. Бир тахмин бўйича биржа сўзи янги лотин сўзи “bursa” — “чарм ҳамён” маъносини, инглиз тилидаги икки сўз (“exchange” ва “stock”) негизида жамғарма биржаси атамаси пайдо бўлган. Иккинчи тахминга биноан, бу сўз Бельгиянинг Брюге шаҳрида яшовчи жуда бой савдогар голланд Ван Дер Бурсе номи билан боғланади. Бу савдогар гербида учта ҳамён тасвирланган ва унинг ҳовлиси жуда қулай майдонда жойлашган экан. Бу ерда одамлар ҳар куни пул алмаштиришга тўпланганлар. Ван Дер Бурсе кейинчалик ўз ҳовлисини савдогарларга топширади ва охирида бу ҳовли биринчи биржа биносига айланади.

Ҳозирги кунда фонд биржаси деганда тижорат воситачиларининг ташкилий бирлашмаси, қимматли қоғозлар савдо қилинадиган жой тушунилади.

Қимматли қоғозларнинг қуйидаги турлари маълум: акциялар, облигациялар, векселлар, ҳазина мажбуриятлари, банк сертификатлари, ҳосилавий ва халқаро қимматли қоғозлар.

АКЦИЯ — бу акционерлик жамиятининг мол-мулкида ва оладиган фойдасида акция эгасининг ҳиссаси борлигини тасдиқловчи расмий юридик ҳужжат. Акция оддий ва имтиёзли турларга бўлинади. Улар бир-бирдан қуйидагича фарқ қилади. Оддий ак-

цияда олинадиган дивиденд суммаси олинган фойда ҳажмига қараб ҳар хил бўлади. Унинг миқдори ҳеч ким томонидан қатъий кафолатланмайди, аммо оддий акция эгаси акционерлик жамияти йигинида овозга эга, унга жамият ишини бошқаришда қатнашиш ҳуқуқи берилади. Оддий акцияларнинг эгалари бошқа қимматли қоғозларга нисбатан кўпроқ масъулиятни ўз зиммаларига олганликлари туфайли, ана шундай акциялар учун олинадиган дивидендлар миқдори юқорироқ қилиб белгиланади. Шуни ҳам эсдан чиқармаслик керакки, оддий акция эгалари умуман дивиденд олмасликлари ҳам мумкин.

Имтиёзли (преференциал ёки префакция) акция шундай акцияки, у буйича бериладиган дивиденд суммаси (нормаси) фойда ҳажмига боғлиқ эмас, давлат заёмлари каби, олдиндан белгиланган қатъий фоизларда берилади. Агар, маълум бир объектив сабабларга кўра, жорий йил учун дивидендлар тўланмаса, у ҳолда акция эгасига келажакда бу сумма тўланишига кафолат берилади. Аммо имтиёзли акция эгалари акционерлар мажлисида овоз бериш ҳуқуқига эга бўлмайди.

Имтиёзли акциялар қоидага кўра акционер жамияти низом жамғармасининг 10 фоизидан ортиқ чиқарилиши мумкин эмас. Улар турли кўринишларда чиқарилиши мумкин: чақириб олувчи акциялар; комулятив акциялар; ретректив акциялар; конверсияланувчи акциялар; сузувчи ёки узгарувчан курсли акциялар; ордерли акциялар.

ОБЛИГАЦИЯ деб, олинган қарзни тасдиқловчи ва қарзни маълум бир муддатдан кейин қатъий белгиланган фоиз билан қайтариб бериш мажбурияти курсатилган қимматли қоғозга айтилади. Шундай қилиб, облигация тасдиқлайди ва ишонтиради:

1) эмитентни қимматли қоғоз эгасидан пул маблағ олганлигини; 2) маълум бир муддатдан кейин эмитент олган қарзини қайтариб бериши мажбуриятини; 3) инвесторни маълум бир муддатдан кейин берган қарзи учун облигациянинг номинал қиймати буйича мукофот олишини.

Облигациянинг акциядан анча фарқи бор. Биринчидан, олинадиган дивиденд буйича. Акциялар буйича бериладиган дивиденд катта тафовутга эга ёки айрим сабабларга кўра умуман берилмаслиги мумкин, облигациялар буйича бериладиган фоизлар ўзгармас бўлади, ўзгарган тақдирда ҳам жуда сезиларли даражада эмас. Шунинг учун ҳам облигацияларни белгиланган ёки қатъий даромадли қимматли қоғозлар деб ҳам аташади. Давлат облигациясига эга бўлган америкалик фуқаро 7-8 фоиз (йиллик), канадалик — 9-11 фоиз, австралиялик — 15 фоизгача даромад олади. Облигациялар буйича фоизлар эмитентларни оладиган фойдаси ва молиявий аҳволдан қатъий назар ҳар йил бир марта тўланади.

Ундан ташқари, агар маълум бир сабабларга кўра облигация чиқарган жамият тугатилса, облигация эгалари тақсимланадиган фойда ва активларга тегишли равишда даъвогар ҳисобланади.

Яна бир фарқи акцияларнинг даромад келтириш вақти чекланмаган, облигациялар бўйича эса чекланган, чунки облигациялар асосан бир муддатга чиқарилади. Асосий фарқи, акция эгалари мулкдорга айланади, облигация эгалари эса фақатгина кредитор мақомини олади, ҳолос.

Акция ва облигациялар бир-биридан фарқ қилишига қарамасдан, улар ўзаро узвий боғлиқ қимматли қоғозлардир. Иккаласининг ҳам мақсади ягона — бирон-бир манфаатли лойиҳани амалга ошириш учун пул маблағини туплаш.

Акционерлик жамиятлари акция билан бирга облигациялар чиқариш ҳуқуқига ҳам эга. Улар ўзаро алмаштирилиши ҳам мумкин. Шу муносабат билан облигациялар конвертация қилинадиган ва алмаштириладиган облигацияларга бўлинади. — Конвертация қилинадиган облигациялар шу компаниянинг акцияларига алмаштирилиши, алмаштириладиган облигациялар бошқа компанияларнинг акцияларига алмаштирилиши мумкин.

Облигацияларнинг яна бир қанча турлари мавжуд: давлат (энг ишончли ва хавф-хатар деярли нолга тенг); маҳаллий; компания ёки фирма; чет эл; қисқа, ўрта ва узоқ муддатли; исмли ва тақдим этувчига тегишли; чоп қилинган ва қилинмаган; ўзгармас ва ўзгарувчан фоизли (ёки фоизсиз); таъминланган ва таъминланмаган ва бошқа облигацияларга бўлинади.

ВЕКСЕЛ — бу олинган қарзни белгиланган муддатда тўлаш мажбурияти қатъий юкланган, қонун билан тасдиқланган ҳолатда тўлдирилиб расмийлаштирилган қарздорлик тилхатидир.

Илк бор вексел қадимги Грецияда пайдо булган. Кейинчалик XII аср ўрталарида вексел муомаласи Италияда кенг тарқалади. 1930 йилга келиб векселларни тартибга солиш мақсадида халқаро битим “Ягона вексел ҳуқуқи” имзоланади. Бу битимга 25 мамлакат қўшилади. Собиқ шўро ҳудудида янги иқтисодий сиёсат (НЭП) даврида вексел муомаласи кенг ривожланганлиги халқимизга яхши таниш.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси 1995 йил 2 июнда “Ўзбекистон Республикаси халқ ҳўжалигида векселларни қўллаш тўғрисида”ги қарорни қабул қилди. Бу қарорда векселлардан халқ ҳўжалигида фойдаланишга ўтиш бир неча босқичда амалга оширилиши, дастлабки босқичда купроқ тижорат банкларининг векселларидан кенг фойдаланиш, муомалага чиқарилган ҳар бир вексел олдиндан эмитентнинг тўлов қобилиятини аниқлаб, банклар томонидан рўйхатдан ўтказилиши қайд этилган. Шу қарор асосида республикада вексел иши 1995-1997 йилларда анча

ривожланди ва кузлаган натижага эришилмаганлиги муносабати билан бу иш аста-секин ўз моҳияти ва аҳамиятини йўқотди.

Векселлар қуйидаги турларга бўлинади: давлат (яъни хазина); хусусий (яъни шахсий); молиявий; тижорат (товар); оддий ва ўтказма (тратта) векселлар.

Булар ичида энг кенг тарқалгани оддий (соло) ва ўтказма (тратта) векселларидир.

Оддий (ёки “соло-вексел”) вексель берувчининг (қарздорнинг) белгиланган муддатда ва жойда вексел олувчига (ушловчига) пул маблағни тулаш мажбуриятини узида акс эттирган ёзма хужжатдир. Биринчи вексел ушловчи иккинчи шахсга вексел буйича пулни олиш ҳуқуқини бериши мумкин. Масалан, мен товар ёки хизмат сотиб олиб пул ўрнига вексел беришим мумкин. Бунинг учун мен векселни орқа томонига ўтказиш ёзувини ёзаман. Бу ёзув индоссамент деб аталади. Агар бу ёзувни қўшимча вараққа ёзиб ва тасдиқлаб берилса — алонже дейилади. Векселни ўтказувчи шахс индоссант, олувчи шахс — индоссат номини олади.

Оддий вексел индоссамент ёрдамида бир неча маротаба қўлдан қўлга ўтиши мумкин, бунда вексел буйича жавобгарлик барча иштирокчилар учун бир хил бўлади. Вексел ўз вақтида туланмаса, норозилик вексел берувчига билдирилади.

Ўтказма вексел (тратта) вексел берувчининг туловчига пул белгиланган муддатда ва жойда вексел ушловчига ёки унинг буйруғи билан бошқа шахсга сўзсиз тулаш туғрисидаги ёзма хужжатдир.

Бу ерда вексел берувчи трассант, туловчи — трассат номи билан аталади, вексел берувчи қандайдир шахсга тулаб беришни юклайди ва ўзи тулов кафолатига айланади. Шунинг учун ҳам, трассатда трассантнинг векселда кўрсатилган суммадан кўпроқ шахсий моддий қийматлари бўлиши керак.

Трассатни ўз вақтида тулаши учун вексел ушловчи ўз вақтида акцептга хужжат топшириши шарт. Агар трассат туловни (акцептни) қабул қилмаса, унда пулни трассант тулайди.

Амалиётда векселнинг ишончлилигини таъминлаш учун акцептлашдан ташқари, вексел берувчининг кафиллигини олиши мавжуд. Бу ишни аваллаш дейилади. Авалчи (одатда банк) векселни авалласа, бу дегани агар туловчи векселни тулай олмаса, қарз авилист томонидан қопланади.

Яна бир қоида. Муомалада вексел бир неча нусха бўлиши мумкин. Ўтказма векселнинг биринчи нусхаси (прима деб аталади) трассатга юборилади, иккинчиси (секунда деб аталади) муомалага чиқарилади. Ҳар бир нусха ўз рақамига эга бўлади ва ҳар бири қўл қўйиш билан тасдиқланилади. Лекин фақат бир нусха вексел акцептланади.

ХАЗИНА МАЖБУРИЯТЛАРИ. Қарз фақатгина фуқаролар, корхоналар, компания ва фирмалар, давлатлар ўртасида бўлмасдан, балки аҳоли ва давлат ўртасида ҳам бўлади. Айрим пайтларда давлат бюджетнинг касса режалари бажарилишини таъминлаш, бюджет дефицитини камайтириш ва мамлакатда молиявий барқарорликни таъминлаш мақсадида ўз аҳолисидан қарз олади ва қарздорлигини тасдиқловчи ҳужжат беради. Бу ҳужжат хазина мажбурияти деб аталади.

Ўзбекистон Республикасининг хазина мажбуриятлари мижозларнинг давлат бюджетига ўз пул маблағларини берганликларини тасдиқловчи, мазкур қимматли қоғозларга эгаллик қилишнинг бутун муддати давомида белгиланган даромадни олиш ҳуқуқини берувчи расмий ҳужжатдир.

Хазина мажбуриятларининг қисқа, урта ва узоқ муддатли хазина векселлари, облигациялари, молиявий мажбуриятлари ва бошқа турлари мавжуд.

БАНК СЕРТИФИКАТЛАРИ — бу омонат қўйилганлиги тўғрисидаги, омонатчи ёки унинг ҳуқуқий ворисининг белгиланган муддат тўлгандан сўнг омонат суммасини ва унга тегишли фоизларни олишга бўлган ҳуқуқини тасдиқловчи банк, яъни эмитент берган гувоҳномасидир.

Банк сертификатлари икки турда бўлади; депозит ва жамғарма сертификати. Улар: шаклий кўриниши бўйича: нақд пул ва пулсиз кўринишидаги сертификатларга; қарз муддати бўйича: муддатли ва муддатсиз сертификатларга; қайд қилиниш усули бўйича: цессия (эгасининг исми ёзилган) ва цессиясиз сертификатларга бўлинади.

Қимматли қоғозлар бозорида омонатчиларни ёки уларни во-рисларини бенефициарлар деб аташади.

ҲОСИЛАВИЙ ҚИММАТЛИ ҚОҒОЗЛАРНИ чиқариш ва уларнинг муомаласи қоидаларини Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги қошидаги қимматли қоғозлар ва жамғарма биржалари бўйича Давлат комиссиялари белгилайди. Улар қуйидаги турларда бўлиши мумкин: опцион, фьючерс, депозит тилхатлари, варрант, приватизация чеклари ва купонлари.

ОПЦИОН деб икки томонлама тасдиқланган, контрактда келишилган баҳода ва муддатда активларни сотиб олиш ва сотиш ҳуқуқини олишга айтилади. У билан савдо қилиш хавф-хатарни анча камайтиради. Актив эгаси, уни сотиш опционини олиши билан активни бозор қийматининг пасайишидан ўзини кафолатлайди, инвестор эса тескариси.

Опционнинг қуйидаги турлари мавжуд: опцион Call (сотиб олиш); опцион Put (сотиш); опцион Stollage (қўшма); Европача ва Америкача.

Европача усулда опционнинг бажарилишига фақат келишилган вақтда (кунда) рухсат берилади, Америкача усулда — белгиланган муддат ичида, исталган вақтда бажарилиши мумкин.

Опцион бозорида қатнашиш учун қуйидаги тушунчаларни — ЛОТ, СТРИНГ, МУКОФОТ — билиш талаб қилинади. ЛОТ- бу сотувга қўйилган бир хил турдаги активлар партияси. Бир неча лотлар тўплами стринг дейилади. Мукофот — контрактнинг опцион баҳосидир. Бошқача қилиб айтганда контракт эгаси (яъни, сотиб олувчи) сотувчига (яъни контрактни ёзиб берувчига) комиссия тўлайди. Комиссия суммаси мукофот дейилади.

ФЬЮЧЕРС деганда, товарларни ёки қимматли қоғозларни (молиявий фьючерслар) белгиланган муддатда, контракт имзоланган кунда ўрнатилган нарх буйича, келишилган вақтда ва жойда сотиш ва сотиб олиш мажбурияти томонлар зиммасига юклатилганлигини тасдиқловчи ҳужжат тушунилади. Унинг опциондан фарқи шундаки, у шартнома эмас, балки қатъий мажбуриятдир.

ВАРРАНТ деганда шахсларга қимматли қоғозларни маълум бир нархларда сотиб олиш учун берилган сертификат тушунилади ёки бу сўзни тилхат сифатида ҳам ишлатишади. Масалан, сиз уз товарингизни бировнинг омборида сақласангиз, омбор мудир, ҳақиқатдан ҳам сизнинг товарингиз омборда сақланыпти деб ҳужжат беради. Шу тилхатни (бизнинг тилимизда бу ҳужжат омбор маълумотномаси дейилади) чет элда варрант деб аташади.

Умуман олганда, фикримизча, варрантни, депозит тилхатлари, приватизация чеклари ва купонларининг қимматли қоғоз деб аталиши нотўғри бўлмаса ҳам, ўта шартлидир.

Қимматли қоғозлар статистикаси олдида қимматли қоғозлар буйича статистик кузатиш ўтказиш дастурини ишлаб чиқиш ва такомиллаштириш, қимматли қоғозлар жойланиши ва муомаласи ҳақида маълумотлар туплаш, қимматли қоғозларни статистик кўрсаткичлари системасини яратиш ва бу система ёрдамида қимматли қоғозлар бозоридаги мавжуд қонуниятларни аниқлаш ва баҳолаш вазифалари туради.

7.2. ҚИММАТЛИ ҚОҒОЗЛАР СТАТИСТИКАСИ КЎРСАТКИЧЛАРИ

Қимматли қоғозлар бозоридаги жараёнларни ўрганишда ва баҳолашда қимматли қоғозларнинг чиқарилиши, жойланиши (тақсимланиши), муомаласи, даромади ва даромадлилиги кўрсаткичларидан фойдаланилади. Статистикада бу кўрсаткичлар фақат статистикада ўрганилмасдан, балки динамикада ҳам ўрганилади.

Қимматли қоғозларни чиқарилиши (ҳар бир эмитент буйича алоҳида) маълум бир пайтга чиқарилган қимматли қоғозлари сони ва суммаси (қиймати) билан характерланади.

Қимматли қоғозларни жойлаштириш деганда биз уларни биринчи бозорини, яъни илк бор сотилишини тушунамиз. Маълумки, қимматли қоғозларни илк бор сотиш билан асосан эмитентлар ва воситачилар шуғулланишади. Статистик ҳисоботларда илк бор сотилган қоғозларнинг сони ва суммаси туғрисида маълумотлар келтирилади.

Маълумки, қимматли қоғозлар бир неча бор сотилиши мумкин. Уларнинг сотилиши ва қайта сотилиши иккинчи бозор, яъни фонд бозориди амалга оширилади. Қимматли қоғоз биржада сотилиши учун, олдин котировка варақасига (листинг) киритилиши керак.

Ҳар қандай қимматли қоғоз ҳам листингга киритилавермайди. Листингга киритилиш шартлари мавжуд. Масалан, Нью-Йорк жамғарма биржасига киритилиши учун акция қуйидаги талабларга жавоб бериш керак. Компания акциясининг балансдаги қиймати 18 млн. доллардан кам бўлмаслиги; компанияни фойдаси кейинги 3 йилдан 2 млн. доллардан кам бўлмаслиги; 100 ва ундан ортиқ акцияга эга булган 2000 акционери бўлиши; очиқ савдога камида 1100000 дона акция чиқарган бўлиши; уларнинг ойлик айланмаси 100000 донадан ошиши зарур.

Россияда бу талаб пастроқ. Масалан, МЦФБнинг икки талаби мавжуд: эмитентнинг капитали (соф активлари) суммаси 50 млн. рублдан кам бўлмаслиги (тижорат банклари учун); 100 млн. рубл — бошқа эмитентлар учун. Қимматли қоғозлар сони, тегишли равишда 2500 ва 5000 дона. Булардан ташқари эмитентлар МЦФБга: эмиссия лойиҳалари, молиявий ҳисобот, эълон қилинган ва туланган дивидендлар ҳажми, маълумотларини топширишлари керак.

Қимматли қоғозлар муомаласи туғрисидаги маълумотлар ҳисоботларда маълум бир даврга берилади. Уларга: сотилган ва сотиб олинган қимматли қоғозлар сони; сотилган ва сотиб олинган қимматли қоғозлар суммаси ва бошқалар киради. Бундай маълумотлар эмитентлар ва қимматли қоғозларнинг турлари буйича алоҳида берилади.

Фоизлар, дивидендлар ва купондан олинган даромад қимматли қоғозларнинг даромад курсаткичлари ҳисобланади.

Мутлоқ даромад суммаси акция буйича дивиденд суммасига тенгдир. Дивиденд акциялар сонига пропорционал тақсимланувчи соф фойданинг бир қисми.

Ҳукумат, акционерлик жамиятлари, корхона ва ташкилот облигациялари буйича белгиланган даромад суммаси уларнинг номинал қийматидан фоиз шакли усулида аниқланади. Бу сумма

облигациянинг неча йилга чиқарилганлигига боғлиқ. Муддат ту-
гагандан кейин облигация қайтариб сотиб олиниши керак.

Облигациялар, сертификатлар ва векселлар буйича даромад
суммаси белгиланган фоиз ставкаси, уларнинг номинал қиймати
ва улардан фойдаланиш муддатига қараб аниқланади.

Хазина мажбуриятлари ва ҳукумат облигациялари буйича да-
ромад ҳажми купондан олинadиган фоиз ставкаси ва қимматли
қоғознинг ўсган қийматига боғлиқ.

Акция буйича даромад суммаси дивидендлар ва акциялар со-
тиб олиш ва сотиш (курс) нархлари фарқининг йиғиндисига тенг.

Дивиденд суммаси ва нормаси қуйидаги формулалар билан
аниқланилади:

$$D = \frac{i_q \cdot P_{ном}}{100}; \quad i_q = \frac{D}{P_{ном}} \quad (1)$$

Акцияларни сотиб олиш ва сотиш (курс) нархларини фарқи-
дан олинadиган даромад эса:

$$K = P_{курс} - P_{сотиб\ олиш} \quad (2)$$

Акция буйича жами даромад суммаси дивидендлар ва акция
сотиб олиш ва сотиш нархининг фарқи йиғиндисига тенг.

$$Ж.Д. = D + \Delta K \quad (3)$$

бу ерда: D — дивиденд суммаси; i_q — йиллик дивиденд ставкаси
(% ҳисобида); $P_{ном}$ — акциянинг номинал баҳоси; $P_{курс}$ — акци-
янинг сотиш баҳоси; $P_{сотиб\ олиш}$ — акциянинг сотиб олиш ба-
ҳоси; ΔK — сотиш билан сотиб олиш баҳоларининг фарқи; Ж.Д. —
жами даромад.

Мисол. Номинал қиймати 1000 сўмга тенг булган акция сотиб
олинган. Йиллик дивиденд ставкаси 40%. Бир йилдан кейин ак-
ция курси 5% пасайди ва акция сотилди. Жами даромад ва даро-
мадлилик даражаси аниқлансин.

1. Дивиденд суммаси:

$$D = \frac{i_q \cdot P_{ном}}{100} = \frac{40 \cdot 1000}{100} = 400 \text{ сўм}$$

2. Акция сотиш ва сотиб олиш фарқи:

$$\begin{aligned} D_k &= (P_{курс} \times i_p) - P_{сотиб\ олиш} = \\ &= 1000 \times 0,95 - 1000 = -50 \text{ сўм.} \end{aligned}$$

3. Жами даромад:

$$Ж.Д. = Д + \Delta k = 400 - 50 = 350 \text{ сўм.}$$

4. Даромадлилик даражаси:

$$i_{ж.д.} = \frac{350 \cdot 100}{100} = \frac{35000}{100} = 35\%$$

Демак, акция эгаси (инвестор) ҳар бир сўм қилган харажатига (қўйилмасига) 35 тийиндан даромад олган.

Облигациялар бўйича даромад мукофот (купон тўлови), уларни қоплаш ва сотиб олиш баҳолари ўртасидаги фарқ йиғиндисидан ташкил топади.

Мукофот (купон тўлови) мутлоқ суммаси (йиллик) қуйидаги формула билан аниқланилади:

$$D_{йиллик} = \frac{i_c \cdot P_{ном}}{100} \quad (4)$$

Қоплаш ва сотиб олиш баҳолари ўртасидаги фарқ:

$$\Delta K = P_{ном.} - P_{сотиб\ олиш} \quad (5)$$

Жами даромад суммаси:

$$Ж.Д. = D_{йил.} + \Delta K \text{ бу бир йил учун.}$$

Облигацияларнинг умумий муддати учун қуйидаги формула қўлланади:

$$Ж.Д. = Ж.Д_{йил.} \times n \text{ ёки } Ж.Д. = D_{йил.} \times n + \Delta k, \quad (6)$$

бу ерда: $D_{йил.}$ — мукофотнинг мутлоқ суммаси; i_c — йиллик купон ставкаси; $P_{ном.}$ — облигациянинг номинал қиймати; Δk — капитални абсолют ўзгариши (йиллик); n — йиллар сони.

Мисол. Облигация 1400 (курс баҳоси) сўмдан сотиб олинган ва қоплаш муддатигача (5 йил) ушлаб турилади. Йиллик купон ставкаси 12%, облигация номинал қиймат бўйича қопланади. Облигацияни жами даромадлилик даражаси аниқлансин.

1. Йиллик мукофот суммаси:

$$D_{йил.} = \frac{12 \times 100}{100} = 120 \text{ сўм}$$

2. Капиталнинг абсолют ўзгариши: $\Delta K = 1000 - 1400 = -400$ сўм.
Бу ердан бир йиллигини аниқлаш учун: $-400 : 5 = -80$ сўм.

3. Жами даромад: Ж.Д. = 120 - 80 = 40 сум.

4. Даромадлилик даражаси:

$$ic = \frac{40 \times 100}{1400} = 2,86\%$$

Демак, ҳар йили инвестор бир сўмлик капиталига 2,86 тийин даромад олган.

Векселлар буйича даромадни ҳисоблаш векселнинг эгасига боғлиқ: у векселни қоплаш муддати тулганга қадар ушлаб туриши мумкин; у векселни бошқа бир шахсга бозор курси буйича сотиши мумкин; банкка топшириши мумкин ва ҳ.к.

Агар векселнинг эгаси уни қоплаш муддати тулгунга қадар ушлаб турса, у номиналдан юқори сумма олади:

$$D = \frac{i \text{ в йил} \times P_{\text{ном}} \times n}{365 \text{ ёки } 360} \quad (7)$$

бу ерда: *i* в йил — йиллик фоиз ставкаси; *P_{ном}*. — векселнинг номинал баҳоси; *n* — векселни қўйилишидан қопланишигача бўлган кунлар сони.

Опционлар буйича даромад суммаси ва даражасини аниқлаш учун, уларнинг нархлари рўйхатини кўриб чиқайлик.

Амалиётда опционлар қўйидаги нархларда улчанади.

1. Опционнинг бажарилиши баҳоси (*P_б*). Бу опцион шартномасида келтирилган ва белгиланган активнинг базис баҳосидир.

2. Курс баҳоси (*P_к*).

3. Опционнинг ички қиймати (*P_и*). Бу опцион эгаси тузилган контрактни ўша даврда сотиб юборганда оладиган даромад суммаси.

4. Опционнинг ташқи (вақтинчалик) қиймати (*P_т*)- Бу опционни сотувчиси оладиган мукофот суммаси.

5. Опционнинг тула қиймати (*P*). Бу сотиб олувчининг сотувчига тўлайдиган суммаси.

Опционнинг тула қиймати (*P*) унинг ички ва ташқи қиймати йиғиндисидан иборат:

$$P = P_u + P_t \quad (8)$$

Опцион ушловчисининг даромади, опционнинг ички қиймати ва мукофот миқдори бағлиқ:

$$D = D_u - P, \text{ бу ердан } D_u = P_k - P_b \quad (9)$$

бу ерда: *D* — даромаднинг мутлоқ миқдори; *D_и* — сотиш ва бажариш нархларининг фарқи; *P* — сотиб олувчининг сотувчига тўлай-

диган мукофот миқдори. Опционнинг даромадлилик даражаси қуйидагича ҳисобланади:

$$i = (P : П) \times 100 \quad (10)$$

7.3. ҚИММАТЛИ ҚОҒОЗЛАРНИ УМУМЛАШТИРУВЧИ КЎРСАТКИЧЛАРИ

Акциялар сотиш (курс бўйича), ҳақиқий, номинал, эмиссион қийматларда ва ҳақиқий нархларда ифодаланади.

Акцияни номинал қиймати (P_n) эмитентни низомдаги капитални унинг чиқарган акциялари сонига нисбати билан аниқланади. Эмиссион қиймати номиналдан паст бўлади. Акционерлик жамиятлари ўз ходимларига чиқарган акцияларининг 30 фоизгача чегирма билан сотиш ҳуқуқига эга. Сотиш (бозор) қиймати талаб ва таклиф асосида вужудга келади. Булардан ташқари акциялар ҳақиқий қийматга эга. Бу кўрсаткич дивиденд суммасини керакли бўлган фойдалилик даражасига бўлиш орқали аниқланади.

Керакли (минимал) фойдалилик даражаси (КФД) хавф-хатарсиз фойдалилик даражаси ва хавф-хатар учун тўлов йиғиндисидан иборат. Биринчи кўрсаткич одатда давлат облигацияларининг фоиз ставкасига тенг деб олинади. Хавф-хатар даражаси бета миқдори билан баҳоланади. Бу ўзи биржадаги бутун акциялар бўйича фойдалар ва аниқ акция фойдаси ўртасидаги чизиқли боғланиш бурилмасини бурчаги тангенсига тенг. Масалан, хавф-хатарсиз фойда даражаси 20% ташкил қилса, бета миқдори — 1,2; қимматли қоғозларнинг умумбозор ўртача фойдалилик даражаси 35 фоизга тенг дейлик. У вақтда керакли (минимал) фойдалилик даражаси тенг:

$$\text{КФД} = 20 + 1,2 (35 - 20) = 38\%$$

Энди акциянинг ҳақиқий қийматини ҳисоблаш мумкин $A\text{X}\text{K} = D : \text{КФД}$. Масалан, дивиденд суммаси 200 сум, акциянинг жорий бозор қиймати 1000 сум бўлсин. Бу ердан $A\text{X}\text{K} = 526 (200 : 0,38)$ сум. Кўриниб турибдики, акциянинг ҳақиқий қиймати сотиш қийматидан деярли икки баравар паст. Хулоса — мавжуд акцияларни тезлик билан сотиш керак.

Амалиётда дивидендлар ўсиши ёки пасайиши мумкин. Агар дивидендларнинг ўсиши мўлжалланса ёки аниқланса $A\text{X}\text{K}$ қуйидаги формула билан ҳисобланилади.

$$A\text{X}\text{K} = \frac{D_0(1+P)}{\text{КФД}-P} \quad (11)$$

бу ерда P — йиллик кузда тутилган узиш суръати. Масалан, аниқ бўлишича келгусида ҳар йил ўртача дивиденд 17 фоизга ортади. Бунда:

$$АХК = \frac{200(1+0,17)}{0,38-0,17} = \frac{200 \times 1,17}{0,21} = \frac{234}{0,21} = 1114 \text{ сум.}$$

Бундай пайта акциялар сотиб олинса мақсадга мувофиқ. Қимматли қоғозлар бозорида акцияларнинг ҳақиқий нархи (АХН) ҳам аниқланади. АХН аниқлашда қуйидаги формуладан фойдаланамиз

$$АХН = \frac{D_1}{KФД-P} \times \frac{P}{N}, \quad (12)$$

бу ерда: D_1 — биринчи йил охирида кутиладиган фойдада дивидендлар ҳиссаси; P — фойда суммаси; N — акциялар сони.

Фонд биржалари кўрсаткичлари динамикасини ўрганишда индекс методи кенг қўлланилади. Ҳисобланадиган индекслар, амалиётда биржа индекслари деб ном олган. Биржа индексларининг анъанавий индекслардан фарқи, улар фақат динамикани харақтерлаб қолмасдан, балки ўртача даражаларга ҳам баҳо беради.

Акция баҳолари бўйича анъанавий индекслар қуйидаги формулалар билан ҳисобланади.

Битта акция бўйича

$$i_p = \frac{P_{K_1}}{P_{K_0}}$$

Гуруҳ акциялари бўйича

$$i_p = \frac{P_{K_1}}{P_{K_0}} \quad (14)$$

Махсус индекслар қуйидаги формула билан

$$\bar{P}_K = \frac{\sum_{j=1}^N P_{Kj}}{N} \quad (15)$$

бу ерда: P_{K_1} ва P_{K_0} — турли акцияларнинг ўртача сотиш (курсовой) нархи; j — маълум компанияларнинг акциялари сони (номи); P_{Kj} — j сондаги акцияларни сотиш (курс) нархи; N — акциялар сони.

Дунёга таниқли Доу-Джонс индекслари ҳаммаси шу формула билан ҳисобланган.

Доу-Джонс индекслари “Уолл Стрит Джорнэл” журналининг редактори Доу номи билан боғлиқ. У киши бу индексни биринчи марта 1897 йилда 12 хил турли акцияларнинг курсини қўшиб, олинган натижани 12 бўлиб ҳисоблаган.

Доу-Джонснинг 4та индекси мавжуд: саноат индекси (30 та йирик компания бўйича); транспорт индекси (20 та); коммунал (15

та); комплекс $[i - 65 (30 + 20 + 15)]$. Бу индексларни “Доу Джонс энд компани” компанияси ҳисоблайди ва чоп қилади.

Ҳар қандай ўртача арифметик миқдорларга ўхшаб Доу-Джонс индексларининг камчилиги энг юқори котировкага эга бўлган ёки қиммат акцияларни умумий ўртача таъсирини ҳисобга олмайди. Бу муаммони қуйидаги формулани қўллаш билан ҳал қилиш мумкин.

$$\bar{P}_K = \frac{\sum_{j=1}^N P_{kj} N_j}{\sum P_{k0j} N_j} \quad (16)$$

i' бу ерда: P_{kj} — битимдаги K компаниянинг акциясини сотиш баҳоси; K_j — шу курс бўйича сотилган акциялар сони; N_j — j битимдаги сотилган акциялар сони.

Турли хил компанияларнинг акциялари баҳосини динамикасини таҳлил қилишда, анъанавий индекслар қўлланилади:

$$I_p = \frac{\sum_{j=1}^N P_{kij} N_j}{\sum_{j=1}^N P_{k0j} N_j}; \quad (17)$$

бу ерда: N_j — j номли чиқарилган акциялар сони.

Қимматли қоғозлар амалиётида, бизга маълумки, кўпчилик миллий биржалар, ўз мамлакатлари иқтисодиётининг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда турлича индексларни ҳисоблашади ва чоп қилишади. Улар бизга маълум бўлсада, уларнинг ҳаммасини бу ерда келтириш ва таҳлил қилиш бу дарсликнинг вазифасига кирмайди. Бу иш махсус “Биржа статистикаси” дарслигида амалга оширилиши мумкин.

8-мавзу. СУҒУРТА БОЗОРИ СТАТИСТИКАСИ

8.1. СУҒУРТА БОЗОРИ СТАТИСТИКАСИНING ПРЕДМЕТИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

Суғурта молиявий фаолиятнинг бир тури бўлиб, унинг мақсади корхоналар, ташкилотлар ва хусусий шахсларга суғурта хатари бўлган тақдирда зарар ўрнини улар томонидан тўланган пул маблағлари ҳисобидан ташкил қилинган суғурта жамғармасидан қоплаш ҳисобланади.

Суғурта хатари — кишиларнинг онгли фаолиятига боғлиқ бўлмаган ҳолда (ҳалокат, йўл фожиаси, авария, сув тошқини, ер қимирлаши, қурғоқчилик, ўлим, кризис ҳамда бошқа табиий ва ижти-

мой фалокатлар) руй бериши эҳтимолига ва тасодифига эга булган воқеалардир.

Суғуртанинг объектларига қуйидагилар киради:

1) шикастланган мол-мулкдан келган зарарни қоплаш бўйича моддий манфаатлар;

2) шахсий ҳаёт, соғлиқ, меҳнат қобиляти билан боғлиқ булган хатарлар;

3) масъулият хатарлари, яъни суғуртачининг қопланмаган қарзлари, маҳсулотни муддатида етказиб бермаслик, учинчи томонга зарар етказилиш ва бошқалар билан боғлиқ булган потенциал йўқотишлари.

Объекти бўйича суғурта қуйидаги тармоқларга бўлинади: мулкӣ, шахсий ва масъулият суғуртаси. Ўз навбатида суғурта тармоқлари тармоқчаларга ва яна алоҳида турларга бўлинади. Мулкӣ суғурталашда корхоналар, ташкилотларни мулкчилик шакллари бўйича (давлат, кооператив, акционерлик, якка ҳолдаги ва бошқалар) ажратилади, шу жумладан турлари бўйича — биноларни, қурилмаларни, хом-ашёларни, материалларни, ёқилғини, транспорт воситаларни, уй-хўжалиги мулкларини ва бошқаларни суғурталаш. Шахсий суғурталаш тармоғида — ҳаётни суғурталаш қуйидаги турларга бўлинади: соғлиқни, меҳнат қобилятини, пенсияларни (ёши бўйича, инвалидлик, бахтсиз ҳодисалардан ва бошқалар) суғурталаш ва бошқаларга.

Маъсулиятни суғурталаш қуйидаги турларга бўлинади: автотранспорт воситалари эгаларининг, юк ташишнинг, тадбиркорлик ва молиявий хатарларнинг ҳамда бошқаларнинг фуқаролик маъсулиятларига.

Объектларни турлари бўйича суғурталаш икки шаклда олиб борилади: мажбурий ва ихтиёрий. Мажбурий суғурталаш давлат томонидан қонун асосида амалга оширилади, яъни бунда суғуртанинг объектлари, турлари, шартлари ва қоидалари, шунингдек суғурталовчи ва суғурта қилинувчининг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари, тариф ставкалари ва бошқалар аниқлаб берилган бўлади.

Мажбурий суғурталашга фуқароларнинг ижтимоий ва тиббий суғуртаси, йўловчиларни суғурталаш, нотариус ва божхона брокерларининг касбий маъсулиятини суғурталаш, диний ташкилотларга ижарага берилган, давлат корхоналари ва давлат қурилишлари мол-мулкни суғурталаш, фуқароларнинг мулки ҳисобланган турар жойлар, дала ҳовлилар, боғ уйлар, хўжалик қурилмалари ва бошқалар киради.

Ихтиёрий суғурталаш суғурталовчи ва суғурталанувчи томонлар ўртасидаги шартномага асосланади, унинг аниқ шартлари амал қилиб турган қонунчилик доирасида суғурталанувчи томонидан мустақил равишда ўрнатилади. Ихтиёрий равишда корхоналар ва

ташкilotларнинг турли хил моддий бойликлари, молиявий хатарлар, бузиш йўли билан ўғирланадиган уй-жой мулки, ёнгиндан, водопроводнинг авариясидан, қўшимча пенсия билан таъминлаш ва тиббий суғурта ва бошқа мол-мулк, ижтимоий, шахсий, маиший характердаги хатарлар суғурталанади.

Суғурта бозорининг кўриб чиқилган категориялари суғурта ташкilotлари ишини ташкил қилишда, шунингдек суғурта статистикасини ташкил қилиш учун ҳам асос ҳисобланади. Чунки суғурта статистикасининг асосий вазифаси суғуртанинг молия-пул муносабатларини ифодаловчи кўрсаткичлар тизимини ишлаб чиқиш, уларнинг даражасини, таркибини ва динамикасини таҳлил қилиш, самарадорлиги ва суғурта жараёнларининг ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг бошқа кўрсаткичлари билан ўзаро боғлиқлигини баҳолаш ҳисобланади.

8.2. СУГУРТА СТАТИСТИКАСИНИНГ КЎРСАТКИЧЛАР ТИЗИМИ

Суғурта статистикаси кўрсаткичлари мазмуни ва ҳисоблаш усуллари бўйича қуйидаги гуруҳларга бўлинади. Мазмун белгиси бўйича улар суғурта объектига қараб юқорида кўрсатилган тамойилларга мос равишда гуруҳларга бўлинади. Ҳисоблаш усуллари бўйича: миқдорий, нисбий ва ўртача кўрсаткичларга бўлинади. Кўрсаткичлар тизими, шунингдек натурал ва қиймат кўрсаткичларига, қиймат кўрсаткичларининг ўзи эса жорий ва доимий (таққосланма) баҳоларга бўлинади.

Суғурта операцияларининг мутлоқ ўлчовларини характерловчи миқдорий кўрсаткичлар ўз ичига суғурта компаниялари сони, суғурта операциялари ўлчовлари, суғурталовчилар ва суғурта агентларининг сони, талофот кўрган объектлар сони, тузилган шартномалар миқдори, низом капитали, суғурта бадаллари ва тўловлари суммалари ва бошқа кўрсаткичларни олади.

Нисбий ва ўртача кўрсаткичлар ёрдамида суғурта бозорининг интенсивлиги ва самарадорлиги характерланади, шунингдек даромадлар ва харажатларнинг таркиби, талофот кўрган объектларнинг ҳиссаси, суғурта қоплами тўловларининг суғурта турлари, шакллари бўйича улуши ва бошқалар характерлаб берилади. Суғуртанинг типик жараёнларини ўрганишда хусусан суғурта бадаллари, суғурта юкламалари ва тўловлари, тариф ставкалари, суғурта суммаларининг зарари кўрсаткичлари, молиявий турғунлик коэффициентлари ва бошқа умумий кўрсаткичларда ўртача миқдорларни ҳисоб-китоб қилишга мурожаат қилинади.

Алоҳида гуруҳни суғуртанинг умумлаштирувчи кўрсаткичлари ташкил қилади, улар суғурта ташкilotлари ишининг умумий

кўрсаткичлари ўзаро боғлиқлигини ва уларга алоҳида омилларнинг таъсирини характерлаб беради.

Суғуртанинг кўрсаткичлар тизими бутун мамлакат бўйича, шунингдек иқтисодий ҳудудлар, вилоятлар, шаҳарлар ва туманлар бўйича ҳисоблаб чиқилади.

Суғурта статистикасида умумлаштирувчи кўрсаткичлар билан бир қаторда гуруҳлаш усули кенг қўлланади. Суғурта ташкилотлари мулкчилик шакллари, суғурта тармоқлари ва турлари, низом капиталининг ҳажми, ишловчиларнинг сони ва бошқа кўрсаткичлар бўйича гуруҳларга ажратилади. Бу ерда Ўзбекистонда мулкчилик шакллари негизида суғурта ташкилотларининг улуши бўйича маълумотлар таҳлил қилиниши керак.

Низом капитали, суғурта бўнаклари ва тўловлари, суғурта агентларининг сони, тузилган шартномаларнинг сони ва бошқа кўрсаткичлар бўйича йирик, ўрта ва кичик суғурта компанияларига бўлинади.

Суғурта статистикасида, шунингдек комбинациялашган гуруҳлаш қўлланади (икки ва ундан ортиқ белгиларни қўшиш орқали). Масалан, суғурта бўнаклари, тўловлари ва бошқа кўрсаткичлар суғурта турлари бўйича мулкчилик шакллари, тармоқлар, регионлар, иқтисодий туманлар ва бошқалар бўйича ўрганилади.

8.3. МОЛ-МУЛКНИ СУҒУРТАЛАШ СТАТИСТИКАСИНИНГ КўРСАТКИЧЛАРИ

Мол-мулкни суғурталашнинг асосий мутлоқ кўрсаткичларига қуйидагилар киради: суғурта майдони (N_{max}), суғурталанган объектлар сони (тузилган шартномалар сони) — N , суғурта ҳодисалари сони (P_c), талафот кўрган объектлар сони (P_n), суғурталанган мол-мулкнинг суғурталаш суммаси (S), талафот кўрган объектларнинг суғурталаш суммаси (S_n), суғурта қоплашининг тўлов суммаси (W), суғурта тўловларининг келиб тушган суммаси (V).

Мол-мулкни суғурталашнинг умумлашган кўрсаткичлари қуйидагича ҳисобланади:

Суғурта ҳодисаларининг частотаси
$$K_ч = \frac{n}{N} = \frac{\text{Суғурта ҳодисалари сони}}{\text{Суғурталанган объектлар сони}} \times 100\%$$

Бу кўрсаткич 100 (1000) та тузилган шартномага қанча суғурталаш ҳодисалари тўғри келишини кўрсатади.

Талафот кўрган объектларнинг улуши
$$d = \frac{P_n}{N} = \frac{\text{Талафот кўрган объектлар сони}}{\text{Суғурталанган объектлар сони}} \times 100\%$$

Бу кўрсаткич умумий суғурталанган объектлар сонидан талафот кўрган объектларнинг улушини характерлаб беради. У фоизларда ёки коэффицентларда ифодаланеди.

Суғурта ҳодисаларининг ҳалокатлилиги
$$K_{оп} = \frac{Пп}{Пс} = \frac{\text{Талафот кўрган объектлар сони}}{\text{Суғурта ҳодисалари сони}}$$

Бу кўрсаткич битта суғурта ҳодисасидан талафот кўрган объектлар улушини кўрсатади (сув тошқинидан, зилзиладан, ёнгиндан ва бошқалардан) талафотлар миқёсини характерлаб беради.

Йўқотилишнинг тўлаллиги
$$K_y = -\frac{W}{S_n} = \frac{\text{Суғурта қоплами туловининг суммаси}}{\text{Талафот кўрган объектларнинг суғурта суммаси}}$$

Бу кўрсаткич талафот кўрган объектларнинг суғурта суммасидаги қоплаш тўловининг улушини кўрсатади.

Суғурта қопламининг тўлов коэффиценти
$$K_B = -\frac{W}{S_n} = \frac{\text{Тўлов суммаси}}{\text{Суғурта тўловлари суммаси}}$$

Бу кўрсаткич суғурта ташкилотларининг молиявий ҳолатини кўрсатади. Суғурта тўловларининг умумий суммасида тўловларнинг ҳиссаси қанча кам бўлса, суғурта жамғармаси ва унинг молиявий турғунлиги шунча юқори бўлади.

Суғурта тўлови бадалларининг даражаси
$$d_B = -\frac{V}{S} = \frac{\text{Суғурта тўловлари суммаси}}{\text{Суғурталанган мол-мулк суммаси}}$$

Бу кўрсаткич суғурта суммасининг 100 сўми ёки 1 сўмига тўғри келадиган бадал миқдорини ифодалайди.

Суғурта суммасининг зарарлилиги
$$q = -\frac{W}{S} = \frac{\text{Суғурта қопламининг тўлов суммаси}}{\text{Суғурталанган мол-мулк суммаси}}$$

Бу ҳар 100 сўмлик мол-мулкнинг суғурта суммасига тўғри келадиган суғурта зарари миқдори кўрсаткичидир. Бу суғурта ташкилотлари фаолиятини умумлаштирувчи муҳим кўрсаткич кўп омиларга боғлиқ бўлади: суғурталанган ва талафот кўрган объектлар сонига, суғурталаш ҳолатларига, суғурта суммасига, суғурта

қопловига ва бошқаларга. Зарарлилик курсаткичи тариф ставка-сини ҳисоблаш учун асос бўлиб хизмат қилади.

Суғуртанинг типик жараёнларини характерловчи умумий курсаткичлар каби ўртача курсаткичлар қуйидаги усулларда ҳисобланади:

Талафот қур-
ган объектлар-
нинг ўртача
суғурта
суммаси

$$\bar{S} = \frac{S_n}{\Pi n} = \frac{\text{Талафот қурган объектларнинг суғурта суммаси}}{\text{Талафот қурган объектлар сони}}$$

Бу курсаткич суғуртани баҳолаш миқёсида битта талафот қурган объектдан келган ўртача зарар миқдорини курсатиб беради.

Суғурта
туловининг
(бадалининг)
ўртача суммаси

$$\bar{V} = \frac{V}{N} = \frac{\text{Суғурта туловлари суммаси}}{\text{Суғурталанган объектлар сони}}$$

Бу битта суғурталанган объектга (суғурталанган мол-мулк бирлигига) туғри келадиган суғурта бадаллари суммасини курсатади.

Суғурталанган
объектларнинг
ўртача
суғурталанган
суммаси

$$\bar{S} = \frac{S}{N} = \frac{\text{Суғурталаш суммаси}}{\text{Суғурталанган объектлар сони}}$$

Бу битта суғурталаш объектига туғри келадиган ўртача суғурта-лаш суммаси миқдорини ифодалайди.

Суғурта
қопловининг
ўртача суммаси

$$\bar{W} = \frac{W}{\Pi n} = \frac{\text{Суғурта қопловининг туловлари суммаси}}{\text{Талафот қурган объектлар сони}}$$

Бу курсаткич орқали битта талафот қурган объектга ёки талафот қурган мол-мулк бирлигига туғри келадиган туловлар ўртача миқдори ўлчанади.

Ўртача курсаткичлар асосида ўртача коэффициентлар ҳисобланади, жумладан, суғурта қоплови туловининг ўртача коэффициенти: суғурта қоплови тулови ўртача коэффициентининг суғур-

та туловлари ўртача суммасига нисбати билан ($K_v = W/V$); суғурталанган объектларнинг ўртача суммасидаги зарарнинг ўртача ҳиссаси: талофот қўрган объектлар ўртача суғурта суммасининг суғурталанган объектларнинг ўртача суммасига нисбати билан ($dy = S_n / S$); йўқотилиш тулагининг ўртача кўрсаткичи: ўртача суғурта қопловининг талофот қўрган объектларнинг ўртача суғурталанган суммасига нисбати билан аниқланади ($K_y = W / S_n$); суғурталаш ҳодисалари оғирлигининг ўртача коэффиценти ($K_t = W / S$): суғурта қоплови ўртача суммасининг суғурталанган объектларнинг ўртача суммасига нисбати билан аниқланади.

8.4. СУГУРТАЛАШНИНГ ТАРИФ СТАВКАЛАРИ СТАТИСТИКАСИ

Тариф ставкаси (суғурта тарифи) суғурталаш суммаси ёки суғурталаш объекти бирлигидан олинadиган суғурталаш бадали нормасини англатади. Уни суғурта химоясининг баҳоси деб ҳам аташади. Мол-мулк суғуртасида ставка нормаси йиллик суғурта суммасининг ҳар 100 сумидан олинadиган бадал ҳисобланади. Шунингдек тариф жами суғурта суммасидан олинadиган фоиз ставкаси ҳам бўлиши мумкин.

Суғурта тарифи нетто-ставкадан (суғурта мукофоти) ва брутто-ставкадан ташкил топади. Нетто-ставка суғурта жамғармасини шакллантириш ва суғурта қопловларини тулаш учун мулжалланган. У суғурта бадалларининг асосий қисми ҳисобланади (90 фоизгача). Брутто-ставка — бу нетто-ставкага қўшимча (юклама) бўлиб, у ўз ичига маъмурий-ҳужалик сарфлари ва фойдани олади. Суғурталаш объекти турига қараб, ҳудудий қўшимча 8 фоиздан 40 фоизгача бўлиши мумкин.

Бўлажак нетто-ставка зарарлиликнинг ўртача йиллик кўрсаткичлари асосида аниқланади. Бу ўртача йиллик кўрсаткичлар утган 5-10 йиллик динамик қаторлар бўйича, уларнинг вариация даражасини ҳисобга олган ҳолда яъни қуйидаги формула билан аниқланади:

$$U = q + t\sigma$$

бу ерда: t_s — хавф-хатар қўшимчаси ёки тасодифий хато бўлиб, унга ўртача зарарлилик мувофиқлаштирилади. Купаювчи t ишонч коэффиценти дейилиб, у воқеаларнинг рўй бериш эҳтимолига боғлиқ, s — зарарлиликнинг ўртача квадратик четланиши — четланиш стандартидир.

Нетто-ставкани ҳисоблаш учун зарарлилик даражасининг динамика қатори тузилади ва вариация коэффиценти ёрдамида унинг турғунлиги аниқланади:

$$V = \frac{\sigma \cdot 100}{\bar{q}}$$

Турғунликни баҳолашда 40% га тенг булган коэффициентнинг меъёрий фойдалилигидан келиб чиқилади. Унинг миқдори қанча кам булса, динамика қаторининг даражаси шунча турғун, ўртача кўрсаткичлар шунча ишончли бўлади. Ставкалар суғурталашнинг аниқ турлари ва объектлари бўйича ҳисобланади (8.1-жадвалдаги схема бўйича).

8.1-жадвал

Вариация кўрсаткичларини ҳисоблаш

Йиллар	Суғурта суммасининг ҳар 100 сум, тийин келадиган зарарлилик, q_i	$q_i - \bar{q}$	$(q_i - \bar{q})^2$
1997	28	-1	1
1998	27	-2	4
1999	30	1	1
2000	29	0	0
2001	31	2	4
	145		10

Беш йил учун ўртача йиллик зарарлилик ўртача арифметик бўйича аниқланади:

$$\bar{q} = \frac{\sum q_i}{n} = \frac{145}{5} = 29 \text{ тийин}$$

Зарарлиликнинг ўртача квадратик четланиши қуйидагига тенг бўлади:

$$\sigma = \sqrt{\frac{\sum (q_i - \bar{q})^2}{n}} = \sqrt{\frac{10}{4}} = \sqrt{2,5} = 1,58 \text{ тийин}$$

Вариация коэффициенти эса:

$$V = \frac{\sigma \cdot 100}{\bar{q}} = \frac{1,58 \cdot 100}{29} = 5,45\%$$

Вариация коэффициенти катта эмас ва шунинг учун ҳам динамик қаторни турғун деб ҳисоблаш мумкин, мулкий суғурталаш-

нинг ўртача зарарлилиги эса типик атрофи дейиш мумкин. Динамик қаторнинг типиклик даражасини медиана ёрдамида баҳолаш мумкин. Агар унинг даражаси ўртача арифметик миқдорга яқин бўлса, унда қатор тургун деб баҳоланади. Бизнинг мисолимизда бу даражалар бир хил чиқди.

Хавф-хатари катта ҳисобланган нетто-ставканинг даражаси маълум эҳтимол билан кафолатланади. Агар уни 0,683 эҳтимоллик билан кафолатлашса, унда бунга $t=1$ ишонч коэффиценти тўғри келади. Агар эҳтимоллик даражасини 0,954 кўтарсак, хавф-хатар кўшимчаси икки бараварга кўпаяди, яъни бу эҳтимолликда ишонч коэффиценти 2 га тенг бўлади. Энди нетто-ставкани бу эҳтимоллик билан аниқлаймиз:

$$U' = q + ts = 29 + 2 \times 1,58 = 32,16 \text{ тийин.}$$

Айтиш мумкинки, 95,4% суғурта ҳолатлари суғурта ставкасидан кам зарарлиликка эга бўлади, 4,6% эса унинг чегарасидан ошади. Брутто-ставка қуйидаги формула билан аниқланади:

$$U = \frac{U'}{1-f}$$

бу ерда: f — мазкур суғурта турига мос келадиган юклама улушидир. Фараз қилайлик, юклама коэффиценти 15% га тенг бўлсин, унда брутто-ставка қуйидагига тенг бўлади:

$$U = \frac{32,16}{1-0,15} = \frac{32,16}{0,85} = 37,835 \text{ тийин}$$

Юкломанинг миқдори брутто ва нетто-ставкаларнинг фарқи билан аниқланади:

$$37,84 - 32,16 = 5,68 \text{ тийин.}$$

Суғурта ташкилотлари фаолияти натижаларининг асосий кўрсаткичи молиявий турғунлик коэффиценти ҳисобланади. Жуда ҳам оддий қилиб у кўрсаткични даромадлар умумий суммасини (Д) харажатлар умумий суммасига (Р) нисбати билан аниқланади: $\Phi = Д : Р$, бунда даромадлар суммасига заҳира жамғармаларидаги воситалар қўшилади. Бу кўрсаткич даромадлар ва харажатларни баланслашганлигини ёки даромадларнинг харажатлардан устунлигини характерлайди. Агар унинг миқдори бирдан катта бўлса — суғурталовчининг ҳолатини турғун деб ҳисоблаш мумкин. Турғунликни ишончли баҳолаш учун даромадларни харажатлардан устунлиги нормативи зарурдир.

Бир турдаги хавф-хатар гуруҳлар молиявий турғунлигининг умумлаштирувчи кўрсаткичи Ф.В.Коньшиннинг турғунлик коэффициенти ҳисобланади:

$$\Phi = t \sqrt{\frac{1-q}{N \cdot q}}$$

бу ерда: t — эҳтимоллик коэффициенти (ишонч коэффициенти); q — зарарлиликнинг ўртача кўрсаткичи; N — суғурта ҳолатлари сони (шартномалари).

Коэффициент қанча кичик булса, молиявий ҳолат шунча турғун бўлади.

Статистиканинг энг муҳим вазифаси индекслар ёрдамида суғурта операцияларини замонда ўзгаришини ўрганиш ҳисобланади, чунки бу ҳисобот давридаги суғурта операциялари кўрсаткичларини базис (утган) даврга нисбатан ўзгаришларини характерлаб беради. Таққослаш бир турдаги объектлар, хавф-хатар турлари ва гуруҳлари бўйича, шунингдек бир бутун суғурта ташкилотлари бўйича олиб борилади.

Алоҳида эътибор турли омиллар таъсирида ўзгариб турадиган суғурта суммаларининг зарарлилиги кўрсаткичлари динамикасига қаратилади. Статистиканинг вазифаси зарарлилик динамикасига уни қизиқтирувчи омилларнинг таъсир кучини аниқлаб (очиқ) бериш ҳисобланади.

Бир турдаги объектлар бўйича зарарлиликнинг ўзгариши зарарлиликнинг ўртача даражаси индекслари ёрдамида ўрганилади:

$$I\bar{q} = \frac{\bar{q}_1}{\bar{q}_0}$$

Юқорида таъкидланганидек, зарарлилик тўловлар суммасини (W) суғурта суммасига (S) нисбати билан аниқланади:

$$q = \frac{W}{S}$$

Бу нисбатдан тўловлар суммасини топиш мумкин, яъни у суғурта суммасининг зарарлилик коэффициентиға кўпайтмасига тенг: $W = q \cdot S$, бундан зарарлиликни бошқача ифодалаш мумкин:

$$q = \frac{S \cdot q}{S}$$

Бу формула зарарлиликнинг ўртача индексини ҳисоблаш учун асос бўлади. Мол-мулкни суғурталашнинг бир хилдаги турлари ва

объектлари бўйича ўртача зарарлик ўртача тортқичли миқдор сифатида (тарзида) ҳисобланади:

$$\bar{q} = \frac{\sum S^* q}{\sum S}$$

бу ерда суғурта турлари бўйича олинган суғурта суммалари вазнлар бўлиб хизмат қилади. Ўртача тортқичларнинг ҳақиқий даражаларини илгариги даврларга таққослаш билан зарарлиликнинг ўртача индексини ёки ўзгарувчан таркибли зарарлилик индексини ҳосил қиламиз:

$$I\bar{q} = \frac{\sum S_1 q_1}{\sum S_1} : \frac{\sum S_0 q_0}{\sum S_0}$$

Унинг динамикасига иккита омил таъсир қилади: тулов коэффициенти ва мол-мулк турлари бўйича суғурта суммасининг миқдори. Уларнинг ҳар бирининг ролини аниқлаш учун доимий таркибли зарарлик индекси ва таркибий силжишлар индекси ҳисоблаб чиқилади.

Доимий таркибли зарарлилик индекси қуйидагига тенг бўлади:

$$Iq = \frac{\sum S_1 q_1}{\sum S_1} : \frac{\sum S_1 q_0}{\sum S_1}$$

Бу индекс ўртача зарарлилик динамикасининг фақат бир хил ҳажмдаги суғурта суммаларининг зарарлилик коэффициенти ҳисобига бўладиган динамикасини характерлаб беради. Ўртача зарарлилик динамикасига суғурта суммалари таркиби ўзгаришининг таъсири қуйидаги формула бўйича ҳисобланади:

$$V_{T.C.} = \frac{\sum S_1 q_0}{\sum S_1} : \frac{\sum S_0 q_0}{\sum S_0}$$

Ўртача миқдорларнинг вазнлари коэффициент ва фоизларда ифодаланган суғурта суммаларининг нисбий кўрсаткичлари бўлиши мумкин. Мол-мулк турлари бўйича суғурта суммалари миқдорини (8.2-жадвалга қаранг), уларнинг умумий суғурта суммасидаги улушлари билан алмаштирсак ($ds = S_i : S$), юқоридаги формулалар қуйидаги кўринишни олади:

$$I\bar{q} = \frac{\sum q_1 d_{S1}}{\sum q_0 d_{S0}} \text{ — ўзгарувчан таркибли индекс,}$$

$$Iq = \frac{\sum q_1 d_{s1}}{\sum q_0 d_{s1}} \text{ — ўзгармас таркибли индекс,}$$

$$I_{\text{ТАР}} = \frac{\sum q_0 d_{s1}}{\sum q_0 d_{s0}} \text{ — таркибий силжишлар индекси}$$

8.2-жадвал

Уй-жой мол-мулкни ихтиёрий суғурталаш индексларини ҳисоблаш

Мол мулк тури	Базис даври				Ҳисобот даври			
	суғурта суммаси, млн. сум	суғурта тўловлари, млн. сум	Зарарлилик коэффициент	суғурта суммаси, улуши	суғурта суммаси, млн. сум	суғурта тўловлари, млн. сум	Зарарлилик коэффициенти	суғурта суммаси улуши
№1	24000	6000	0,25	0,25	30000	9000	0,30	0,30
№2	72000	19440	0,27	0,75	70000	18200	0,26	0,70
Жами	96000	25440	0,265	1,00	100000	27200	0,272	1,00

Зарарлиликнинг уртача даражаларини мол-мулкнинг турлари бўйича олинган умумий кўрсаткичлардан фойдаланиб ҳисоблаш мумкин (8.2-жадвал маълумотлари асосида):

$$\bar{q}_0 = \frac{25440}{96000} = 0,265; \quad \bar{q}_1 = \frac{27200}{100000} = 0,272$$

Уртача зарарлилик индекси қуйидагига тенг булади:

$$I_q = 0,272 : 0,265 = 1,026 \text{ ёки } 102,6 \%$$

Худди шу миқдорнинг ўзини ўзгарувчи таркибли индекс формуласини қўллаб ҳам олишимиз мумкин:

$$I_{\bar{q}} = \frac{\sum q_1 d_{s1}}{\sum q_0 d_{s0}} = \frac{0,3 \times 0,3 + 0,26 \times 0,70}{0,25 \times 0,25 + 0,27 \times 0,75} = \frac{0,272}{0,265} = 1,026 \text{ ёки } 102,6 \%$$

Бу индекс суғурта суммаси уртача зарарлилигини суғурта суммасининг ҳар 100 сўмига 0,7 тийинга (0,272 — 0,265) ёки 2,6% га ўсганлигини кўрсатади. Унинг ўсиши юқорида кўрсатилган икки омил таъсирида содир бўлди. Доимий таркибли зарарлилик индексини аниқлаймиз:

$$I_q = \frac{\sum q_1 d_{11}}{\sum q_0 d_{11}} = \frac{0,3 \times 0,3 + 0,26 \times 0,70}{0,25 \times 0,3 + 0,27 \times 0,7} = \frac{0,272}{0,264} = 1,030 \text{ ёки } 103 \%$$

Уртача зарарлилик суғурта тўловлари ҳисобига 0,008 сўмга (0,272 — 0,264) ёки 3% га ортди.

Суғурта суммалари таркибининг ўртача зарарлиликни ўсишига таъсири таркибий силжишлар индекси бўйича аниқлаймиз:

$$\bar{Y}_{T.C.} = \frac{\sum q_0 d_{s1}}{\sum q_0 d_{s0}} = \frac{0,30 \times 0,25 + 0,70 \times 0,27}{0,25 \times 0,25 + 0,75 \times 0,27} = \frac{0,264}{0,265} = 0,9962 \text{ ёки } 99,62\%$$

Ҳар 100 сўмлик суғурта суммасига тўғри келадиган ўртача зарарлилик 0,001 (0,264 — 0,265) сўмга ёки 0,3% га пасайди. Бу омил ўртача зарарлилик даражаси ва динамикасига ижобий таъсир қилди.

Зарарлилик коэффициентини синтетик курсаткич сифатида ўзаро боғлиқ курсаткичлар ёрдамида аниқлаш мумкин: суғурта ҳодисаларининг частотаси ($Kч = n_c : N$), суғурта ҳодисаларининг ҳалокатлилиги коэффициенти ($Kоп = n_n : n_c$) ва суғурта воқеаларининг оғирлиги коэффициенти ($K_{ор} = W : S$)¹.

$$q = K_{ч} * K_{оп} * K_{ор}$$

Бу боғлиқликни индекслар ёрдамида замонда ҳам ифодалаш мумкин:

$$I_q = I_{Kч} * I_{Kоп} * I_{Kор}$$

Фараз қиламиз, суғурта ҳодисаларининг тебраниш коэффициенти 1% ўсса, ҳалокатлилик коэффициенти 0,5% га пасайса ва суғурта ҳодисаларининг оғирлик коэффициенти 0,5% га пасайса, зарарлилик индекси қуйидагига тенг бўлади: $1,01 \times 0,995 \times 1,05 = 1,05519$ ёки 105,519%. Яъни, утган давр ичида зарарлик 5,519% га ўсди ва бу учта омилнинг ўзаро таъсиридан келиб чиқди.

Суғурта суммасининг зарарлигини, шунингдек талафот кўрган объектлар улушини суғурта ҳодисаларининг оғирлик коэффициентига кўпайтириш орқали ифодалаш мумкин:

$$q = \frac{n_n}{N} \times \frac{\bar{W}}{S} = \frac{d \bar{W}}{S}$$

бу ерда: $d = n_n / N$ — талафот кўрган объектлар улуши. Худди шундай боғлиқлик бу курсаткичларнинг индекслари ўртасида ҳам бўлади:

$$I_q = \frac{Y_d \times Y_{\bar{W}}}{I_S}$$

¹ Бу коэффициентни, шунингдек битта объектнинг талафот кўрганлиги даражаси курсаткичи деб ҳам аташади.

Талафот курган объектлар ҳисобот йилида 5% усди, уртача суғурта суммаси 10% купайди ва уртача суғурта қопламаси 2% га пасайди деб фараз қилайлик. Бунда зарарлилик индекси куйидагига тенг булади:

$$I_q = \frac{1,05 \times 1,02}{1,10} = 0,9736 \text{ ёки } 97,36 \%$$

Демак, зарарлилик 2,64% га пасайибди.

8.5. ШАХСИЙ СУҒУРТАЛАШ СТАТИСТИКАСИ

Шахсий суғурталаш статистикаси ҳамма турдаги суғурта ҳодисаларининг ҳисоби, суғурталаш майдонининг қамраш даражаси, суғурта бадаллари ва туловларининг даражалари ва таркибларини ҳисоблаш, тариф ставкалари ва суғурта операцияларининг даромадлилиги ҳисобларини асослаш, кўрсаткичларни замонда ўрганиш ва уларни прогнозлаш билан шуғулланади.

Шахсий суғурталашнинг тариф ставкаси, суғурта бозорининг бошқа хоҳлаган тармоғидаги каби, нетто-ставка ва брутто-ставкадан ташкил топади. Нетто-ставка суғурталовчининг суғурта суммаларини тўлаш буйича белгиланган мажбуриятларини бажариш учун мўлжалланган. Брутто-ставка нетто-ставкани ва аппаратни таъминлаш харажатларини қопловчи юкламдан ва фойдадан ташкил топади.

Ҳаётни суғурталашнинг тариф ставкалари бир йўла (бир марта) бериладиган ва йилликка бўлинади. Бир йўла бериладиган ставка шартнома тузилган вақтдаги суғурта бадалларини қоплаш учун ҳисобланади, яъни муддатнинг бошида. Йиллик ставкалар бадалларни бир йилда бир марта тўлашга мўлжалланган (ёки бир йил давомида ойлар буйича).

Ҳаётни суғурталаш тарифларини ҳисоблаш, суғурталашнинг объекти ва субъектидан келиб чиқиб, ўзига хос хусусиятларга эга. Суғурталашнинг предмети инсоннинг ҳаёти булиб, у соғлигини йўқотишнинг ёки ўлимнинг турли хил хатарлари билан, демак умрнинг узунлиги билан боғлиқ.

Ҳар бир одамнинг ўлимини олдиндан айтиш мумкин эмас. Лекин статистика томонидан аҳоли табиий ҳаракатининг оммавий жараёнларини ўрганиш ҳар бир ёш учун ўлим даражаси қонуниятларини очишга ва уларни ўлимнинг (ёки узоқ яшаши) демографик жадваллари деб аталадиган жадвалларда тасвирлашга имкон берди. Жадваллар X ёшдан $(x + 1)$ ёшга ўтишда улганлар сонини, ҳар бир берилган ёшгача яшаганлар сонини, кейинги

ёшгача яшаш эҳтимолини, кейинги ёшгача етмай ўлиш эҳтимолини, умрнинг ўртача узунлигини ўз ичига олади (8.3-жадвалга қаранг).

Бу жадваллар ҳаётни суғурталаш тарифларини ҳисоблаш учун асос бўлади (бахтсиз ҳодисалардан суғурталашдан ташқари).

Ҳаётни суғурталашнинг иккинчи хусусияти суғурталаш муддатининг 3 йил ва ундан узоқ муддатларга тузилган бўлишидир.

Ўлим жадвалидан фойдаланиб маълум ёшга етишнинг бир йула тулანадиган нетто-ставкасини ҳисоблаш учун мисол келтирамиз. Фараз қилайлик, 40 ёшли шахс билан 43 ёшга етгунга қадар суғурта суммаси 100 сўм асосида суғурта шартномаси тузилди. У суғурталовчига неча пул тулаши керак?

8.3-жадвал

Ўзбекистон аҳолисининг улим ва ўртача умр қуришлик жадвали (1989 йилги аҳоли рўйхати натижалари бўйича) (% ҳисобида)

Ёш	«X» ёшгача яшаганлар сони	«X» ёшдан (x+1) ёшгача яшамай улганлар сони	Йил давомидаги улим эҳтимоли	Умрнинг ўртача ёш узунлиги
	l_x	dx	$dx: l_x$	T_x
0	100.000	1 782	0,01782	69,57
1	98218	185	0,00188	60,83
20	96773	145	0,00149	51,73
40	92246	374	0,00406	33,71
41	91 872	399	0,00434	32,84
42	91 473	427	0,00467	31,98
43	91 046	458	0,00503	31,13
44	90588	492	0,00543	30,29
45	90 096	528	0,00586	29,45
50	87064	735	0,00844	25,38
60	77018	1 340	0,01740	17,97
85	18900	2616	0,13840	4,73

Аввал суғурта жамғармасини аниқлаб оламиз, у битта шартномадаги суғурта суммасининг туловлар сонига купайтмаси билан

аниқланади. Эҳтимоллик катталиги ҳисобланган туловлар сони 43 ёшгача яшаганлар сонига мос келиши керак, биз уларни суғурта қилинганлар деб фараз қиламиз. Ўлим жадвалига кура бу ёшгача 91046 киши яшайди (100.000 киши ҳисобида). Бинобарин, суғурта фонди 9104600 сўмни ташкил қилиши керак (91046 x 100). Буни суғурталанувчилар деб фараз қилинганлар сони 92246 га бўлсак суғурта бадали миқдори = 98,699 сўм келиб чиқади.

Лекин, бу ставкани реал (ҳақиқий) деб тан олиб бўлмайди. Чунки бунда шахсий суғуртанинг хусусияти бўлган унинг узоқ муддатлилик характерини ҳисобга олиш керак. Шартнома тузилаётган пайтда мижоз нетто-мукофотни тўлайди, туловларни эса суғурта муддати тугаганда ёки шартнома тузилгандан маълум вақт ўтганидан кейин суғурта ҳодисаларининг, масалан, жароҳатланиш, меҳнат қобилиятини йўқотиш ва бошқаларнинг содир бўлиши туфайли олади. Суғурталовчи учун, йиғилган туловлар вақтинча бўш пул маблағлари ҳисобланади, шунинг учун у буларни банкка мураккаб фоизли қилиб қўяди ва банк фоиз нормасига қараб даромад олади.

Ҳаётни шахсий суғурталашнинг қоидаларига кура нетто-ставканинг даражаси олдиндан фоизлардан келадиган даромад суммасига камайтирилади. Бу бадалларни ҳозирги замон ставкалари миқдоридан ҳисобланиши кераклигини билдиради. Бунинг учун суғурта суммаларини дисконт купайтувчиси ёрдамида дисконтлашга ҳаракат қилинади:

$$V = \frac{1}{(1+i)^n} \text{ ёки } V = (1+i)^{-n}$$

Фараз қилайлик, суғурта кредити учун ставка йилига 3% бўлсин. Даромаднинг шу миқдорига тулов ставкаси камайиши керак. Бу ерда, берилган фоиз ставкаси асосида суғурта жамғармаси ҳажмини ни ҳосил қилиш учун мижозлардан қандай миқдорда пул йиғиб олиниши кераклигини аниқлаш масаласи қўйилапти. Бунинг учун суғурта суммасини дисконт купайтувчисига купайтириш керак:

$$P = S \times \frac{1}{(1+i)^n} = 910460 \times \frac{1}{(1+0,03)^3} = 910460 \times 0,91514 = \\ = 8331998,7 \text{ сўм}$$

Бу ҳозирги замондаги суғурта жамғармасининг миқдори. Буни суғурталанувчилар сонига бўлиб дисконт ҳисобга олинган ҳолдаги яшаганларнинг бир йўла туланадиган нетто-ставкасини ҳосил қиламиз (${}_3E_{40}$).

$${}_3E_{40} = 8331998,7 : 92246 = 90,324 \text{ сўм.}$$

Демак, суғурталанувчи ссуда фоизини ҳисобга олган ҳолдаги бир йўла тўланадиган бадали 90,324 сўм миқдорида тўлаши керак, яъни аввал суғурта суммасини дисконтламасдан олдинги ҳисобланган 98,699 сўм миқдорида эмас. Амалда нетто-ставкани ҳисоблаш қуйидаги формула орқали қулайроқ:

$${}_1E_x = \frac{I_{x+1} \cdot V^n}{I_x} \cdot S$$

бу ерда: ${}_1E_x$ - t йил муддатда “ x ” ёшдаги шахс яшашининг бир йўлалик нетто-ставкаси;

I_{x+1} — шартнома муддати тугагунгача яшаган шахслар сони;

I_x — шартнома тузиб ва суғурта ёшигача яшаган шахслар сони;

V — дисконт купайтувчиси; S — суғурта суммаси.

Мисолимизда юқоридаги формуладан фойдаланамиз:

$$\begin{aligned} {}_3E_{40} &= \frac{91046 \cdot \frac{1}{(1+0,03)^3}}{92246} \times 100 = \frac{91045 \times 0,9151416}{92246} \times 100 = \\ &= \frac{833199800}{92246} = 90,324 \text{ сўм. Худди олдинги натижа олинди.} \end{aligned}$$

Ўлим ҳолати учун бир йўлалик нетто-ставка қуйидагилар асо-сида аниқланади: а) маълум муддатга (вақтинчалик деб аталади); б) умрининг охиригача суғурталаш учун.

Вақтинчалик ставка қуйидаги формула билан аниқланади:

$$nAx = \frac{d_x V^2 + d_{x+1} V^2 + \dots + d_{x+n-1} V^n}{I_x} \times S$$

бу ерда: nAx — n йил муддатда “ X ” ёшдаги шахслар учун ўлим ҳолатида тўланадиган бир йўлалик нетто-ставка; V — дисконт купайтувчиси; S — суғурта суммаси; I_x — суғурталанган шахслар сони; $d_x, d_{x+1} \dots$ — суғурталаш даври давомидаги улганлар сони.

Юқоридаги формулани қўллаб, 40 ёшли шахс учун 3 йил муддатга ўлим ҳолати учун суғурта суммасининг ҳар 100 сўмига тўғри келадиган бир йўлалик ставка қанча бўлишини аниқлаймиз:

$$\begin{aligned} {}_3A_{40} &= \frac{d_x V + d_{x+1} V^2 + \dots + d_{x+2} V^3}{I_x} = \frac{374(1+0,03)^1 + 399(1+0,03)^{-2} + 427(1+0,03)^{-3}}{92246} \times \\ &\times 100 = \frac{1129,9074}{92246} \times 100 = 1,23 \text{ сўм.} \end{aligned}$$

Ҳаётни суғурталаш тарифларини ҳисоблашнинг услублари оммавий характерга эга бўлиб, турли хил муддатларга ва турли ёшдаги аҳоли гуруҳлари учун амалга оширилади. Юқорида келтирилган формулаларнинг қўлланиши ҳисобларни мураккаблаштиради. Амалий фаолият учун коммутацион сонлар жадваллари ишлаб чиқилган. Уларда, нетто-ставкани аниқлаш учун зарур бўлган, ўлим жадвалидан олинган кўрсаткичлар, дисконт кўпайтувчилари ва ҳисобланган кўрсаткичлар (коммутацион сонлар) берилди. Жадваллар маълум ёшгача яшаш ва ўлим ҳолатларини суғурталаш учун тузилади (8.4 ва 8.5-жадвалларга қаранг). Ҳисоблашлар қулай бўлиши учун жадвалларни битта жадвалга бирлаштириш мумкин.

8.4-жадвал

Маълум ёшга етиб яшашга доир коммутацион сонлар
($i = 3\%$ йиллик буйича)

Ёши	“X” ёшгача етганлар сони I_x	Дисконт кўпайтувчиси $V^n = 1/(1+i)^n$	Коммутацион сонлар кўрсаткичи $D_x = I_x \cdot V^n$	Коммутацион сонлар суммаси $N_x = \sum_n D_x$
0	100000	—	100000	2894912
1	98218	0,97087	95360	2794942
...	...	...	...	...
20	96773	0,55367	53583	1396943
...	...	...	...	...
40	92246	0,3066	28283	589505
41	91872	0,2976	27341	561222
42	91473	0,2890	26436	533881
43	91046	0,2805	25538	507945
44	90588	0,2724	24676	481907
45	90096	0,2644	23825	433410
...	...	...	...	...
50	87064	0,2492	19859	346215

Бизнинг мисолимиз учун маълум ёшга етиб яшашнинг нетто-ставкасини ҳисоблаймиз, бунинг учун 4-жадвалдаги коммутацион сонлардан фойдаланамиз.

$${}_3E_{40} = \frac{D_{43}}{D_{40}} = \frac{25538}{28283} \times 100 = 90,29 \text{ сўм}$$

90,324 сўм сони билан бир оз фарқланиши коммутацион сонларни яхлитланганлиги билан изоҳланади.

M_x — коммутацион сонларнинг суммаси жадвалнинг охиридан аста-секин тўпланган.

5-жадвалдан фойдаланиб уч йил муддатга бир йўла тўланадиган нетто-ставкани ҳисоблаймиз:

8.5-жадвал

Ўлим ҳолатига доир коммутацион сонлар
($i = 3\%$ йиллик)

Еши «X» йил	Ўладиганлар сони d_x	Дисконт купайтувчиси $V=1/(1+i)^{n+1}$	Коммутацион сонлар $C_x = d_x * V^{x+1}$	Коммутацион сонларнинг суммаси $M_x = \sum C_x$
0	1782	0,97087	1730	15674
1	185	0,9405	174	13944
...	...	...	...	...
20	145	0,5379	78	12888
...	...	...	...	...
40	374	0,2976	111	11103
41	399	0,2890	115	10992
42	427	0,2805	120	10887
43	458	0,2724	125	10757
44	492	0,2644	130	10632
45	528	0,2567	136	10502
...	...	...	...	...
50	735	0,2218	163	9770

$${}_n A_x = \frac{M_x - M_{x+1}}{D_x}; \quad {}_3 A_{40} = \frac{M_{40} - M_{43}}{D_{40}} = \frac{11103 - 10757}{28283} = \frac{346}{28283} = 1,223 \text{ сўм}$$

D_{40} — коммутацион сон 4-жадвалдан олинади.

Ўлим ҳолати учун умрбод суғурталашда бир йўла тўланадиган нетто-ставка 4 ва 5 коммутацион жадваллар маълумотлари асосида қуйидаги формула билан аниқланади:

$$A_x = \frac{M_x}{D_x}$$

Бизнинг мисолимизда 40 ёшдаги шахс учун бир йўлалilik ставка қуйидагига тенг бўлади:

$A_{40} = \frac{M_{40}}{D_{40}} = \frac{11103}{28283} = 0,3925$ сўм суғурта суммасининг ҳар бир сумидан.

Демак, ҳар 100 сўмдан миқдор 39,25 сўм тулаши керак.

Бир йўла туланидиган ставкаларни йиллик ёки даврий бадалларга алмаштириш мумкин. Йиллик ставкани аниқлаганда фоизли даромадни ва йил давомидаги ўлим хатарини, ишлаб чиқарувчи бадаллар сонининг камайишини ҳисобга олиш зарур. Ҳисоблар коммутацион сонлар жадваллари асосида олиб борилади.

Умрбод суғурталашнинг ўлим ҳолатида йиллик бадал (йилнинг бошида) ҳамма йиллик бадалларнинг ҳозирги қийматининг муддати узайтирилганлик коэффициентига нисбати билан аниқланади. Муддати узайтирилганлик коэффициенти ҳар 1 сўмдан олинган йиллик бадалнинг ҳозирги қийматини ифода этади. Бошқача айтганда, йиллик ставка бир йўла туланидиган ставканинг муддати узайтирилганлик коэффициенти нисбатига тенг. Буни қуйидаги кўринишда ифодалаш мумкин:

$$d = \frac{M_x}{D_x} : \frac{N_x}{D_x} = \frac{M_x}{N_x}$$

N_x ва M_x — 8.4 ва 8.5-жадваллардан олинган коммутацион сонлар.

Йиллик ставкани аниқлаймиз: $d = 11103 / 589505 = 0,01883$. Суғурта суммасининг ҳар бир сўмидан олинган йиллик бадал 1,883 тийинга тенг.

Ҳаётни маълум муддатга (вақтинчалик суғурталаш) суғурталашнинг йиллик ставкасини ҳисоблаш учун қуйидаги формула ишлатилади:

$$d = \frac{M_x - M_{x+1}}{N_x - N_{x+1}}$$

Бизнинг мисолимиз учун йиллик ставка қуйидагига тенг бўлади:

$$d = \frac{M_{40} - M_{43}}{N_{40} - N_{43}} = \frac{11103 - 10757}{589505 - 507945} = \frac{346}{81560} = 0,0044139$$

ёки йиллик ставка суғурта суммасининг ҳар 100 сўмидан 0,44 сўмга тенг.

Ҳаётни суғурталаш бўйича шартнома аралаш суғурталаш бўйича тузилиши мумкин, яъни бунда суғурта масъулиятининг бир неча тури бирлашган бўлади: маълум ёшгача яшаш бўйича, ўлим ҳолати бўйича ва саломатликни йўқотиш ҳолати бўйича. Суғурталашнинг ҳар бир тури ўзининг суғурта жамғармасига ва хизмат нархи-га эга. Шунинг учун аралаш суғурталаш бўйича нетто-ставканинг миқдори суғурталаш шартномасига кирувчи хатарларнинг нетто-ставкаларининг йиғиндиси каби аниқланади.

БАХТСИЗ ҲОДИСАЛАРДАН СУҒУРТАЛАШ

Бахтсиз ҳодисаларнинг жуда кўп ҳар хил турлари мавжуд. Улар ҳам маиший ҳаётда, ҳам ишлаб чиқаришда турли хил сабаблар орқали содир бўлади. Уларнинг оқибати турли оғирликдаги жароҳатлар бўлиб, соғлиқнинг қисман йўқотилишига ёки ўлимга олиб келади. Ҳар қандай ҳодиса, агар у тўсатдан рўй беришнинг оқибати бўлса, суғурталаш ҳодисаси деб тан олинади. Жароҳатларнинг асосий сабаблари ишлаб чиқаришнинг, меҳнат шароитининг, машғулот турининг хавфлилик даражаси ҳисобланади. Шунга боғлиқ равишда бахтсиз ҳодисалардан суғурталанувчилар тариф синфларига бўлинадилар ва улар учун алоҳида-алоҳида суғурта тўловлари ставкалари ўрнатилади.

Тариф ставкалари юқорида кўрсатилган мол-мулкни суғурталаш услубида ҳисобланади. Суғурта суммаларини тўлаш тариф синфини ва шартномада кўрсатилган суғурта суммасидан жароҳатнинг оғирлигига қараб фоизни ҳисобга олган ҳолда тўланади. Соғлиқни йўқотишни баҳолаш учун махсус жадваллар тузилади ва бу жадвалларда жароҳатланишларнинг рўйхати ва уларнинг оқибатлари кўрсатилади. Масалан, жароҳатланиш натижасида қўлнинг юқори қисми суяги синса, бунда соғлиқни йўқотганликни қоплаш учун суғурта суммасининг 15% миқдорида тўлов ажратилади ва ҳ.к. Меҳнат қобилиятини тўла йўқотганда ёки ўлим ҳолатларида тўлов тўлалигича амалга оширилади (ҳалок бўлган одам учун суғуртани унинг меросхўрлари олади). Индивидуал ҳолдаги суғурталашга 16 дан 74 ёшгача бўлган фуқаролар қабул қилинадилар (чегара 75 ёш ҳисобланади), бунда суғурталаш муддати 1 йилдан 5 йилгача бўлади. Суғурталаш масъулияти 1-гурӯҳ ишламайдиган ногиронлар учун қабул қилинмайди.

Бахтсиз ҳодисалардан суғурталанувчилар ўз ишловчилари фойдасига бир йилга шартнома тузган корхоналар, ташкилотлар ҳам бўлиши мумкин.

Бундай шартномаларда тариф ставкасининг миқдори суғурталанувчининг фаолият турига, касбига, меҳнат шароитига ва ўрнатиладиган суғурта суммасига боғлиқ равишда аниқланади. Суғурта тўлови бутун суғурта муддати учун бир йўла тўланади. Бахтсиз ҳодиса рўй берганда суғурталовчи жароҳатланган кишига меҳнат қобилиятини йўқотганлигининг ҳар бир куни учун нафақа тўлайди, лекин бу муддат ҳодиса юз берган кундан бошлаб 4 ойдан ошмаслиги керак. Тўлов суғурта суммасига боғлиқ ҳолда амалга оширилади. Ногиронлик ҳолати келиб чиққанда эса нафақа ногиронлик гуруҳига боғлиқ ҳолда суғурта суммасидан ўрнатиладиган фоиз бўйича тўланади. Бу биринчи гуруҳ учун — 80%, иккинчиси учун — 60%, учинчиси учун — 40% ни ташкил қилади. Ўлим ҳолатида эса

шартномада курсатилган суғурта суммасининг ҳаммаси меросхурларга туланади.

Бахтсиз ҳодисалардан суғурталаш қисқа муддатларга, яъни бир ёки йил давомидаги бир неча ойга тузилиши мумкин. Бундай ҳолларда тариф ставкалари йиллик ставкага нисбатан коэффициентлар ёрдамида ҳисобланади. Масалан, бахтсиз ҳодисалардан 3 ой муддатга тузилган суғурталашнинг тариф ставкаси йиллик ставканинг 0,4 қисмига тенг бўлади.

8.6. ИЖТИМОЙ ТАЪМИНОТ ВА ИЖТИМОЙ СУҒУРТАЛАШ СТАТИСТИКАСИ

Ижтимоий таъминот ижтимоий ҳимоялаш жамғармасидан амалга оширилади. Бу жамғарма давлат бюджети, корхоналар, ташкилотларнинг мажбурий суғурта туловлари ва фуқароларнинг иш ҳақи жамғармасидан маълум фоизда туланадиган суғурта бадалларидан ташкил топади. Ижтимоий таъминот жамғармасининг маблағлари умумтаълим мактаблари, ҳунар-техника ўқув юртлари, касалхоналар, поликлиникалар, маданият уйлари, ногирон болалар уй-интернатларини сақлашга, пенсия, нафақа, аҳолининг муҳтож гуруҳларига компенсация туловларини беришга, стипендиялар тулашга ва ҳоказоларга сарфланади.

Ижтимоий таъминотнинг шакли ижтимоий суғурталаш ҳисобланади, у меҳнаткашларга қарилик ҳолатларида, меҳнат қобилиятини вақтинчалик йўқотганда, касаллигида, жароҳатланганда ва моддий таъминотга таъсир қиладиган бошқа ҳолатларда моддий ёрдам беришнинг кафолоти бўлиб ҳисобланади. Ижтимоий суғурталаш жамғармасининг катта қисми пенсияларни тулашга сарфланади: қарилик бўйича (ёшига қараб), ногиронлиги бўйича, боқувчисини йўқотганлиги ҳолатларида, хизмат қилинган йил бўйича ва ижтимоий пенсияларга.

Ёши бўйича қарилик пенсияси ҳамма фуқароларга умумий асосда ёши ва иш стажини ҳисобга олган ҳолда белгиланади. Эркакларга — 60 ёшда иш стажи 25 йилдан кам бўлмаган ҳолатларда, аёлларга — 55 ёшда, иш стажи 20 йилдан кам бўлмаган ишлаганлар учун белгиланади. Бир гуруҳ аҳоли ёши бўйича имтиёзли шароитларга эга бўлиб, уларга 5 ва ундан ортиқ бола туққан аёллар ва болалигидан ногирон боласи бўлган ва уни 8 ёшгача тарбиялаган оналар киради, кўриш бўйича биринчи гуруҳ ногиронлари; алоҳида зарарли меҳнат шароитларидаги ишлаб чиқаришда банд бўлган ишловчилар, доимий шаҳар маршрутларидаги автобус, троллейбус, трамвай ҳайдовчилари ва ҳ.к. Бу шахслар учун пенсиялар бошқалар учун умумий асосда белгиланадиган пенсияларга нисбатан стажи ва ёшидан 5-10 йил кам ҳолатда белгиланади.

Ногиронлиги бўйича пенсиялар соғлигини йўқотиши оқибатида, умумий ва касбий касаллик натижасида, меҳнатда шикастланганда, радиация авариялари ва ҳалокатлари натижасида жабр кўрганларга туланади. Пенсиянинг миқдори ногиронлик гуруҳи бўйича белгиланиб, уларнинг ҳар бири меҳнат қобилиятини йўқотганлиги даражаси билан характерланади. Меҳнат лаёқатини тула (юз фоиз) йўқотганида биринчи гуруҳ ногиронлиги, 50 фоиз йўқотганида — иккинчи гуруҳ ва 25% йўқотганида — учинчи гуруҳ ногиронлиги ўрнатилади.

Ижтимоий таъминотда боқувчисини йўқотганлиги ҳолатида пенсиялар бериш кўриб чиқилган бўлиб, бу ҳар бир меҳнатга қобилиятсиз оила аъзоси учун тайинланади: болаларга 18 ёшгача, пенсия ёшидаги шахслар ва ногиронларга эса умрбод берилади.

Ишлаб кўйган йили учун пенсияни Ўзбекистон ҳукумати томонидан тасдиқланган касб-лавозимлар рўйхатидаги ишловчилар оладилар. Буларга учинчи таркиби ва учув-синов таркиби ишловчилари, спортчилар, ер ости ва очиқ кон ишларида банд бўлган етакчи касб эгалари, ижодий иш билан шуғулланувчиларнинг алоҳида категориялари киради.

Фуқароларнинг алоҳида категориялари ижтимоий ҳимоя жамғармасидан 1-гуруҳ ногиронларига қараганликлари учун пенсияга қўшимча оладилар, меҳнатга қобилиятсиз оила аъзоларига қараганлиги учун, асоссиз сиёсий мотивларга қўра қатағон қилинганлар, шунингдек Улуғ Ватан уруши қатнашчилари, меҳнат қаҳрамонлари ва бошқалар оладилар.

Ижтимоий ёрдам жамғармасидан она ва болага ҳар хил ёрдам турлари белгиланган. Уларга ҳомиладорлик ва туғишга бериладиган пул нафақалари кириб, булар ишловчи аёлларнинг иш стажларига боғлиқ бўлмаган ҳолда ойлик иш ҳақи миқдорига туланади, ҳар бир бола туғилганда бир йўла бериладиган нафақалар, бола 2 ёш бўлгунча унга қараганлик учун таътил вақтида бериладиган ойлик нафақалар, умумтаълим мактабида ўқийдиган ҳар бир бола учун ўқишни битиргунча бериладиган ойлик нафақалар ва бошқа туловлар киради. Туловларни ҳисобга олишдан ташқари, статистика оналик ва болаликни ҳимоя қилиш билан боғлиқ бўлган турли хил объектлар сони ва уларни сақлаш харажатларини ҳам ҳисобга олади. Буларга: болалар касалхоналари (ўринлар сони), болалар поликлиникалари ва бир сменадаги ташрифлар сони, туғруқхоналар ва улардаги ўринлар сони, аёллар консултацияси ва бир сменадаги ташрифлар сони, болалар уйи ва гўдаклар уйлари, (улардаги жойлар сони билан), етим-болалар учун мактаб-интернатлар, улардаги ўқувчилар жойи сони ва бошқалар киради.

Амалдаги қонунчиликда касаллиги ва ишлаб чиқаришда жароҳатланганлиги туфайли вақтинча меҳнатга қобилиятсизлиги бўйича нафақалар бериш кўрсатилган.

Аҳолининг касаллиги статистикаси касалланиш туғрисидаги аниқ маълумотларга асосланади. Бу маълумотларни у меҳнатга қобилиятсизлик варақаларидан (касаллик варақаларидан) олади. Бу варақаларда касаллик тури, жинси, ёши, касби, меҳнатга қобилиятсизлик кунлари сони, тулов суммаси кўрсатилган булади. Касаллик варақалари асосида, уларда кўрсатилган белгилар бўйича касалликнинг турлари бўйича сони, уларнинг жинси, ёши, касби бўйича тақсимланиши, тармоқ ва ҳудудий белгилари бўйича якуний кўрсаткичлар аниқланади. Касалликни эркаклар, аёллар, турли хил касбдаги ишловчиларнинг регионлар бўйича турлари ва гуруҳларини қиёсий характерлаш учун касалликнинг ҳар 1000, 10000, 100000 киши сонига туғри келадиган нисбий кўрсаткичлари ҳисоблаб чиқилади.

Аҳоли соғлиғи ҳолатини таҳлил қилиш учун нисбий (ҳар 100 ёки 1000 ишловчи ҳисобига) ва уртача кўрсаткичлар ҳисоблаб чиқилади. Уларга қуйидагилар киради.

Вақтинча меҳнат қобилиятини йўқотиш ҳодисаларининг тебраниши — бу вақтинча меҳнат қобилиятини йўқотиш ҳолатлари сонининг ишловчиларнинг ўртача сонига нисбатини 100 га ёки 1000 купайтмаси билан аниқланади. Бу иш билан банд бўлганларнинг ҳар 100 ёки 1000 тасига туғри келадиган меҳнатга қобилиятсизлик ҳолатлари сонини кўрсатади.

Касалликнинг оғирлик коэффициенти. Бу вақтинча меҳнат қобилиятини йўқотганлик сонининг касаллик ҳолатлари сонига нисбати билан аниқланади.

Битта ишловчига туғри келадиган меҳнат қобилиятини вақтинча йўқотганлик ўртача кунлар сони меҳнат қобилиятини йўқотганлик календар куни сонининг ишловчиларнинг ўртача сонига нисбати билан аниқланади.

Вақтинча меҳнат қобилиятини йўқотганликнинг уртача давомийлиги -касаллик кунлари сонининг вақтинча меҳнат қобилиятини йўқотганлик ҳолатлари сонига нисбати билан аниқланади.

Ижтимоий сўғурталаш статистикасида ишлаб чиқаришда олинган жароҳатланишни ҳисобга олишга ва таҳлил қилишга катта аҳамият берилади, булар туғрисидаги маълумотлар ҳам меҳнатга қобилиятсизлик варақаларидан олинади. Жароҳатланишнинг ҳар бир тури бўйича жароҳатланувчиларнинг сони одам-кунда кўрсатилган ҳолда меҳнатга қобилиятсизликнинг 1, 2, 3, 4 ва бошқа иш кунларини кўрсатган ҳолда ҳисобга олинади.

Ишлаб чиқаришдаги жароҳатланиш ишлаб чиқаришга ва бутун иқтисодиётга катта зарар етказди.

Жароҳатланиш даражасини характерлаш учун қуйидаги кўрсаткичлар ҳисобланади:

— меҳнатга қобилиятсизлик кунлари сони, у меҳнатга қобилиятсизликнинг одам-кун сонининг (ўлганларни ҳам қўшиб) ишловчиларнинг ўртача сонига нисбати билан аниқланади (1000 та ишловчи ҳисобига);

— бир жароҳатланувчига (ўлганларни ҳам қўшиб) тўғри келадиган меҳнатга қобилиятсизликнинг одам-кунининг меҳнат қобилиятини йўқотганлар ва ўлим билан тугаган ҳолатлар сонига нисбати билан;

— бахтсиз ҳодисалар умумий сонига ўлим билан тугаган бахтсиз ҳодисаларнинг фоизи — бахтсиз ҳодиса туфайли ўлганлар сонининг бахтсиз ҳодисалар умумий сонига нисбатининг фоиздаги ифодаси;

— жароҳатланишнинг тебраниши жароҳатланиш натижасида меҳнатга қобилиятсизлик одам-кунининг бахтсиз ҳодисалар (жароҳатланишлар) сонига нисбати билан аниқланади.

9-мавзу. ВАЛЮТА БОЗОРИ СТАТИСТИКАСИ

9.1. ВАЛЮТА БОЗОРЛАРИНИНГ ТАШКИЛ ҚИЛИНИШИ ВА КЛАССИФИКАЦИЯСИ

Валюта бозори деб, фойда олиш мақсадида чет эл валюталарини сотиб олиш, сотиш, уларни қарзга олиш, кўчириш, конвертациялаш, алмаштириш ва сақлаш операцияларининг йиғиндисига айтилади.

Валюта бозорининг асоси, пойдевори, устуни товар, хизмат ва капиталнинг миллий ишлаб чиқариш ҳажми ҳисобланади, валюта биржалари эса, унинг тузувчи, амалга оширувчи, рўйхатга олувчи ёки, бошқача қилиб айтганда, қайнатувчи қозони бўлади. Ҳозирги кунда биржалар (улар сони дунёда 10.000 дан ошиқ) узининг кенг тарқалган шоҳобчаларига эга бўлиб, мижозлар номидан ёки уларнинг топшириғи билан ҳамма валюта операцияларини бажаради: валютани сотиш ва сотиб олиш; валюта бозори конъюнктурасини баҳолаш; валюта курсларини белгилаш, чоп қилиш ва ҳ.к.

Валюта бозорлари характери, мазмуни, тури ва бажарадиган операциялари бўйича қуйидагиларга бўлинади: миллий ва халқаро бозорлар; конверсион (алмаштириш) операциялари бозори; олтин бозори; валюта қимматли қоғозлари (авуарлар) бозори; махсус ҳуқуқларни бўйнига олиш (шартнома талабларини) бозори; олтин ва валюта авуарларини ўз ичига олувчи хусусий заҳира валюта маблағлари бозори (мамлакатнинг валюта заҳира жамгармаси назарда тутилмоқда); шартли заҳира валюта маблағлари (МВФга бўлган қарзни талаблар ва қисқа муддатли валюта алмаштириш

буйича узаро шартнома талаблари кейинги «своп» операциялар бозори ҳам деб аталади) бозори; валюта зоналари буйича: долларли, фунт стерлингли, маркали ва ҳ.к. бозори; ягона валюта бозори. Охирги бозорга мисол «Евро» бозори була олади. ЕСнинг 11 мамлакати 2001 йил 1 январидан ушбу валютага утди. Купчиликни фикрича бу бозор жаҳон валюта бозорига айланиши керак. Бу фикрни албатта келгуси ҳаёт курсатади.

Ҳозирги кун халқаро валюта тизими асосан узгарувчан курсларга асосланган. Бунинг сабаби иқтисодий ривожланишнинг но-текислигидир. Умуман олганда бирорта валюта тизими йуққи, уни биз мутлоқ барқарор валюта тизими деб атасак.

Халқаро валюта тизимининг заифлигига сабаб ҳамма миллий валюта тизимларининг заифлигидир. Миллий валюта тизимларининг қувватсизлиги уларнинг реал иқтисодий жараёнлар билан чамбарчас боғлиқ эмаслигида, ҳар томонлама ва куп меҳнат талаб қиладиган иқтисодий ислохотлар, узгаришлар утказиш урнига юзаки, оддий монетар хийла-найрангларнинг ишлатилишидадир.

Валюта тизимининг бугунги эволюцион ривожланиши тарихи, шу жумладан жаҳон валюта тизими тарихи юқоридаги гапларни ёрқин исботдир.

Олий валюта ҳисоб-китобларининг тарихи XVII асрдан бошланади деган фикрлар мавжуд. Бу фикрлар албатта асоссиз эмас. Сиёсий иқтисод фанининг отаси ҳисобланмиш, маълум маънода статистиканинг ихтирочиси ҳисобланадиган В.Петти (XVII аср) асарларида халқаро валюта алмашув жамиятлари тузиш ғояларини учратамиз. Лекин валюта ҳисоб-китоблари буйича асосий иш XIX асрнинг урталаридан бошланган. Бу вақтга келиб миллий жамғарма биржалари, халқаро кимошди, биржалар ва ҳ.к. иш бошлади. Бошланишда (1914 йилгача) халқаро валюта муносабатлари олтин стандартларига асосланди. 1 фунт 7,322385 грамм олтинга тенг ҳисобланарди. Бу олтин стандартлари тизимининг узоқ сақланиб қолиши ва ютуғи шу даврдаги давлатлар уртасидаги муносабатларнинг нисбий яхшилиги, аҳолининг иш билан бандлилик даражасининг юқорилиги, пул ва бошқа ресурсларнинг бир давлатдан иккинчисига катта тўсиқларсиз ҳаракати ва бошқа омиллар билан изоҳланади. Ана шу ишларнинг ҳаммаси билан бирга давлат банклари у пайтда баҳонинг барқарорлигига ва ишсизликнинг ўзгаришига жавоб бермас эди, улар фақатгина миллий валюта курсларини назорат қилишарди. Олтин стандартларининг самарадор валюта тизими эканлигига яна бир исбот, иккинчи жаҳон урушидан кейин жуда куп давлатлар шу тизимга қайтиш талаби билан чиқишди.

Биринчи жаҳон уруши бошқа тизимлар қатори валюта тизимининг ҳам беқарорлигига олиб келди ва бунинг натижасида ол-

тин стандартлари тизимидан олтин қўйилмалари тизимига ўтилди. 1922 йилдан бошлаб олтин валюта тизимига ўтилди. Агар олтин қўйилмалар тизимида валюталар фақат олтинга алмаштирилса, энди валюталар фақат олтинга эмас, мустақкам валюталар авуарларига (тупланган заҳираларига) ҳам алмаштириладиган бўлди. Мустақкам валюта деб фунт стерлинг ва АҚШ доллари қабул қилинди.

1929-1933 йиллардаги жаҳон иқтисодий кризиси таъсири остида бу тизим емирли ва 1944 й. (июль) Бреттон-вудса (АҚШ) бўлиб ўтган конференция бу тизимни расмий равишда бекор қилди ва шу пайтдан бошлаб бошқариладиган мустақкам валюта курслари тизимига ўтилганлигини эълон қилди (Бу тизимни Бреттон-вудс тизими ҳам деб аталади). Бу тизим мувофиқлаштириш ишлари кейинчалик ХВФга (халқаро валюта фонди, 1947 йилда тузилган) топширилди.

Бреттон-вудс валюта тизими асосини паритет валюта курслари ташкил қилади. Улар АҚШ долларида белгиланиб, 1 тройс унция олтинга 35 доллар алмаштирилди. Расмий паритетлардан озод валюта курсларининг фарқи бошида 0,5% га, кейинчалик 1,5%, ҳатто 2,5% гача фарқ қилиши мумкин эди. Бу фарқлар белгиланган норма чегарасидан чиқса банклар бу ҳолатни ўзгартиришга мажбур эдилар. Агар миллий валюталарнинг қиймати чегарадан ошса давлат банклари ўз заҳиралари ҳисобидан долларни бозорга чиқаришлари керак ва тескариси.

Бу тизим 60 йилларнинг охиригача фаолият кўрсатди ва 1967 й. фунт стерлингнинг девальвацияси, 1969 й. европа валюталари параметрларининг қайта куриб чиқилиши, 1971 й. АҚШ долларининг олтинга конвертация қилишнинг тугатилиши ва ҳ.к. муносабати билан бутунлай емирли. 1971 й. декабрь ойида Смитсон битими тузилди. Бу битим бўйича Бреттон-вудс тизимидан бутунлай воз кечилиб, валюталарни сузувчи курси тизимига ўтилди. Бу тизим (Ямай тизими ҳам деб аталади) бугунги кунгача мавжуд. Унинг устунликлари ва салбий томонлари (айниқса 1999 йилдан бошлаб Европа давлатларининг ягона валюта бирлигига ўтиши — «Евро»га муносабати билан) тўғрисида матбуотда жуда кўп фикрлар мавжуд.

9.2. ВАЛЮТА КУРСЛАРИНИ ҲИСОБЛАШ МЕТОДЛАРИ

Валюта курсларини ҳисоблаш методлари амалга ошириладиган валюта операция ва битмларининг мақсадига, турига, мазмунига, ҳажмига бевосита боғлиқ, уларнинг ўзи эса, ўз навбатида, уларни ифодаладиган жараён ва операцияларнинг типи ва турлари билан тўғридан-тўғри боғлангандир. Демак, бу ердан валюта

операция ва битмларини типларга ажратиш билан бир қаторда, валюта курсларини ҳисоблаш методларини ҳам типларга ва гуруҳларга ажратиш зарурияти туғилади.

Валюта операция ва битимлари мақсадли курсатмаси ва мазмуни бўйича: конверсион, депозит-кредит ва хавф-хатарли операцияларга бўлинади.

Олдиндан келишилган курс бўйича бир валютани иккинчи валютага оддий алмаштириш конверсион операция дейилади. У, ўз навбатида, жорий ёки спот операциялари ва форвард курсларига бўлинади. Спот курси бўйича операция амалга оширилгандан кейин валюта икки кун ичида ўтказилади, форвард курс бўйича операциянинг бажарилиши шартномада келишган вақт бўйича келгусида амалга оширилади.

Буш турган (ёки ортиқча) пул маблағларининг маълум бир фоиз билан жойлаштирилиши ёки етмай турган чет эл валютасини операцияга жалб қилишга депозит-кредит валюта операциялари дейилади. Улар вақт бўйича қисқа муддатли (3 ойгача), ўрта муддатли (1 йилгача) ва узок муддатли операцияларга бўлинади.

Амалга ошириладиган хавф-хатарли валюта битимларининг мазмуни шундан иборатки, ҳар бир валюта битими измоланаётганда улар етарли даражада кафолатланиши шарт. Шу нуқтаи назардан бу операцияларга бериладиган кафолатнинг мустақкамлиги даражаси ва кафолатчиларнинг узларини мустақкамлиги бўйича гуруҳларга бўлинади. Бу ерда хавф-хатар жуда юқори, уртача ва жуда паст булиши мумкин. Ёки умуман бўлмаслиги ҳам мумкин. Бу бажариладиган операцияга, унинг ҳажмига ва битим тузувчиларнинг бир-бирини қанчалик яхши билишига ёки ўрганганлигига ва бошқа омилларга боғлиқ. Шунинг учун ҳам валюта операцияларини амалга оширишда шошма-шошарликка йўл қўймасдан, “етти улчаб бир кес” тамойилида иш тутилса ёмон бўлмайди.

Энди валюта курслари тўғрисида. Ҳозирги замон иқтисодий адабиётида курс сўзи икки хил (тор ва кенг) маънода ишлатилади. Айрим муаллифлар бу иккаласини чалкаштириб юборишади. Товарларнинг баҳоси курслари, хизмат ва капитал курслари, қимматли қоғоз курслари, валюта курслари тўғрисида бир қанча қарама-қарши ва нотўғри фикрлар ҳам бор. Масалан, курс билан ставка ва нормалар аралаштирилади. Маълумки, ставка ва нормалар, амалга ошириладиган битимларнинг самарадорлигини, уларнинг бошқаларга нисбатан нисбий устунлигини ифодалайди.

Тор маънода курс деганда валютанинг ёки қимматли қоғозларнинг алмаштириш курси тушунилади, кенг маънода эса — битим ёки операцияни амалга ошириш қиймати, баҳоси тушунилади. Бу курс билан бир хизмат, товар ёки капитал иккинчисига алмаштирилади.

Мақсади ва вазифаси, ҳисоблаш методлари, қамраб олиши ва бошқаларига қараб валюта курслари расмий, умумий, реал, озод, экспорт-импорт, биржа, алмаштириш, қора бозор ва бошқаларга бўлинади.

Курсларни белгилашда энг асосий вазифа — уларнинг харид қобилияти тенглигини таъминлашдир. Валюталарнинг тенглиги алмаштирув, расмий ва реал тенгликлардан иборатдир. Валюталарнинг турли бозорларда бир-бирининг ўрнини босадиган бир хил курсларда айрабошланишини, уларнинг мувозанатини характерловчи тенглик алмаштирув тенглиги дейилади. Расмий тенглик (ўзаро ёки номинал тенглик ҳам деб юритилади) давлат молия органлари томонидан эълон қилинади. Реал тенглик (курс) икки ёки ундан ортиқ мамлакатнинг товарларига, хизмат ва капиталга бўлган баҳоларини таққослаш асосида ҳисобланиб, мамлакатнинг давлатмандлигини, бойлигини ва тулов қобилиятини ифодалайди.

Икки мамлакат валютасининг тенглиги — уларнинг иқтисодий ривожланиши мувозанати айнан бир хиллигидир, мослигидир, иқтисодий ривожланишнинг мослиги — валюта тенглигини сақлашни кафолатидир.

Валюта ҳисоб-китобларида муҳим масалалардан бири — валюта котировкасидир. Котировка деганда миллий валюта курсини бошқа мамлакат валютасида белгилаш тушунилади. Котировка тўғри ва тескари турларга бўлинади. Кўп давлатларда тўғри котировка ишлатилади. Унинг мазмуни қуйидагидан иборат — чет мамлакат валютасининг бир бирлиги миллий валютанинг “X” бирлигига тенг. Бу пайтда чет мамлакат валютаси эълон қилинган курс бўйича сотилади, миллий валюта эса сотиб олинади. Тескари котировкада эса миллий валютани бир бирлиги чет мамлакат валютасини «X» бирлигига тенг деб олинади. Бу пайтда чет мамлакат валютаси сотиб олинади, миллий валюта эса сотилади.

Европанинг бир қатор мамлакатлари халқаро ҳисоб-китобларда асосан тескари котировкадан фойдаланишади, Лотин Америкаси ва Осиё давлатлари — тўғри котировкадан. АҚШда котировканинг икки тури ҳам қўлланади.

Тўғри котировка қуйидаги формула билан ҳисобланади:

$$K = S_0 : R \text{ бу ердан } R = S_1 : S_0, \quad (1)$$

бу ерда S_1 = миллий валютадаги сумма; S_0 — чет мамлакат валютадаги сумма; R — миллий валютанинг чет мамлакат валютасидаги курси.

$$\text{Тескари котировка } S_0 = S_1 \cdot R, \quad R = S_0 : S_1 \quad (2)$$

Масалан, молия бозорида қуйидаги курслар учраши мумкин: USD/DEM; GBR/FRF; ITL/UZS ва ҳоказолар.

Ўзбек фирмаси ўз товарини Италияда сотиб 40,0 млн лирага эга булди. Лекин унга Америка доллари керак. Демак лирани долларга алмаштирувчи, уша кундаги курс USD/ITL — 1615,3 га тенглиги аниқланди. Шу курс бўйича алмашув операцияси бажарилса ўзбек фирмаси 24763 (40.000.000/1615,3) АҚШ долларига эга булади.

Молия бозорида валютани сотиб олиш ва сотиш курслари мавжуд. Бу курслар талаб ва таклиф курслари деб ҳам аталади. Маълумки банклар валютани талаб курси бўйича сотиб олади, таклиф курси билан сотади. Валютачилар жаргониди (махсус тилида) сотиб олиш курси — “bid” сотиш курси — “offer” деб аталади (жаргон бўйича АҚШ доллари — кук, бакс, немис маркаси — бундесы, Голландия гульдени — флорина, Швейцария франки — свисси, Франция франки — парижи, Австрия доллари — осси, Новозеландия доллари — киви, фунт стерлинг — паунда ва бошқалар). Улар уртасидаги фарқ маржа ёки спрэдни ташкил қилади (bid — offer = спрэд).

Масалан, “НДН” қўшма корхонаси (Тошкент) ишлаб чиқарган товарини Штутгарддаги харидорга сотиб 40.000.000 немис маркасига эга булди. Бу пул АҚШ га асбоб-ускуна сотиб олиш учун кучирилиши керак. Курслар USD/DEM — 1,5750-1,5760. Қўришиб турибдики, АҚШ долларини 1,5760 курс билан сотиб олинади. Демак, “НДН” Қ.К. 25380710 долларни АҚШга утказиш мумкин.

Маржа суммаси банкнинг валюта операцияси билан боғлиқ харажатларни қоплайди, ортиқчаси эса банк фойдаси булади.

Конверсион операцияларнинг бажарилиш турига қараб валюта курслари: расмий, банклараро, жорий, биржа ва жорий алмаштириш курсларига булинади. Расмий курс Марказий банк томонидан эълон қилинади, қолган курслар эса валютага бўлган талаб ва таклиф асосида белгиланади. Улар расмий курсдан бутунлай фарқ қилиши мумкин. Бу табиий ҳол.

Валюта бозорида юқоридаги курслардан ташқари яна кросс, спот ва форвард курслари ҳам мавжуд.

Икки ва ундан ортиқ валюта курсининг учинчи валютага нисбати кросс курс дейилади.

Кросс курсни қуйидаги формула билан аниқлаймиз:

$$K_k = V_{\text{кот}} : V_{\text{баз}}, \quad (3)$$

бу ерда: K_k — кросс курс; $V_{\text{кот}}$ — котировка бўладиган валюта; $V_{\text{баз}}$ — база (асос) деб қабул қилинган валюта.

Чет эл валюталарининг қисқача белгилари (уч ҳарфли)

№	Валютани уч ҳарфли лотинча белгилари	Валютанинг номи	Мамлакати
1.	UZS	сум	Ўзбекистон
2.	USD	доллар	АҚШ
3.	DEM	марка	Германия
4.	JPY	йен	Япония
5.	GBP/STG	фунт стерлинг	Англия
6.	CHF (SFR)	франк	Швейцария
7.	FRF	франк	Франция
8.	NLG(DFL)	гульден	Голландия
9.	ITL(LIT)	лира	Италия
10.	BEF	франк	Бельгия
11.	ECU(XEU)	эю	Европа
12.	EUR	евро	Европа
13.	AUD	доллар	Австралия
14.	NZD	доллар	Янгизеландия
15.	CAD	доллар	Канада
16.	SGD	доллар	Сингапур
17.	ATS	шиллинг	Австрия
18.	ESP	песета	Испания
19.	SEK	крона	Швеция
20.	NOK	крона	Норвегия
21.	DKK	крона	Дания
22.	FIM	марка	Финландия
23.	PTE	эскудо	Португалия
24.	GRD	драхма	Греция
25.	RUB	рубль	Россия
26.	UAH	гривна	Украина
27.	BYR	рубль	Белоруссия
28.	KZT	тенге	Қозоғистон
29.	PLN	злотый	Польша
30.	CZK	крона	Чехия
31.	HUF	форинт	Венгрия
32.	BRC	крузейро	Бразилия
33.	CNY	юань	Хитой
34.	HKD	доллар	Гонконг
35.	IEP	фунт	Ирландия
36.	INR	рупия	Индия
37.	LUX	франк	Люксембург
38.	MAD	дирхем	Марокко
39.	ZAR	рэнд	Жанубий Африка

Масалан, 2001 йил 8 март куни фунт стерлингнинг долларга (АҚШ) нисбатан курси 0,5477, Франция франкини курси (бир доллар) ёки USD/FRF 5,2337. Бу ердан кросс курс тенг:

$$\text{FRF/GBR} = 0,5477:5,2337 = 0,1046$$

Демак, бир Франция франкига 0,11 фунт стерлинг берилади. Вақти бўйича валюта курслари сотилган валютани ўтказиш (бе-риш) спот ва форвард курсларга бўлинади. Сотилган валюта сум-маси уша куннинг ўзида ёки икки кун ичида ўтказилса (берилса), бу курс спот (кассали, жорий) курс деб аталади.

Форвард (муддатли, олдиндан келишилган) курслари форвард операцияларига асосланади. Форвард операциялари деганда ва-люталарни алмаштириш бўйича олдиндан келишилган курс би-лан бугунги тузиладиган битимлар, лекин валюталаш (валюта ўтқа-зиш куни) келгусида амалга ошириладиган ёки бир валюта ик-кинчиси билан битим тузилган кундаги курс билан сотиб олинши тушунилади. Масалан, 16 март куни битим тузилди. Бу битим бўйи-ча валюталаш муддати 2 қисмдан иборат: 16 март ва 16 июн. Де-мак, 16 март куни ўтказилган спот курси дейилади, 16 июнда ўтқа-зилган валюта — форвард курс.

Форвард операциялари аутрайт ва своп битимларига бўлинади. Валюталаш куни аниқ кўрсатилган ягона конверсион операция-лар ёки битимлар, уларнинг аъзолари (томонлар) катъий кели-шилган муддатда тўловни кўзда тутган форвард курси бўйича амалга оширилувчи оддий муддатли валюта битимига аутрайт дейилади. Турли валюталаш саналари билан бир-бирига қарама-қарши кон-версион операциялари комбинацияси своп дейилади.

Форвард курсларини ўрганишда ва аниқлашда форвард муд-датлари муҳим рол ўйнайди. Улар стандарт даврларга (1,2,3 ва 6 ой) ва қисқа (1,2 ҳафта) ҳамда синган саналарга (масалан, 40 кун) тузилиши мумкин. Бу ерда қуйидаги қондани эслаб қолиш шарт: байрам ва дам олиш кунлари ҳисобга олинмайди; агар спот ойи-нинг охириг кунига тўғри келса, валюталаш куни ҳам шу куни бўлади. Масалан, битим 26.02 тузилди. Спот курс бўйича валюта-лаш 28.02 ҳисобланади. Фарворд битим икки ойга тузилса валю-талаш куни 28.04 эмас, 30.04 ҳисобланади.

Аутрайтни ҳисоблаш

Форвард (аутрайт ҳам деб юритилади) курс бўйича валюта со-тилган куни эмас, шартномада белгиланган вақтда ўтказилади ва у қуйидаги формула билан ҳисобланади:

$$K\phi = X : V = \frac{Kc + \frac{Kc \times i \times t}{360(365) \times 100}}{e + \frac{e \times i \times t}{360(365) \times 100}} \quad (4)$$

бу ерда: Kc — спот-курс; i — фоиз ставкаси; t — кунлар сони; e — валюта бирлиги.

Форвард курсни спот курсига форвард очколарини қўшиш йўли билан ҳам аниқлаш мумкин:

$$K\phi = Kc + \Phi_0, \text{ бу ердан}$$

$$\Phi_0 = \frac{Kc \frac{t}{360(365)} \times \frac{\text{Фоиз ставкаси асоси} - \text{Валюта фоиз ставкаси}}{100}}{1 + \frac{\text{Фоиз ставкаси асоси}}{100} \times \frac{t}{360(365)}} \quad (5)$$

бу ерда: Φ_0 — форвард очколари; Kc — спот-курси.

Агар $\Phi_0 = 0,001$ тенг бўлса бир очко ҳисобланади.

Мисол. Банк мижози АҚШ доллариға Франция франкини сотиб олмоқчи. Битим кунигаги курс USD/FRF 5,1330 — 5,1345. Уч ойға белгиланган фоиз ставкалари:

	талаб	таклиф
АҚШ доллари	8,43	8,55
Франция франки	10,25	10,37

Форвард курси аниқлансин.

Форвард курсни аниқлашдан олдин спот курси (бизда берилган 5,1330) ва форвард очколари сони ҳисобланади.

$$\Phi_0 = \frac{5,1330 \frac{92}{360} \left(\frac{8,55 - 10,25}{100} \right)}{1 + \left(\frac{8,55}{100} \times \frac{92}{360} \right)} = 0,0218$$

Энди форвард курсини аниқлаймиз

$$K\phi = 5,1330 + 0,0218 = 5,1548.$$

Одатда форвард курси устама ёки мукофот (репорта) ёки чегирма (депорта) методи билан ҳам аниқланади. Репорта фовард курсни спот курсдан катталигини (юқорилигини), депорта эса

форвард битими буйича курс, спот битимидаги курсдан пастлигини курсатади. Репорта ва депорта ставкаларининг нисбати қуйидаги формула билан ҳисобланади:

$$A = Kct(i_0 - i_1) / (360 \times 100), \quad (6)$$

бу ерда; A — депорт; Kc — спот курс; i_0 — чет мамлакат валютасини фоиз ставкаси; i_1 — миллий валюта фоиз ставкаси.

Форвард ва спот курслари ўртасидаги фарқ (форвард маржаси ҳам деб юритилади) жаҳон капитал бозорларидаги банк депозити буйича фоиз ставкаларига боғлиқ.

Қайси мамлакатларда депозит буйича фоиз ставкалари паст бўлса, уларнинг валютаси мукофот билан котировка қилинади, фоиз ставкаси баланд бўлган давлатларда — чегирма билан.

Юқорида келтирилган формула классик формула бўлиб, у буйича bid ва offer эътиборга олинмасдан ўртача аутрайт курси учун ўртача форвард очколари ҳисобланади. Лекин барча банкларда спот ва форвард курслари икки томонлама котировка қилинади. Шунинг учун ҳам форвард очколарини bid ва offer учун ҳисоблаш зарур.

Форвард курси синган саналар учун ҳам ҳисобланади. Уни юқорида келтирилган формулалар ёки матбуотда эълон қилинган форвард очколари ёрдамида ҳисоблаш мумкин. Кейингисига тўхталамиз. Масалан, USD/DEM аутрайт битими икки ойу ўн кунга тузилган. Форвард очколари 2 ойга 41-57, 3 ойга — 65-84га тенглиги маълум. Фарқи bid=24 (65-41); offer=27 (84-57). Бир кун учун: 0,8 (24:30); 0,9 (27:30) тегишли равишда. Ўн кун учун: 8 (0,8x10); 9(0,9x10). Бу ердан 70 кун учун форвард очколари тенг: 49(41+8); 66(57+9).

Валюта бозорида своп курси ҳам мавжуд. Бу курсда спот ва форвард курслари уйғунлашиб кетади.

Своп битимлари уч турга бўлинади: 1) стандарт (спотдан); 2) қисқа (бир кунлик, спотгача); 3) форвард (спотдан кейин).

Агар банк биринчи битимни спотга, унга тескарисини ҳафталик форвард шартида бажарса, ундай своп “Своп-уик” дейилади. Агар биринчи битим “эртага” валюталаш санаси билан амалга ошса, тескариси спотга амалга ошса бундай своп “том-нект” дейилади. Агар муддати яқин битим форвард шарти билан, унга тескари битим кеч форвард шарти билан тузилса, бундай своп форвардли дейилади.

Агар валюта спот шарти билан сотилса ва шу пайтнинг ўзида у форвард шарти билан сотиб олинса бу битим ёки операция “Репорт” деб аталади.

Агар чет мамлакат валютаси спот шарти билан сотиб олинса ва шу пайтнинг ўзида форвард шарти билан сотилса бу битим ёки операция “Депорт” дейилади.

Бу битимларнинг энг муҳим хусусияти шундаки, уларда нақд валюта қатнашмайди. Бу битимлар ўзида мажбурият ёки талабларни алмаштиришни ифодалайди. Своп битимини амалга оширувчи томонлар валютани спот курс билан сотиш (сотиб олишни) ва форвард курс билан сотиб олишни (ёки сотишни) мувофиқлаштириб олади. Натижада спот курс миқдори битим қатнашчиларининг молиявий натижаларига таъсир ўтказмайди, чунки форвард курси узгармайди ва шу билан бир қаторда спот курсни мувофиқлаштиради.

Яна бир қоидага тўхталмоқчимиз. Валюта сотиб олишдан олдин, норматив валюта курсини ҳисоблаб қўриш мақсадга мувофиқ. Агар сиз сотиб оладиган курс НВКдан юқори бўлса валютни сотиб олиш тавсия қилинмайди ва тескариси. НВКни ҳисоблаш учун айрим бирликлар бўйича эмас, балки қўриладиган барча молиявий объектлар ва активлар бўйича валюта курслари фарқларини ҳисоблаш зарур.

НВК қуйидаги формула билан аниқланади:

$$НВК_{A/Y_3} = \frac{\sum_{i=1}^n \frac{P_A}{P_{Y_3}} p_{Y_3} q_{Y_3}}{\sum_{i=1}^n p_{Y_3} q_{Y_3}} \quad (7)$$

бу ерда: P_{Y_3} — Ўзбекистондаги товар баҳоси; P_A — АҚШдаги товар баҳоси; q_{Y_3} - ишлаб чиқарилган товар ҳажми.

Норматив валюта курси молия бозорида самарадор курс деб ҳам юритилади. Ҳамма курслар шу курсга нисбатан коррективроқ қилинади ва курснинг динамикасини урганиш учун самарадор курс индекси ҳисобланади.

$$I_{\text{самарадор курс}} = I_{НВК} \cdot I_{\text{турмуш қиймати}} \quad (8)$$

Бу индекслар макроиқтисод статистикаси фанида чуқур урганилишини ҳисобга олган ҳолда, биз уларга батафсил тўхтамадик.

9.3. ВАЛЮТАНИНГ ҲАҚҚОНИЙ (РЕАЛ) КУРСЛАРИНИ АНИҚЛАШ МЕТОДЛАРИ

Реал курс деб контрагент (ўзаро шартномага эга бўлган) мамлакатларида ишлаб чиқариладиган (сотиладиган) бир хил товар (хизмат) нархининг нисбатига айтилади. Бу дегани бир Америка доллари неча сўм туради ёки тескариси. Реал курсни битта товар

мисолида қуйидагича аниқлаш мумкин. Масалан, нон буйича. Бир киллограмм нон (январь 2001 йил) Ўзбекистонда 130 сўм туради, АҚШда эса 0,5 доллар. Бу ердан реал курс $K_p = P_y : P_a = 130 : 0,5 = 260$ сўм. Демак, бир доллар 260 сўм турар экан. Битта товар буйича реал курсни ҳисоблаш жуда осон экан. Лекин бизга маълумки, ишлаб чиқариладиган ва сотилган товарлар (хизматлар) сони 100 минг атрофида. Хўп, барча товарлар (хизматлар) буйича реал курс қандай аниқланади? Бу ишни махсус билим ва тажрибага эга бўлган мутахассислар иқтисодий-статистик методларни қўллаш билан бажаради.

Ҳозирги замон халқаро иқтисодиёт амалиётида реал курсларни ҳисоблашда икки метод қўланади: биринчи метод танлаб кузатиш маълумотларига асосланса, иккинчиси ёппасига кузатиш маълумотларига асосланади. Иккала методда ҳам икки ва ундан ортиқ мамлакатлардаги товарларга, хизматларга ва капиталга бўлган баҳолар таққосланади. Ҳисоблаш усули иккала методда ҳам бир хил, фақат тўплам ҳажмига қараб олинган натижалар ҳар хил бўлиши мумкин. Амалиётда, реал курслар, кўпинча танлаб кузатиш маълумотларига асосланади. Чунки маълумот тўплаш осон, кўп харажат ва вақт талаб қилмайди. Бу методни, айрим пайтларда, товар-вакиллари методи деб ҳам аташади. Реал курсларни ҳисоблаш қуйидаги босқичлардан ташкил топади.

1. Биринчи босқичда товар вакиллари ажратиб олинади. Уларга энг тарқалган товарлар, хизматлар ва капитал киритилади. Фақат биргина давлатда ишлаб чиқариладиган товарлар бу рўйхатга кирмаслиги табиий.

Танлаб олинган баҳолар (товарлар) асосида махсус спецификациялар тузилади. Улар айнан баҳоларнинг (товарларнинг) юқори аниқликдаги вакилликни таъминлаши керак ва танлаб олинган баҳо индексларини бутун (товарлар, хизматлар ва капитал) тўпламига ёйишга имконият яратишлари керак. Демак, танланма паритетлар асосида умумий тўплам учун ўртача тортқичли паритет ҳисобланади.

2. Иккинчи босқичда таққосланадиган умумий қимматли курсаткичлар дезагрегация қилинади, яъни типларга ажратилади. Товарлар, хизматлар ва капиталлар катталаштирилган гуруҳлар, гуруҳлар ва бошланғич гуруҳларга ажратилади (улар 150 дан 300 тагача бўлиши мумкин), улар асосида аниқ ҳисоблар ва таққослашлар олиб борилади. Бу босқичдаги вазифа шундан иборатки, бошланғич гуруҳларнинг зарур ва аниқ сонини аниқлаб олиш зарур. Чунки улар келгуси босқичларда танланадиган товар-вакиллар сонини қисқартиришга имкон беради, товар-вакиллар сони қанча кам бўлса иш шунча осонлашади.

3. Бу босқичда ҳар бир гуруҳдан битта ёки бир нечта энг типик, репрезентатив вакилни ажратиб олинади. Бу товар шу гуруҳ товарлари ичида энг тарқалган ёки эквивалент баҳони ифодалаши керак. Шу товар характеристикаларининг йиғиндиси қолган гуруҳ товарлар учун ҳам ўхшаш бўлиши, товар характеристикаларининг ўзи эса миқдор ўлчамига эга бўлиши керак. Паст ва юқори сифатли товарларнинг баҳоси ўртасидаги фарқ сифатни ҳисобга олувчи коррективировка қилиш методлари ёрдамида пасайтирилади ёки умуман бартараф этилади.

4. Ҳар бир товар гуруҳи учун баҳо индексларини ҳисоблаш (товар-вакиллар сони бўйича). Маълумки, улгуржи баҳо, истеъмол баҳоси, ЯИМ баҳоси — дефлятори, импорт-экспорт баҳолари индекслари алоҳида-алоҳида ҳисобланилади.

Умумий индексларнинг агрегат формуласи бу индексларни ҳисоблашнинг асоси ҳисобланади. Бу индекслар ҳудидий индекслар ҳам деб аталади. Бу индексларда вазн вазифасини, таққослаш мақсадига мувофиқ, ҳар қандай давлат ўташи мумкин. Масалан, А давлатни вазни таркиби бўйича валюта паритети умумий индекси қуйидаги формула билан ҳисобланади (агрегат формада):

$$I_p = \frac{\sum P_A q_A}{\sum P_B q_A} \text{ ёки } \frac{\sum P_B q_B}{\sum P_A q_B} \quad (9)$$

5. Энг кичик гуруҳлар учун энг кичик ўртача гуруҳ валюта паритети индексларини ҳисоблаш зарур.

6. Бешинчи босқичда ҳисобланган индекслар асосида йириклаштирилган паритет индексларини алоҳида йириклашган агрегатлар бўйича ҳисоблаш. Масалан, товар ва хизматларнинг истеъмоли, инвестициялар ва ҳ.к.

7. Охирги босқичда агрегатлар бўйича ҳисобланган индекслар асосида умумий товар, хизмат ва капитал индекслари аниқланади. Бу индекслар айнан бир мамлакат валютасининг иккинчи давлат валютасига нисбатан харид қобилиятини характерлайди.

Индексларнинг тортқичлари (вазнлари) турли вариантли бўлиши муносабати билан бир-биридан $\pm 7-8$ фоизга фарқ қилувчи умумий валюта паритети индексларига эга бўламиз. Амалиётда бу фарқни йўқотиш учун валюта паритетининг ўртача геометрик индекси ҳисобланади:

$$J_n = \sqrt{\frac{\sum P_1 q_1}{\sum P_0 q_1} \times \frac{\sum P_1 q_0}{\sum P_0 q_0}} \quad (10)$$

БМТнинг халқаро валюта ҳисоб-китоблари амалиётида валюта паритети индекслари, одатда, ҳар қандай давлат баҳоси битта дав-

лат баҳоси (марказий, асос килиб олинган баҳо) билан таққосланади. Шу пайтнинг ўзида марказий баҳога нисбатан ҳисобланган индекс билан қамраб олинмаган хоҳлаган икки мамлакат паритет индекси билвосита ҳисобланиши мумкин, яъни бу мамлакатлар учун ҳисобланган валюта паритети индекслари марказий мамлакат билан ҳисобланган индексларга қайта ҳисобланади.

Валюта паритети индексларини ҳисоблашда, аҳоли жон бошига ишлаб чиқарилган товар, курсатилган хизмат ва капитал қийматини таққослаш муҳим аҳамият касб этади. Масалан, 1000 сумга, 1000 рупийга, 1000 франкга, 1000 гулденга неча килограмм нон, гуруч ёки банан сотиб олиш мумкин, неча марта сартарошга соч олдириш мумкин. Бу курсаткичлар, албатта, ўша давлатлар (Ўзбекистон, Ҳиндистон, Франция, Голландия) учун ва шу давлат аҳолисига нисбатан ҳисобланади.

Бу паритетлар ҳам қуйидаги босқичларда ҳисобланади. Биринчи босқичда ҳар бир товар ва хизмат баҳоси нисбати аниқланади. Кейин тортқичли ўртачалар гуруҳ товар ва хизматлар учун ҳисобкитоб қилинади. Учинчи босқичда эса тегишли ҳиссаларда умумий жуфт даражалар паритетлари аниқланади.

Юқорида келтирилган методика бўйича ХВФ ҳар бир мамлакат, гуруҳ мамлакатлар ва қитъалар бўйича паритетлар урнатади. Далил сифатида ХВФ томонидан таклиф қилинган турмуш даражаси баҳоловчи коэффициентларни келтиришимиз мумкин.

Ғарбдаги индустриал ривожланган давлатлар	0,73
Собиқ СССР	1,10
Собиқ Шарқий Европа	1,86
Осиёдаги ривожланаётган давлатлар	2,42
Африкадаги ривожланаётган давлатлар	2,35

Демак, ўртача турмуш даражасини баҳолаш учун, масалан, Ҳиндистонни бошқа давлатларга нисбатан, унинг жон бошига тўғри келадиган ялпи миллий маҳсулотини 2,42 га кўпайтириш керак, тегишли равишда Собиқ СССРга қарашли давлатларда 1,1 га.

Валюта ҳисоб-китобларида мавжуд, ҳақиқий валюта курсларидан ташқари, келгусида кутиладиган курслари ҳам ҳисобланади. Бу иш прогнозлар тузиш методлари ёрдамида бажарилади. Валюта курсларини прогнозлаш методлари қуйидагиларга бўлинади: статистик методлар; эксперт баҳолаш методлари; график метод.

Биринчи гуруҳ методлар ёрдамида макроиқтисодий таҳлил амалга оширилиб ва шу таҳлил асосида умумий иқтисодий барометрлар тузилса; иккинчисида — бозор конъюнктураси барометрлари; учинчисида — ҳозирги замонавий компьютер таҳлили асосида

иқтисодий ривожланиш ва бозор конъюнктурасининг алоҳида олинган графиклари тузилади. Бу методлар узаро боғлиқ ва учала гуруҳ биргаликда умумий иқтисодий конъюнктурани комплекс баҳолашда умумий баҳолаш базаси бўлиб хизмат қилади.

Валюта курсларини прогнозлаш асосида ҳамма иқтисодий муносабатларни битта тизимга, ҳамма қадриятларни ва ички бозорнинг бутун кўрсаткичларини барча иқтисодий муносабатлар, , жaxon бозори кўрсаткичлари ва қадриятлари билан боғловчи валюта харид қобилиятини объектив баҳолаш паритети ётади.

Мохияти бўйича валюта харид қилиш қобилияти иқтисодий ривожланишнинг бош саволи, айнан шу давлатдаги баҳонинг ўсиш даражасида, бошқа давлатлардаги ўсиш билан тенглик қандай сақланиб туради деган саволга жавоб беради. Маълумки, миллий баҳонинг ўсиши бошқа давлатларга нисбатан юқори бўлса, миллий валютанинг курси тушиб кетади ва тескариси.

Умумий ҳолда, валюта харид қобилияти паритети қуйидаги формула билан ҳисобланади:

$$R = P_1 : P_0, \quad (11)$$

бу ерда: P_1 — сўм ҳисобида товар (хизмат) баҳоси; P_0 — доллар (АҚШ) ҳисобида товар (хизмат) баҳоси; R — сўмнинг долларга нисбатан харид қобилиятини акс эттирувчи паритет курси.

Умумий валюта паритетини ҳисоблаш учун бир қанча баҳо нисбатлари аниқланади. Уларнинг сони бир неча минг бўлиши мумкин.

Валюта курси индексининг нисбатини ҳисоблаш учун қуйидаги формула қўлланади:

$$\Delta T = (R_1 - R_0) / (I_{p1} - I_{p0}) / (1 + I_{p0}) \quad (12)$$

Бу ердан, кўзда тутилган алмаштирув курси тенг:

$$R_1 = R_0 (1 + I_{p1}) / (1 + I_{p0}) \quad (13)$$

бу ерда: ΔT - алмашув курсининг ўсиш (ўзгариш) суръати; I_{p1} — Ўзбекистондаги истеъмол баҳолари индекси; I_{p0} — Америкадаги истеъмол баҳолари индекси; R_1 — сўмнинг долларга нисбатан жорий алмаштирув курси; R_0 — сўмни долларга нисбатан базисли алмаштирув курси.

Умумий ҳолда (кўринишда) валютанинг харид қобилияти паритетини қуйидагича аниқлаймиз:

$$R_{x.k.} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n \frac{P_{i1} Q_{i1}}{P_{i0} Q_{i0}} \quad (14)$$

бу ерда: Q_i — тегишли товарлар ва хизматларнинг ялпи миллий маҳсулот ёки миллий даромаддаги ҳиссаси; n — стандарт тизимга (саватга) кирган товарлар сони; P_{i1} , P_{i0} — тегишли равишда (сўм ва доллар ҳисобида) товарлар, хизматлар ва капиталларга бўлган баҳолар.

Бу индексни ҳисоблаш жуда катта вақт ва меҳнат талаб қиладиган иш. Маълумки, баҳонинг ошиши валютанинг харид қобилиятини пасайтиради ва тескариси. Бундан ташқари, баҳонинг узгарishi ҳар хил мамлакатда ҳар хил, доимий ва турли йўналишда булади. Бу ерда жорий харид қобилияти паритетини ҳисоблаш зарурияти туғилади ва бу ҳисобланган кўрсаткич валютанинг харид қобилияти индекси дейилади ва қуйидаги формула билан ҳисобланади:

$$I_{в.х.к.} = \frac{\sum p_i q_i}{i_p} : \sum p_i q_i \text{ ёки } \frac{1}{J_p} \quad (15)$$

Бу индекс валютанинг жорий курсини ифодалаб, харид қобилияти паритетидан четланиши мумкин. Бундай пайтда валюта қийматини паст ёки юқори баҳолаш туғрисида гапиришади. Шуларни ҳисобга олган ҳолда валюта реал ва жорий курсларини параллел аниқлаш мақсадга мувофиқдир.

Унинг асосида валюта конвертацияси амалга ошириладиган валюта паритети ётади ва у баҳо индекси формасида ифодаланади:

$$I_p = 1 / \sum \frac{d}{i_p} \quad (16)$$

бу ерда: d — товар айланмасидаги товарлар ҳиссаси; i_p — товар бир бирлиги баҳоси (таққосланадиган мамлакатлар учун) конвертация коэффициентини ифодаловчи баҳо гуруҳ индекси.

Агар $\sum d = 1$ (ёки 100%) тенг бўлса, бу формуламиз қуйидаги кўринишда булади:

$$I_p = \sum d / \sum \frac{d}{i_p} \quad (17)$$

Талаб ва таклиф назариясига мувофиқ, таклиф қилинган пул миқдори билан шу пулга бўлган талаб миқдори тенг бўлиши керак, бунинг ўзи эса ялпи миллий маҳсулот қийматига туғри пропорционал. Икки мамлакат ўртасида қуйидаги боғлиқликларни ўрнатиш мумкин:

$$P_1 = K_1 \times P_1 \times Y \times M M_1; \quad P_0 = K_0 \times P_0 \times Y \times M M_0, \quad (18)$$

бу ерда: P_1, P_0 — ички ва ташқи бозорда таклиф қилинган пул миқдори; K_1, K_0 — ички ва ташқи бозорда баҳонинг даражасини аниқловчи коэффициентлар; ЯММ — ялпи миллий маҳсулот (масалан, Ўзбекистон ва Япония).

Агар K_1/K_0 нисбатлари доимий ёки бирга тенг бўлса, мамлакатлар ўртасидаги баҳолар даражаси нисбати қуйидагича ифодалангани мумкин.

$$P_1/P_0 = (P_1/P_0) \times (ЯММ_1/ЯММ_0) \quad (19)$$

Юқоридаги формулаларни қўллаб валюта курсининг пул масаси ва ЯММ боғлиқлиги тенгламасини олиш мумкин:

$$R = [(P_1 - \mathcal{E}_1)/(P_0 - \mathcal{E}_0)] \times [(Z_{no} + I_0 + \mathcal{E}_{qo})/(Z_{n1} + I_1 + \mathcal{E}_{q1})] \quad (20)$$

бу ерда; $\mathcal{E}$ — капитални соф экспорти; Z — истеъмол харажатлари; I — инвестициялар.

9.4. ВАЛЮТА КУРСЛАРИГА ТАЪСИР ҚИЛУВЧИ ОМИЛЛАР ВА УЛАРНИНГ ТАҲЛИЛИ

Халқ хўжалигининг деярли барча кўрсаткичлари (ташқи алоқаларга боғлиқ кўрсаткичларнинг барчаси) валюта курслари билан боғлиқ, худди шундай валюта курслари иқтисодий (нафақат) кўрсаткичлар ҳажми, таркиби ва динамикасининг ўзгариши билан чамбарчас боғлиқ. Шунинг учун ҳам миллий иқтисодиёти мизнинг чет эл алоқаси билан боғлиқ кўрсаткичлари валюта курсининг ўзгаришини ҳисобга олган ҳолда аниқланиши, валюта курсини ҳисоблашда миллий иқтисодий кўрсаткичлардаги ўзгаришлар ҳисобга олиниши керак. Бу жуда оғир иш. Ишни осонлаштириш учун уни қуйидаги босқичларга буламиз.

Биринчи навбатда таъсир қилувчи омиллар сони аниқланади. Улар ички ва ташқи, бевосита ва билвосита таъсир қилувчи, бошланғич ва иккиламчи, тўғри ва тескари таъсирли ҳамда бошқа омилларга бўлинади.

Бу омиллар орасида аниқ маконда ва замонда энг муҳим, ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган омиллар қуйидагилар бўлиши мумкин:

1. Турли валюталарга бўлган талаб ва таклифларнинг ўзгариши омиллари;

2. Мамлакат даромадларида бўладиган ўзгаришни ифодаловчи омиллар. Масалан, Ўзбекистон республикасининг миллий даромади ўсиш суръати бошқаларга нисбатан юқори бўлса, республика валютаси курси ўсади, бошқа мамлакатлар курси эса пасаяди.

3. Баҳонинг нисбий узгариши. Агар бир мамлакатнинг ички баҳолари тезроқ ўсса, бошқасиники узгармаса, биринчи мамлакатни истеъмолчилари арзон товарни сотиб олишга ҳаракат қилади ва иккинчи давлат валютасига талаб ошади, таклиф эса пасаяди.

4. Инфляция. Қайси давлатда бошқа давлатларга нисбатан инфляция даражаси доимий юқори бўлса у давлатнинг валюта курси пасайиб борувчи валюта курсига эга бўлади. Бунинг исботини қуйидаги шартли рақамларда куриш мумкин:

(фоиз ҳисобиди)

Ойлар	Январь	Февраль	Март	Уч ой учун
Баҳо индексининг ўсиши	1,8-2,1	1,3-1,8	0,9-1,6	4,1
Чет мамлакат валюта курсининг ўсиши	0,8-1,2	0,5-1,0	0,5-1,0	1,8

5. Фоиз ставкалари. Уларнинг узгариши валюта курсининг узгариши билан тўғри боғлиқликда. Ставкаларнинг ошиши билан валюта курси пасаяди ва тескариси.

6. Ишсизлик даражаси. Ишсизлик даражаси билан валюта курсининг узгариши ўртасида тескари боғланиш мавжуд.

7. Ҳукумат сиёсати. Агар давлат ўз сиёсатини ўзгартириши тўғрисида тўсатдан эълон қилса валюта курси кескин ўзгариб кетади. Қайси томонга узгаришини олдиндан айтиб бериш жуда оғир масала.

8. Миллий ишлаб чиқариш. Бир текисдаги иқтисодий ўсиш миллий валюта барқарорлигининг асосидир. Иқтисодиётнинг бир текисда ўсишининг қутилиши, бу миллий валютанинг мустаҳкамланиши белгисидир. Бироқ, миллий иқтисодиётнинг ҳаддан ташқари суръатлар билан ўсиши ҳам яхшиликка олиб келмаслиги мумкин. Бизга муълумки, иқтисодиёти жуда тез суръатлар билан ўсган мамлакатларда, шу суръатлар билан инфляция бошланди. Инфляциянинг пайдо бўлиши бюджет дефицитига олиб келади.

9. Ялпи миллий маҳсулот. Бу курсаткичнинг ортиши миллий валютанинг қимматлашувига олиб келади ва тескариси. Агар қисқа муддатни олсак бу боғлиқлик унчалик ёрқин бўлмаслиги мумкин. Валюта бозорини қуйидаги реакциялари бизга маълум:

— агар ЯММ реал ўсиши қутиладиган даражадан юқори бўлса, валюта курси ўсиши мумкин (жуда ҳам юқори даражада эмас) ва тескариси;

— агар ЯММ ўсиш жуда ҳам юқори бўлса валюта курси тез ошади,

10. Саноат ишлаб чиқариш индекси. Бу кўрсаткич ўзгаришининг миллий валютага таъсири ЯММ ўзгариши билан бир хил.

11. Ишбилармонлар оптимизм индекси. Бу кўрсаткич энг катта корхоналар ва давлат молия хизмати ходимларининг (одатда бошлиқлари) субъектив хулосалари асосида ҳисобланади. Бу кўрсаткичнинг ўсиши валюта курсининг ортишига олиб келади.

12. Пул таклифи. Давлатнинг умумий пул массасининг қисқариши баҳонинг пасайишига ва миллий валютанинг қимматлашувига олиб келади.

13. Бюджет дефицити. Агар мамлакатда бюджет дефицити мавжуд бўлса, унинг ўз пул маблағлари етишмайди ва натижада бу дефицитни қоплаш учун чет давлатлардан кредит олишга мажбур бўлади. Чет давлатдан кредит олиш миллий валютанинг қиймати пасайишига олиб келади.

14. Валюта биржаларидаги амалга ошириладиган операцияларга бўлган солиқлар. Солиқнинг ортиши билан сотиб олинadиган валютанинг реал қиймати ортади, сотиладиган валютанинг қиймати тушиб кетади. Бу муаммодан қутилиш учун банклар ҳамма операцияни банклараро бозорга кўчиради. У бозорда солиқ йўқ.

15. Режалаштирилмаган капитал. Афсуски, бу омил жуда тез учрайди. Масалан, тўсатдан бўладиган кризислар, урушлар ва бошқалар. Ироқнинг Кувейтга бостириб кириши бунга ёрқин мисол бўлиши мумкин. Бу воқеа натижасида нефт баҳоси тез суръатлар билан ошди. Нефт баҳосининг ошиши, бу маҳсулотни экспорт қиладиган мамлакатлар валюта курси ошишига ва импорт қилувчи давлатлар валютаси қиймати пасайишига олиб келди.

16. Хавф-хатарли ҳаракатлар, миш-мишлар, васвасалар, нотўғри маълумотларни тарқатиш ва ҳ.к. Булар орасида энг хавфлиси халқнинг миш-мишлар асосида васвасага тушиб қолишидир. Халққа таниқли шахсларнинг бир оғиз нотўғри гапи ҳам ҳамма нарсани ўзгартириб юбориши мумкин. Масалан, молия бозорида энг таниқли шахслардан бири Сороснинг бир чиқиш қилиши билан (1999 й.) Россия рублининг курси 2-3 бараварга пасайиб кетганини эслайлик. Бу албатта бошқа МДХ давлатлари валюта курсининг ҳам ўзгаришига олиб келди.

17. Тулов баланси. Бу балансида қуйидаги икки кўрсаткични ўзгариши валюта курсининг ўзгаришига олиб келади: а) савдо балансининг сальдоси ижобий бўлса курс ошади ва тескариси; б) капиталлар ҳаракати балансида чет давлат қимматли қоғозларини даромадлилиги бизнинг мамлакат қимматли қоғозларининг даромадлилигидан юқори бўлса миллий валюта маблағлар чет давлат валютасига ўта бошлайди ва миллий валюта курси пасаяди ва тескариси.

Юқорида санаб ўтилган омилларни, адабиётда турли-туман классификацияларини учратиш мумкин. Бу, албатта, конкрет вақт, жой ва шароитга боғлиқ. Биз келтирган классификация, айнан МДХ давлатларининг шу кунги шароитини ва омилларни занжирсимон таъсирини ҳисобга олган ҳолда тасвирланган.

Бу ерда, шуни таъкидлаш зарурки, объектив омиллар гуруҳи (миллий ишлаб чиқариш суръати ва нисбати, талаб ва таклиф, экспорт ва импорт битимлари, тулов баланси), психологик омиллар (маълумот ва нотўғри маълумот, психологик ҳужум, вазвасалар, миш-мишлар), келишув ва қўрқитиш омиллари (олигархиялар, этник можоралар, эълон қилинмаган урушлар, коррупция, мафия, сотқинлик) гуруҳларининг ёрқинлигига қарамасдан уларнинг реал ҳаётдаги валюта курсига таъсири мантиқий кутилган ҳолда бир текис бўлмаслиги мумкин. Масалан, ҳозирги кунни оладиган бўлсак, валютлар курсининг ўзгариши психологик ва келишув омиллари таъсирида эмас, фақат иқтисодий омиллар таъсирида ўзгараётти дейишга, бизда ҳеч қандай асос йўқ. Чунки иқтисодий омиллар асосида валюта курсининг ўзгариши пастдан баландга ёки баланддан пастга кескин сакраш методи билан эмас, балки аста-секин ўзгариб боради. Мамлакат иқтисодиёти бир кун ёки бир ҳафта ичида икки ёки уч марта бир томонга қараб ўзгариши мумкин эмаслиги жуда катта иқтисодчи булмаган инсонга ҳам тушунарли.

Валюта курсларига омиллар таъсирини урганишни битимлар самарадорлигини баҳолаш билан яқунлаш мумкин. Маълумки, ҳар қандай битим самарадорлиги олинган фойда суммасини, шу суммани олиш учун қилинган сарф-харажатлар суммасига таққослаш билан аниқланилади. Бу ерда натижа ва харажатлар деганда биз нимани назарда тутишимизга боғлиқ. Фойда суммаси деб биз ялпи ёки соф, операцион, балансли фойда суммасини олишимиз мумкин. Олдимизга қўйилган мақсадга мувофиқ, валюта битимлари самарадорлигини урганишда ҳар хил усуллардан фойдаланиш мумкин. Масалан, бутун мавжуд шахсий капитал самарадорлиги, активлар самарадорлиги, ишлаб чиқариш самарадорлиги, муомала самарадорлиги ва ҳ.к. ҳисобланиши мумкин. Агар, бутун мавжуд шахсий капитал самарадорлигини урганмоқчи бўлсак, соф фойда суммаси шахсий капитал ҳажмига бўлинади. Шу билан бирга, агар ҳамма курсаткичлар ва уларнинг бириктирувчилари бир давлат валютасида ҳисобланган бўлса, самарадорлик курсаткичлари чет давлат валютаси ёки миллий валютада ҳисобланишига қарамасдан, улар ўзаро тенг бўлади, агар уларнинг бир қисми бир давлат валютасида, иккинчи қисми бошқа давлат валютасида ҳисобланса, самарадорлик курсаткичлари бир-биридан фарқ қилади ёки нотаққослама ҳолга келиб қолади. Фарқлар валюталар номинал-

лари фарқига тенг бўлади. Буни албатта ҳисобга олиш зарур. Бундай пайтда у ёки бу кўрсаткичлар ҳисоб-китоби алоҳида бажарилади, умумий кўрсаткичлар эса консолидацияланган формада ҳисобланади, яъни валюталарни бирортаси ўша ҳисобланадиган кун курси буйича бошқа валютага айлантирилади.

Яна бир муҳим масала миллий статистика кўрсаткичларини шу давлатда қўлланадиган валюта курслари ўзгаришини ҳисобга олган ҳолда мувофиқлаштириш ҳисобланади.

Бу мувофиқлаштириш баҳоларнинг ўзгаришини (инфляция индексини) ҳисобга олган ҳолда ҳудди миллий кўрсаткичларни мувофиқлаштириш сингари ўша бирин-кетинликда, ўша асосларда, тамойилларда, умуман, олганда ўша технология ва тартибда амалга оширилиши шарт, акс ҳолда нотаққослама муаммосига дуч келади.

Миллий валюта курсининг пасайиши (ортиши) баҳоларнинг умумий ўсиши асосида шу мамлакат пули умумий қадрсизланишининг бир тури бўлиб, умумий тулпамнинг бир қисми сифатида кўрилиши ва мамлакат пул оборотидаги ҳиссаси ҳисобга олинishi керак.

Умумий инфляция муносабати билан валюта курсининг пасайиши ҳисобидан жорий миллий статистик кўрсаткичларни тuzатиб чиқиш ва уларни солиштира баҳоларда тасвирлаш ва ҳисоблаш ($Y_{с.б.}$) қуйидагича амалга оширилади:

1. Тегишли ички инфляция ($Y_{ички инф}$) индекслари асосида ўртача тортқичли умумий инфляция индекси ($Y_{умум инф}$) ҳисобланилиб, олинган натижа тегишли жорий баҳоларда ҳисобланган миллий кўрсаткичлар индексларига ($Y_{ж.б.}$) кўпайтирилади:

$$J_{с.б.} = J_{ж.б.} \times J_{умум.инф.} \quad (21)$$

2. Жорий валютадаги айланма индексини ($Y_{в.о.}$) миллий валюта курси индексига кўпайтириб,

$J_{(в.о.)с.б.} = J_{(в.о.)ж.б.} \times J_{ички инф}$, бундан кейин солиштира баҳодаги умумий индекслар ўртача тортқичли индекслар шаклида ҳисобланади:

$$(J_{мл.с.б.} \times d_{мл.в.}) (J_{(в.о.)ж.б.} \cdot d_{ч.в.}), \quad (22)$$

бу ерда (21, 22): $J_{ички инф}$ — ички инфляция индекси; $J_{умум.инф.}$ — умумий инфляция индекси; $J_{с.б.}$ — солиштира баҳодаги индекс; $J_{ж.б.}$ — жорий баҳолардаги индекс; $J_{(в.о.)}$ — валюта айланмаси; $d_{ч.в.}$ — миллий валютадаги айланма ҳажми; $J_{ч.в.}$ — чет эл валютасидаги айланма ҳажми.

Шундай тарзда умумий инфляция индекси аниқланади, яъни:

$$J_{v.u.} = (J_{и.и.} \cdot d_{м.в.}) + (J_{вал.и.} \cdot d_{вал.})$$

Масалан. Мамлакатда 2001 йилнинг биринчи уч ойида баҳо индекси 1,05 тенг, шу жумладан, АҚШ долларига бўлган баҳо индекси — 1,018, ички инфляция индекси — 0,952, валюта инфляцияси индекси — 0,982; ички миллий маҳсулот 1 фоизга ортди (I — 1,01). Ички маҳсулотнинг ялпи миллий маҳсулот умумий ҳажмидаги ҳиссаси 80%, қолган қисми эса чет эл валютаси айланмасига туғри келади. Бу ердан,

Умумий инфляция индекси тенг:

$$(0,952 \times 0,8) + (0,982 \times 0,2) = 0,958.$$

Бу ҳисобланган индексни корректор-индекси деб ҳам аташади. Ялпи миллий маҳсулотнинг солиштирма баҳолардаги индекси тенг:

$$1,01 \times 0,958 = 0,968 \text{ (ёки } 96,8\%).$$

Бу дегани мамлакатда ялпи миллий маҳсулот 1% ошган эмас, балки унинг физик ҳажми 3,2% камайган.

Солиштирма баҳолардаги ялпи миллий маҳсулот индексини икки босқичда аниқлаш мумкин:

1. Бунда умумий баҳо индекси аниқланади:

$$(1,05 \times 0,8) + (1,018 \times 0,2) = 1,0436$$

Бу индексни ЯИМни дефлятор-индекс ҳам деб аташади.

2. Бунда ЯИМни солиштирма баҳолардаги индекси аниқланади:

$$1,01 : 1,0436 = 0,968.$$

Самарадорликни таҳлил қилишда умуман, молиявий самарадорликни ўрганишда қисман, молиявий ҳолатларни булақларга бўлиб ўрганиб бўлмайди (агар ўрганилса ҳодисанинг бир қисми ўрганилиши мумкин), чунки ишлаб чиқаришнинг (сотишнинг), активлар ва шахсий капиталнинг самарадорлиги узвий боғлиқ. Бу кўрсаткичларнинг биргаликдаги таҳлили қуйидаги саволга жавоб беришга йўл очади — ишлаб чиқариш ва шахсий капиталнинг рентабеллигини ошириш учун алоҳида олинган бирлик (оператор), фирма-компания ёки бутун мамлакат бўйича таъсир қилишнинг қайси ричагларига эга. Агар операторлар, компаниялар бир

турда бўлса бу саволга жавоб бериш қийин эмас, агар тескариси бўлса, бу ҳолат бир қанча қўшимча кўрсаткичларни ҳисоблашни ва уларни валюта курслари ўзгаришининг ҳисобга олган ҳолда тузатиб чиқишни талаб қилади. Шунинг учун ҳам самарадорлик тушунчаси — бир бутун тушунча сифатида қаралиб, самарадорликни тузиб турувчи бўлаклари узвийлигида ўрганилади. Уларга инвестициялаш, ишлаб чиқариш ва молиявий фаолиятлар киради.

Самарадорликни айнан шундай тушунган ҳолда, инвестиция қилинган капиталнинг даромадлилиги (Return on Equity, ROE), ишлаб чиқариш рентабеллиги ва капитал рентабеллиги кўрсаткичларини аниқ баҳолаш мумкин.

$$\text{Шахсий капитал даромадлилиги} = \frac{\text{Соф фойда}}{\text{Сотишдан олинган тушим}} \times \frac{\text{Сотишдан олинган тушим}}{\text{Активлар}} \times \frac{\text{Активлар}}{\text{Активлар} + \text{мажбуриятлар}} \quad (24)$$

Демак, шахсий капитал даромадлилиги индекси шахсий ишлаб чиқариш рентабеллиги индекси, инвестиция индекси ва молиявий фаолият самарадорлиги индекслари кўпайтмасининг йиғиндисига тенг.

Ноаниқлик (валюта курсларининг ўзгариши) ва ҳар турли (компания-конгломератлар, корхонани ҳар бир бўлаги фақатгина ўз бўлими учун жавоб бериш шароитида, масалан, инвестиция бўлими, фақат инвестиция фаолияти учун) шароитида самарадорликни баҳолашда қўшимча ҳисоб-китобларни бажаришга тўғри келади. Масалан, активлар умумий суммасидан, алоҳида соф активлар даромадлилигини (Return on Net Assets, RONA), фойдаланилмаётган активларнинг ўртача суммаси даромадлилигини (ROAA — Return on Average Assets Employed) ҳисоблаш зарур бўлади.

Бу ерда анча қийинчиликлар пайдо бўлади. Биринчидан, умумий кўрсаткичларни алоҳида олинган компанияларга хос бўлган хусусиятларга мувофиқлаштириш, иккинчидан, товар ва хизматларга бўлган ички баҳоларни умумий бозор баҳоларидан фарқи, учинчидан, компаниянинг ҳар бир бўлими натижаларини баҳо ва валюта курсларининг ўзгариши билан тузатиш ва ҳ.к.

Энг катта қийинчилик халқаро бозорга чиқувчи ёки фақат чет давлатлар билан ишловчи компаниялар фаолиятининг самарадорлигини баҳолашда пайдо бўлади. Чунки бу компаниялар, деярли ҳар куни мажбурий қарор қабул қилишларига тўғри келади: қайси валютада битимни амалга ошириш керак, қайси курс бўйича ва қайси пайтда валютани, товарни ва капитални сотиб олиш ёки сотиш керак? Бу қарорларни тез ва адашмасдан қабул қилиш ло-

зим. Сабаби битимни амалга оширишдан мақсад, фақат узи сарфланган маблағни қайтариб олиш эмас, балки натижа манфаатли бўлиш керак. Агар битим манфаат келтирмаса, ундай бизнеснинг ҳеч кимга кераги йўқ.

Хуп, бундай шароитда қандай иш тутиш керак? Куп йиллик шахсий тажриба ва чет эл компанияларининг иш фаолиятини урганиш натижасида қуйидаги хулосага келинди. Агар компания чет давлатлар билан ишласа, у компаниянинг бошқа давлатларда шуъба (дочерний) корхоналари булади. Агар битта давлатда шуъба корхонаси бўлса (оддий воқеа), икки ва ундан ортиқ мамлакатларда корхоналари бўлса (мураккаб воқеа), бу корхоналар буйича самарадорликни урганиш ва амалга ошириш алоҳида-алоҳида олиб борилиши таклиф қилинади. Бу иш қийин бўлишига қарамасдан бир қанча устунликлари бор. Биринчидан, ўша мамлакат валюта-сида ва шароитида самарадорликни ҳисоблаш осон, иккинчидан, шуъба корхоналарнинг натижаларини таққослаб (бир мамлакатда икки ва ундан ортиқ бўлса) уларнинг қайси бири самарали ишлаётганини аниқлаш мумкин, учинчидан, компания буйича умумлаштирилган самарадорлик кўрсаткичларини (миллий валютада) ҳисоблаш имконияти туғилади; тўртинчидан, қайси мамлакатдаги шуъба корхона самаралироқ деган саволга жавоб олинади, бешинчидан, келгуси йил учун бизнес-режа тузилаётганда кам манфаат келтирадиган корхоналарни ёпиш тўғрисида қарор қабул қилинади (тескари қарорлар ҳам қабул қилиниши мумкин. Бунга компаниянинг сиёсий саҳнадаги роли, келгусидаги имиджи ва бошқа омиллар ҳам албатта таъсир кўрсатади).

Умумий ва қисмий курсаткичларни қуйидагича аниқлаш мумкин. Шуъба корхонаси фойдасини (доллар ҳисобида) P товар бирлиги кўринишида E_s , ушбу товарни ишлаб чиқаришнинг ўзгарувчан харажатларини C , доимий харажатларини F (чет эл валютасида f), ишлаб чиқариш ҳажмини (натурал шаклда) V ва валютани алмаштириш курсини R билан белгилаб, шуъба корхона фойдасини қуйидаги формула билан аниқлаймиз:

$$E_s = R[(R_f - C_f)V - F_f] \quad (25)$$

Формуладан кўришиб турибдики, алмаштириш курси компаниянинг бутун молиявий фаолиятига таъсир қилади. Шуъба корхонанинг жамғарма суммаси ўзгармас бўлиб, бизнинг мисолимизда унинг фақат доллардаги қиймати (баҳоси) ўзгаради холос.

Компаниянинг бошқа мамлакатдаги бўлимининг инвестиция қилинган капитали ёки активлари даромадлилиги (доллар ҳисобида) қуйидаги формула билан ҳисобланади:

$$ROI_s = \frac{R(P_f - C_f)V - F_f}{R \times A_f} \times \frac{(P_f - C_f)V - F_f}{A_f} \quad (26)$$

бу ерда A_f — шуъба корхонаси активлари қиймати.

Юқорида куриб чиқилган масаларни қуйидаги мисол асосида тушинтириб берамиз.

Фараз қилайлик, доллар курси сўмга нисбатан 6 сўмдан 4 сўмга пасайди, яъни 33,3%. Ўзбекистонда фаолият кўрсатиб турган шуъба корхонасининг курсаткичларига бунинг қандай таъсири бор? Биринчидан, корхона курсаткичлари 33,3% га пасаяди, чунки у доллар сотиб олиши керак, иккинчидан, агар корхона иши фаолиятини сўмнинг нархини ҳисобга олиб узгартирмаса унинг рақобатлилик даражаси ёмонлашади. Агар биз келтирган мисолнинг тескарисини юз берса, амалиётда тескари самарага ҳам эришиш мумкин.

Юқорида таъкидланганидек, валюта курсларининг ўзгариши бир қанча омилларга боғлиқ.

Валюта курси ўзгаришининг самарадорликка ва самарадорликнинг валюта курслари ўзгаришига таъсирини қуйидаги рақамлар асосида куриб чиқамиз (9.2-жадвал).

9.2-жадвал

Доллар курси ўзгаришининг шуъба корхонанинг фойдаси ва активлари даромадлигига таъсирини баҳолаш

	Утган давр	Ҳисобот даври		
		Доимий алмаштириш курси	Доллар ўсди	Доллар пасайди
Алмаштириш курси, R долл/сўм	0,16	0,16	0,11	0,25
Алмаштириш курси, R (сўм/долл)	6,25	6,25	9,00	4,00
Бир бирлик баҳоси, Pf	70,00	75,00	90,00	60,00
Маҳсулот бирлигининг узгарувчан харажатлари (доллар ҳисобида), Cf	10,00	10,00	10,00	10,00
Маҳсулот бирлигининг ўзгарувчан харажатлари (сўм ҳисобида), Cf	2,00	62,00	80,00	50,00
Сотилган маҳсулот сони, V	1000	1000	750	1100
Компания активлари, Af	14700	22700	19000	15000
Сотишдан олинган маблағ	70000	75000	67500	66000
Ўзгарувчан харажатлар жами	62500	62000	60000	55000
Доимий харажатлар	5000	5000	5000	5000
Фойда, сўм ҳисобида	2500	7500	2500	5000
ROI - самарадорлик нормаси(фойда/активлар), %	17	33	10	40
Фойда, доллар ҳисобида	400	1200	175	1500

9.2-жадвал маълумотлари асосида самаралдорликни уч вариант-да баҳолаш мумкин: алмаштириш курси ўзгармайди; алмаштириш курси ўсади; алмаштириш курси пасаяди.

Биринчи вариантда, яъни курснинг ўзгармаслиги шароитида чет эл бозорида товарни сотиш баҳоси ошади. Баҳонинг 10 фоизга ўсиши билан компаниянинг фойдаси икки бараварга (5000 дан 10000) кўпаяди, шунга пропорционал равишда долларда ҳисобланган фойда ҳам икки бараварга ортади. Натижада инвестиция капитални даромадлигини икки баробар ошади.

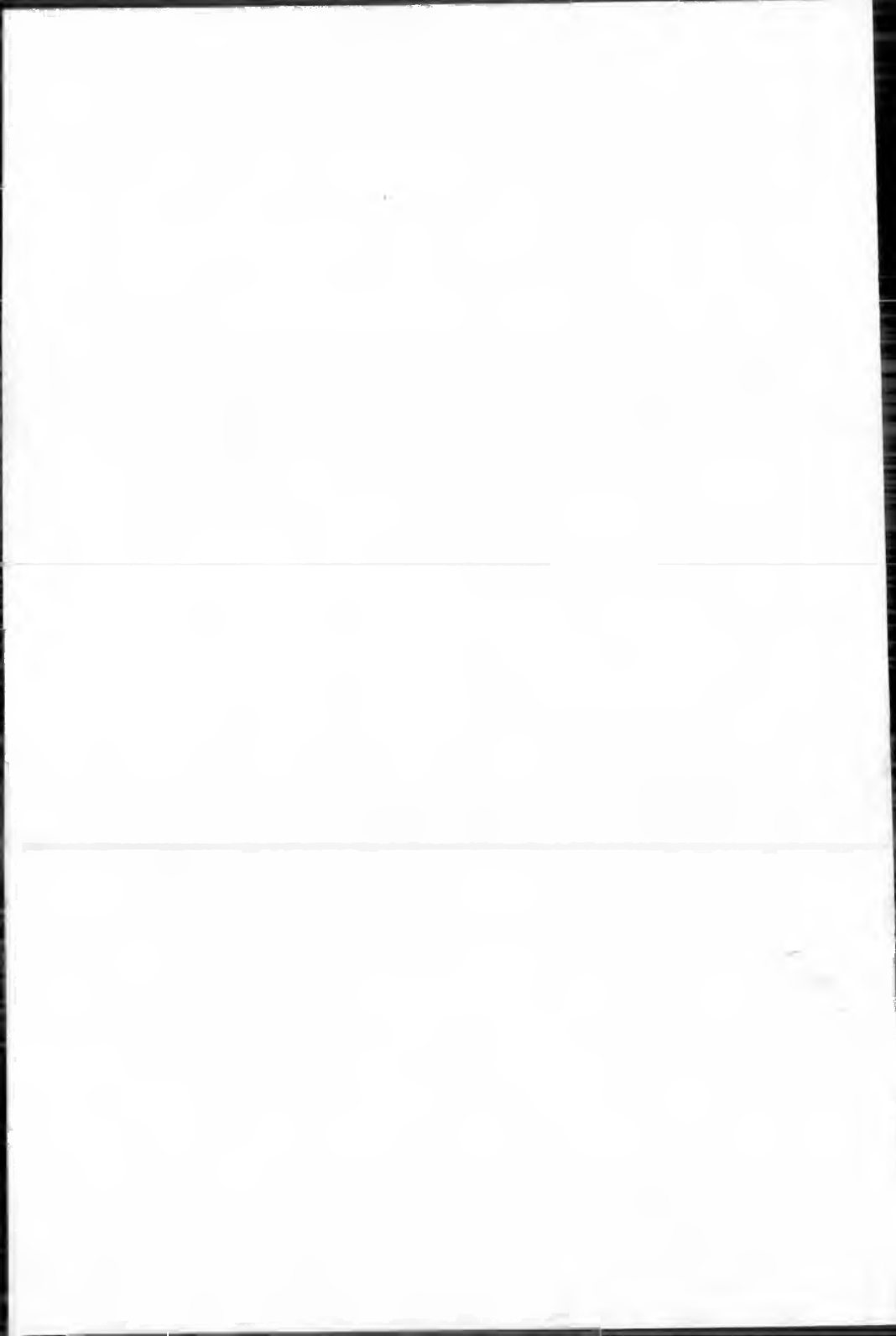
Иккинчи вариантда, яъни долларнинг курси ошиши билан маҳсулот таннархи (сўм ҳисобида) 80 сўмга етади. Бундай шароитда, чет эл компанияси маҳсулот баҳосини кутаришга ҳаракат қилади (баҳони кўтариш яхшиликка олиб келмайди). Қўрниниб турибдики, баҳонинг кўтарилиши билан сотиш ҳажми 1000 дан 750 га тушади. Бундан ташқари, компания активлари қиймати ошади. Сўмдаги фойда суммасининг 66,5% ва фойда нормасининг (деярли шу миқдорга) пасайиши, долларда ҳисобланган фойда суммасининг 77,1% пасайишига олиб келади.

Учинчи вариантда, яъни доллар курсининг пасайишида чет эл компанияларига, шу мамлакат ресурсларидан фойдаланиш манфаатли эмас. Улар бундай пайтда керакни ресурсларни ўзидан олиб келишга ёки бошқа мамлакатлардан импорт қилишга шошилишади. Яъни қўшимча ресурсларни олиб кирилиши натижасида компания товар баҳосини пасайтиришга эришади ва маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ортади (бизнинг мисолда 750 дан 1100 гача).

Бу вариантда биринчисига нисбатан компаниянинг сотишдан олган маблаги, фойда суммаси ва нормаси кам бўлса ҳам, доллар ҳисобидан олинган фойда юқори бўлади, шунинг учун ҳам "она" компаниялар учун бу вариантда ишлаш қизиқарли ва манфаатлидир. Бунга ёрқин мисол сифатида, ҳозирги кунда Россия автомобил бозорига «Фиат» (Италия) ва «Форд» (АҚШ) компанияларининг кириб (экспансия) келишини келтириш мумкин.

Дарсликнинг бу параграфида биз ўқувчини валюта курсларига таъсир қилувчи омиллар уларнинг таъсирини ўлчаш ва баҳолаш билан боғлиқ бўлган методлар билан қисман таништирдик. Ҳамма омилларнинг таъсирини ўлчаш ва баҳолаш мумкин эди. Бу иш дарслик даражасидаги иш эмас. Одатда бу иш илмий ишларда ва компаниялар буюртмасига мувофиқ илмий ходимлар томонидан шартнома асосида бажарилади. Бу ишнинг пировард мақсади — номинал ва реал валюта курслари ўртасидаги фарқни кескин камайтирувчи иқтисодий натижа ва баҳоларни олишдир.

Бундай таҳлилни бажармаслик ёки уни тан олмаслик, биринчидан, иқтисодий ҳисоб-китобларга юзаки ёндашишга ва уларнинг бемаънилигига олиб борувчи бевосита йўлдир, иккинчидан,

ҳамма тўловлар (солиқ, бож, банк ва ҳ.к.) ва ҳисоб-китоблар реал базасининг нотўғрилигига, жаҳон иқтисодиёти ва барча фирма, компанияларнинг молиявий ҳолатини характерловчи курсаткичларни хато ва ноилмий баҳолашга олиб келади.

10-мавзу. КОРХОНАЛАР ВА ТАШКИЛОТЛАР МОЛИЯСИ СТАТИСТИКАСИ

10.1. КОРХОНА ВА ТАШКИЛОТЛАР ХАРАЖАТЛАРИ СТАТИСТИКАСИ

Корхона ва ташкилотларнинг молия ҳужалик фаолиятини ҳар томонлама ўзида ифода этувчи курсаткичлардан бири маҳсулот (иш, хизмат) таннархи ёки ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари ҳисобланади. Харажатлар жорий, келтирилган ва тулиқ харажатларга бўлинади. Бу бўлимда гап фақат жорий харажатлар устига боради.

Маҳсулот (иш, хизмат) таннархи корхонанинг маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг пул шаклидаги ифодасидир. У маҳсулот ишлаб чиқариш ёки хизмат курсатиш корхонага нимага (қанчага) тушаётганлигини кўрсатади. Харажатлар даражаси ишлаб чиқариладиган маҳсулот ёки курсатиладиган хизмат ҳажми ва сифатига, хом-ашё, материаллар, ёнилғи, электр энергияси, жиҳозлардан фойдаланишга, меҳнат ҳақининг сарфланишига ва бошқаларга боғлиқ. Таннархнинг ўзгариши, ўз навбатида, корхона фойдаси ва рентабеллиги, ишлаб чиқарилган маҳсулот нархининг ўзгаришига олиб келади.

Таннарх таркибини, таркибий тузилишини, динамикасини ва бу кўрсаткичнинг ўзгаришига таъсир қилувчи омилларни аниқлаш ва баҳолаш статистиканинг вазифасидир. Бу вазифани бажаришда статистиканинг барча методлари қўлланади: гуруҳлаш, нисбий ва ўртача миқдорлар, вариация кўрсаткичлари, индекслар ва бошқалар.

Корхона харажатларининг иқтисодий табиати, тайинланиши ва ишлаб чиқариш жараёнидаги тутган роли турличадир. Шу муносабат билан, улар турли белгилари бўйича гуруҳланади. Иқтисодий мазмуни ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш, солиқ солинадиган базани тўғри аниқлаш мақсадида барча харажатлар гуруҳларга бўлинади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5-февралдаги 54-сонли қарори билан тасдиқланган "Маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларнинг шакллантириш тартиби тўғрисида Низом"ига биноан ҳужалик юритувчи субъектларнинг

молия хужалик фаолияти билан боғлиқ бўлган барча харажатлар иқтисодий мазмунига кўра қуйидагича гуруҳланади:

1. Ишлаб чиқариш таннархига киритиладиган харажатлар: а) бевосита ва билвосита моддий харажатлар; б) бевосита ва билвосита меҳнат харажатлари; в) бошқа бевосита ва билвосита харажатлар, шу жумладан, ишлаб чиқариш хусусиятларига эга бўлган устама харажатлар.

2. Ишлаб чиқариш таннархига киритилмайдиган, бироқ асосий фаолиятдан олинган фойдала ҳисобга олинмайдиган ҳамда давр харажатларига киритилмайдиган харажатлар: а) сотиш харажатлари; б) бошқариш харажатлари (маъмурий сарф харажатлар); в) бошқа операцион харажатлар ва зарарлар;

3. Хужалик юритувчи субъектнинг умумхужалик фаолияти бўйича харажатлари: а) фонд бўйича харажатлар; б) хорижий валюта билан операция бўйича салбий курс тафовутлари; в) қимматли қоғозларга қўйилган маблағларни қайта баҳолаш; г) молиявий фаолият бўйича бошқа харажатлар.

Булардан таниқари даромад (фонд)дан олинмайдиган солиқ тўлагунга қалар фойда (зарар)ни ҳисоблаб чиқишда фавқулодда зарарлар миқдори ҳам эътиборга олинади, жами харажатлар таркибига киритилади. Шундай қилиб, корхона (ташкилот) сарф харажатлари тўғрисидаги статистика ҳисоботида шакл № 5-с (йиллик)да юқоридаги 4та гуруҳ харажатлар фақат асосий фаолият бўйича кўрсатилади, асосий бўлмаган фаолият турлари (бунда фаолият турлари — тармоқлар) бўйича харажатлар алоҳида-алоҳида аммо гуруҳлаштирилмаган ҳолда яхлит кўрсатилади.

Асосий фаолият бўйича барча харажатлар ишлаб чиқариладиган маҳсулот (ишлар, хизматлар)нинг ишлаб чиқариш таннархи, давр харажатлари, маъмурий харажатлар, молиявий фаолият бўйича харажатлар, ўз навбатида, Низомда кўрсатилган стандарт молдаларга гуруҳлаштирилади.

Кўриниб турибдики, барча харажатлар 4 та иқтисодий гуруҳга, 80 та молдага ва 73 та қўшимча элементга ажратилган, гуруҳлаштирилган. Бунда қўшимча элементлар — алоҳида олинган молданинг кичик молдаларга, элементларга ажратилганидир. Масалан, 2.1.2 молдаси 2.1.2.1-2.1.2.19 элементларга ажратилган. Жадвалдан кўриниб турибдики, энг кўп харажат элементлари 1.2.1.5 айниқса 2.1 га 2.3 харажат молдаларига тегишли.

Асосий фаолият бўйича харажатларнинг иқтисодий мазмуни, молдалар ва элементлар бўйича гуруҳлаштириб берилиши миллий ҳисоблар тизимининг асосий кўрсаткичларидан бири ҳисобланган ялпи қўшилган қиймат у орқали оса ялпи ички маҳсулот ҳажмини ҳисоблаш учун маълумотлар олинишига имкон яратади, чунки бунда оралиқ истеъмолни кўрсаткичини ҳисоблаш мумкин бўлади.

Низомда харажатларни моддаларга ажратилиши (сони)

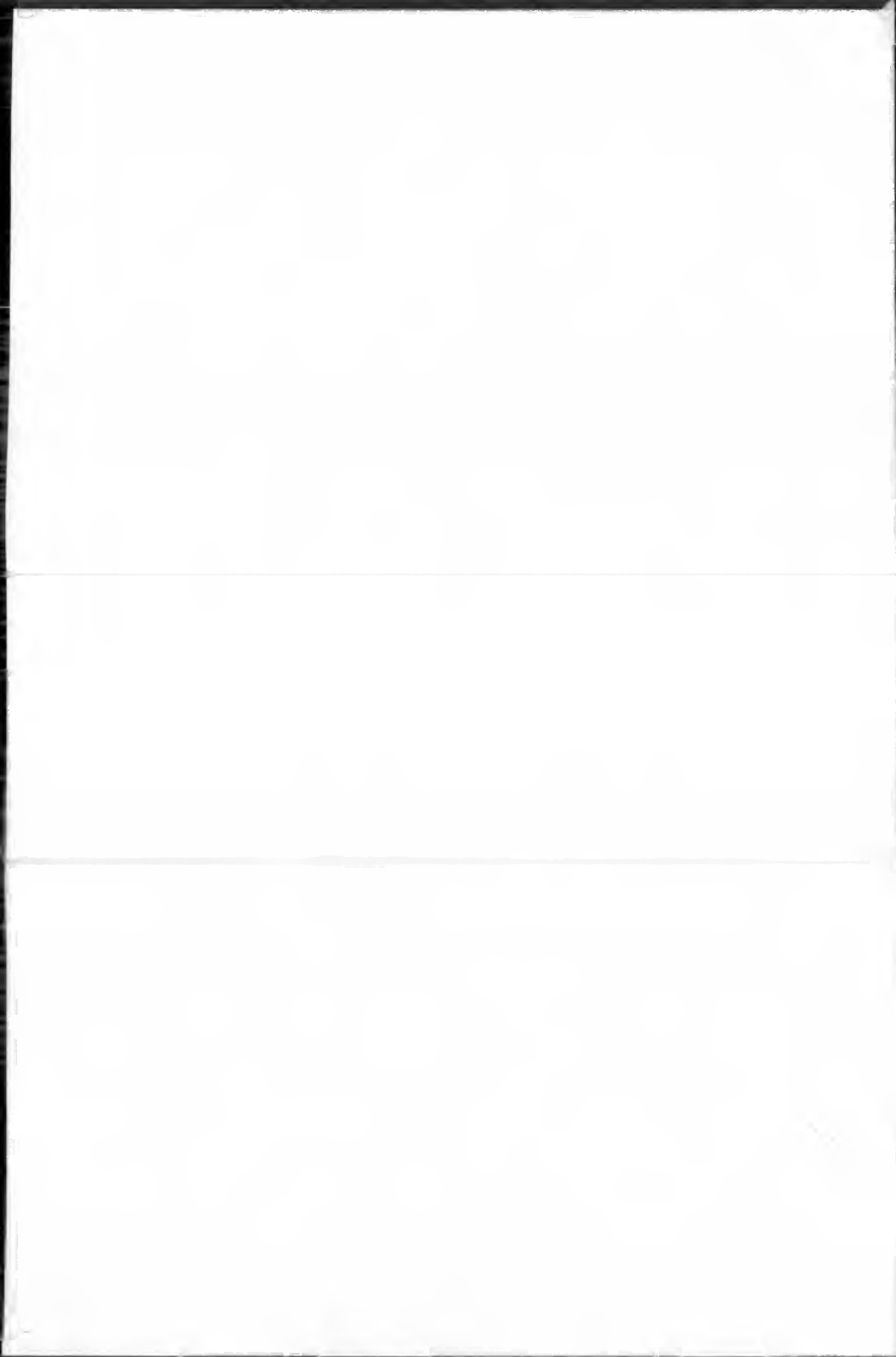
№	Харажатларнинг гуруҳлантирилиши	Асосий харажат моддалари сони	Қўшимча элементлар сони
1.	Маҳсулот (ишлар, хизматлари)нинг ишлаб чиқариш таннархига киритиладиган харажатлар		
1.1.	Ишлаб чиқариш билан боғлиқ моддий харажатлар	12	-
1.2.	Ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган меҳнатга ҳақ тулаш харажатлари	7	12
1.3.	Ишлаб чиқаришга тегишли бўлган ижтимоий сугурта харажатлари	2	-
1.4.	Асосий воситалар ва ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган номоддий активлар амортизацияси	2	-
1.5.	Ишлаб чиқариш тусидаги бошқа харажатлар	9	11
2.	Давр харажатлари		
2.1.	Сотиш харажатлари	4	19
2.2.	Маъмурий харажатлар	15	-
2.3.	Бошқа операция харажатлари	15	27
2.4.	Ҳисобот даврининг келгусида солиқ солинадиган базадан чиқариладиган харажатлар	8	4
3.	Молиявий фаолият буйича харажатлари	6	-
4.	Фавқулодда зарарлар	-	-
	Жами	80	73

Сататистика ва бухгалтерия ҳисобида харажатлар таннархга киритилишига қараб икки гуруҳга бўлинади: бевосита ва билвосита харажатлар.

Бевосита харажатлар деганда, аниқ маҳсулот таннархига тўғридан-тўғри қўшиладиган харажатларга айтилади. Билвосита харажатлар деб турли маҳсулотлар ўртасида бўлинадиган (шартли) харажатларга айтилади. Уларга машина ва жиҳозларни сақлаш ва таъмирлаш, умумишлаб чиқариш, умумхўжалик, тижорат ва бошқа харажатлар кирази.

Харажатлар ишлаб чиқарилган ёки сотилган маҳсулот ҳажмига боғлиқлик даражси бўйича қуйидаги турларга бўлинади: шартли-ўзгарувчан ва шартли-ўзгармас харажатлар.

Шартли-ўзгарувчан харажатлар (масалан: хом ашё, материаллар ва ҳ.к.) ишлаб чиқариладиган ёки сотиладиган маҳсулот ёки товар ҳажмига бевосита боғлиқ, яъни маҳсулот ҳажми қанча куп

булса ёки ошса у харажатлар ҳам мутаносиб равишда ошади ёки пасаяди. Демак, маҳсулот ҳажми билан шартли-ўзгарувчан харажатлар ўртасида тўғри чизиқли боғланиш мавжуд. Бундан, шартли-ўзгармас харжатлар маҳсулот ҳажми билан боғлиқ эмас экан, деб хулоса чиқармаслигимиз керак. Улар ҳам боғлиқ, улар ҳам маълум бир миқдорда ошади ёки камаяди. Лекин шартли-ўзгарувчан харажатларга нисбатан бир неча баробар пасироқ. Масалан, заводда маҳсулот ишлаб чиқариш ун баробар ошса, хом ашё ҳажми ун баробарга ошиши керак, лекин завод директори ёки иқтисодчисининг ойлик маоши 10 баробар ошмайди.

Барча харажатларни иқтисодий мазмунига (элементларига) кўра гуруҳлаштириш асосида корхона (ташкilot), яъни ҳужалик юритувчи субъект фаолиятининг молиявий натижаларини — фойданинг кўрсаткичлари (яъни фойда, асосий фаолиятдан олинган фойда, умумҳужалик фаолиятдан олинган фойда, солиқ тулагунгача олинган фойда, соф фойда), яъни ва соф қўшилган қиймат, пул оқими (кеш флоу) кўрсаткичларини ҳисоблаш мумкин. Масалан, ҳужалик юритувчи субъектда яратилган ялпи қўшилган қиймат (ЯҚҚ)=Ялпи ишлаб чиқариш (товарлар ва хизматлар) — оралиқ истеъмоли, Ялпи фойда (ЯФ) = СС1 (Сотишда олинган соф тушум) — ИТ (Сотилган маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархи). Аммо ш.№5-С ҳамда ш.№1-Ф маълумотлари асосида оралиқ истеъмолни бевосита ҳолида ҳисоблаш мумкин эмас, чунки асосий бўлмаган фаолият турлари бўйича харажатлар фақат жами ҳолда бериледи.

Корхона ва ташкилотлар харажатларининг статистик таҳлили уларнинг таркибини ўрганишдан бошланади. Харажатлар таркибини ўрганиш учун ҳар бир харажат моддасининг умумий харажатлардаги ҳиссаси аниқланади. Агар бу иш утган ва жорни ишлар учун бажарилса яна ҳам яхши, яъни икки йилни таққослаш мумкин. Бизнинг фикримизча, бу ишни бажаришдан мақсад, ўтган даврга (ёки йилларга) нисбатан қандай таркибни ўзгаришлар рўй берганлиги аниқлаш эмас (бу иш ҳам жуда муҳум). Мақсад — шу таркибий ўзгаришларга олиб келган сабабларни ва корхонада харажатларни камайтириш учун қандай заҳиралар мавжудлигини аниқлаш. Бозор иқтисодиёти шароитида иккинчи саволга жавоб, биринчи саволдан кўра муҳимроқ.

Таркибий ўзгариш (структуравий силжиш) ларни миқдорий баҳолаш ва уларнинг таъсирини ўрганишда статистика хазинасидаги кўпгина методлардан фойдаланиш мумкин. Чунончи, алоҳида олинган гуруҳ харажатининг умумий харажатдаги салмоғи (d_i) ўзгаришини $\Delta d_i = d_{i0} - d_{i1}$ ҳолида ($i=1,2,3,4$), йиғма ҳолда эса структуравий силжишга баҳо беришда қўйидаги методлардан фойдаланиш мумкин:

1) структуравий силжишларнинг чизиқли коэффициенти:

$$\bar{d} = \frac{\sum |d_0 - d_1|}{n}; \quad n - \text{таркибий қисмларининг сони}$$

2) структуравий силжишларнинг квадратик коэффициенти:

$$\sigma = \sqrt{\frac{\sum (d_0 - d_1)^2}{n}}$$

3) К. Гатев интеграл коэффициенти $K_d = \sqrt{\frac{\sum (d_0 - d_1)^2}{\sum d_0^2 + \sum d_1^2}}$,

4) Салан индекси $I_s = \sqrt{\frac{1}{n} \sum \left(\frac{d_0 - d_1}{d_0 + d_1} \right)^2}$ ва бошқалар. Бунда коэффициентлар ва I_s нинг қийматлари 0-1 орасида бўлиши мумкин. Масалан $0 \leq \sigma \leq 1$.

Харажатларнинг умумий суммаси, алоҳида олинган гуруҳи ёхуд тури бўйича ўзгаришларни ўрганишда иқтисодий индекслардан фойдаланилади.

Кўриниб турибдики, ишлаб чиқариш таннархига кирадиган харажатлар (гр. 1) мутлоқ суммада ва нисбий жиҳатдан кўпайган. Агар харажатларнинг кўпайиши ($\sum \Delta q$) ни 100,0 леб олсак, унда унинг 72,7 фоизи ($\frac{1600}{2200} \cdot 100$) ни гр. 1 даги харажатлар ташкил этади. Бунда 1600 минг сўмнинг 1320 минг сўми умумий харажатларни кўпайиши эвазига $[q_0 c_0 (I_{qc} - 1,000)] = [2400 \cdot \frac{6200}{4000} - 1,000] = [2400 \cdot (1,550 - 1,000)] = 1320$ минг сўм ва структуравий силжиш — шу гуруҳ харажатлар салмоғи ўзгариши эвазига эса $\sum q_1 c_1 d_0 - \sum q_1 c_1 = 280$ минг сўмга кўпайган.

Бундай ҳисоблашлар (таҳлил)да инфляция жараёнларининг ҳам мавжудлигини эътиборга олмоқ зарур. Ўзбекистон Республикаси Макроиқтисодиёт ва статистика вазирлигининг ҳисоб-китобларига қараганда ишлаб чиқарувчилар нархлари индекси (1994 йил декабр=100,0) 2000 йил сентябрида 2495,7 фоиз (25 баробар)ни ташкил этган. Ўртача йиллик даражаси эса 1995 йилда 217,4, 1996 йил — 75,4, 1997 йил — 40,3, 1998 йил — 48,6 ва 1999 йилда 34,5 фоизга тенг бўлган. Инфляциянинг ҳақиқий даражаси — ЯИМнинг дефлятори билан ифодаланишини эътиборга олганимизда ҳам инфляциянинг мавжудлиги аён бўлмоқда. Инфляция жараёнларини бухгалтерия объектлари (ш.ж. харажатлар) ва ҳисоботларни қайта баҳолаш ва таҳлил қилишда ҳисобга олмоқ зарур. Маълумки, халқаро миқёсда 1973 йилда ташкил этилган IASC (International Accounting Standards Committies-ҳисобчиликнинг халқаро стандартлари қўмитаси) бу масалани ечиш учун БХҲС (Бух-

**Корхона харажатларининг ўзгариш таҳлили
(шартли рақамлар)**

Харажатлар гурӯҳлари	Ўтган давр		Жорий давр		Ўзгариш		Ўзгариш омиллари, минг сўм	
	минг сўм	салмоғи	минг сўм	салмоғи	минг сўм	салмоқда	Харажатларнинг умумий ўзгариши эвазига	структурвий сложкиш эвазига
А	q_0c_0	d_0	q_1c_1	d_1	Δq_c	$\Delta d = d_1 - d_0$	$q_0c_0(1_{qp} - 1,000)$	$\Sigma q_1c_1 * d_{10} - q_1c_1$
I.	2400	0,600	4000	0,645	1600	0,045	1320	+280
II.	700	0,175	1000	0,161	300	-0,014	385	-85
III.	600	0,150	800	0,129	200	-0,021	330	-130
IV.	300	0,075	400	0,065	100	-0,010	165	-65
Жами	$\Sigma q_0c_0 =$ 4000	$\Sigma d_0 =$ 1,000	$\Sigma q_1c_1 =$ 6200	$\Sigma d_1 =$ 1,000	$\Sigma \Delta q_c =$ 2200	$\Sigma \Delta d =$ 0,000	$\Sigma q_0c_0(1_{qp} - 1,000) =$ 2200	$\Sigma(\Sigma q_1c_1 * d_{10} - q_1c_1) =$

галтерия ҳисобининг халқаро стандарти) № 15 ни ишлаб чиққан. Шунга биноан 2 та методика тайёрланган: 1) Бухгалтерия ҳисоби объектларини пулнинг бир хилдаги харид қуввати бирликларида баҳолаш (General Price Level Accounting — GPL) методикаси ва 2) Бухгалтерия ҳисоби объектларини жорий баҳоларда қайта баҳолаш методикаси (Current Cost Accounting—CCA). CCA методикасида инфляция жараёнларини корхона (ташкилот) балансининг турли моддаларига (қисмларига) турлича таъсир этишини эътиборга олиб барча активлар (мажбуриятлар)ни 2 гуруҳга: монетар ва номонетар актив (мажбурият)ларга ажратиш тавсия этилади. Монетар активлар-пул шаклида, ёхуд келишилган пул туловлари ёки тушумлари (харажатларнинг 3 ва 4 гуруҳлари).

Номонетар активларга асосий капитал, номоддий активлар, ишлаб чиқариш заҳиралари ва бошқалар киритилади. Харажатларнинг таркибида бундай активларга 1 ва 2 гуруҳдаги харажатлар киритилиши мумкин. Бундай активлар (ш.ж. харажатлар) ўз моҳиятига кўра вақт ўтиши ва баҳоларнинг ўзгариши сабабли қайта баҳоланиб турилиши зарур. Ўзбекистон Республикасида ҳам бухгалтерия ҳисоби объектлари ва статистика ҳисобларини қайта баҳолаш борасида Миллий стандартлар ишлаб чиқилган. Статистикада таҳлил қилишда жорий даврдаги харажатлар, олдинги давр баҳо ва тарифларида, яъни солиштирма баҳоларда дефлятлаштириш асосида қайта баҳоланади. Бунда ялпи ички маҳсулот дефлятори ёки соҳа, тармоқ, ишлаб чиқариш хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда бошқа дефлятордан фойдаланиш мумкин. Яъни солиштирма баҳолардаги харажатлар $\sum q_1 p_0 = \sum q_1 p_0 / I_p$ формуласида ҳисобланади. Бунда $\sum q_1 p_1$ — жорий даврдаги харажатлар амалдаги баҳоларда, $\sum q_1 p_0$ — жорий даврдаги харажатларнинг солиштирма баҳолардаги ҳажми, I_p — ЯИМ дефлятори ёки баҳонинг бошқа индекслари.

Йиғма статистик ҳисоботлар асосида харажатларни таҳлил қилишда 2 хил ёндошиш мумкин. Бунда d_i алоҳида олинган корxonанинг жами харажатлардаги ҳиссасини ҳисоблаган ҳолда ёки $\bar{d}_i = \frac{\sum q_i c_i}{\sum \sum q_i c_i}$ ҳолида ҳисобланиб таҳлил қилинади. Бунда $i = I, II, III$ ва IV гуруҳ харажатлардир. Таҳлилда корхоналарда истеъмол қилинган товарлар ва хизматларнинг хусусияти (тури, сифати ва бошқалар) дан келиб чиққан ҳолда дефлятлаштиришда баҳоларни у ёки бу турини танлаш ҳам муҳим.

Корхона (ташкилот) харажатлари таркибида ишлаб чиқариш таннарни таркибига киритиладиган харажатларнинг ҳиссаси юқори. Шу харажатларнинг даражаси ва динамикаси корхона (ташкилот)нинг хўжалик — молия фаолиятини, молиявий ҳолати ва барқарорлигини белгилайди. Шунинг учун статистика фани ва фаоли-

ятида бу масалани ўрганишга катта эътибор берилади. Ишлаб чиқариш таннархига киритиладиган харажатлар асосида маҳсулот (иш, хизмат) ларнинг таннархи, сотиш баҳоси, фойда ва рентабеллик кўрсаткичлари ҳисобланади. Иқтисодиётнинг товар ишлаб чиқарувчи соҳасига кирадиган тармоқлари статистикасида ишлаб чиқариш харажатлари ва таннархнинг даражаси, таркиби, структураси ва динамикаси етарли даражада чуқур ва кенг ўрганилади. Аммо шуни қайд қилиш керакки, кейинги пайтда бу масалага бўлган илмий-амалий қизиқиш бироз пасайди. Корхона (ташкilot) молиявий (корпоратив молия) статистикасида ҳам ишлаб чиқариш харажатлари ва таннархнинг даражаси, динамикаси, ҳамда уларнинг корхонанинг ҳужалик-молия фаолияти натижасини ифодаловчи кўрсаткичларга таъсири ҳам ўрганилади.

Бунда индекслар (индивидуал, агрегат ва ўртача индекслар, индекс омили таҳлили) тизими, корреляцион-регрессион таҳлил, таҳлилнинг бошқа мураккаб усуллари: кўп ўлчамли гуруҳлаштириш, омил таҳлили, кластер таҳлили, дискриминант таҳлил ва бошқалардан кенг фойдаланади. Ёушимча ҳолда такидлаш лозимки, бозор иқтисодиёти шароитида алоҳида олинган ёхуд корхоналар тўпламида ишлаб чиқарилаётган маҳсулот (иш, хизмат) ларнинг турлари (ассортименти) нинг кўплиги, ассортиментининг бозор эҳтиёжларига қараб тез-тез ўзгариб туриши ва ҳамда инфляция (дефляция) жараёнларининг кучли таъсири мавжудлиги таҳлилда кўзда тутилмоғи керак. Маълумки, индивидуал, агрегат ва ўртача индекслар ёрдамида фақат таққослама (таққослаш мезонларига жавоб берувчи) маҳсулот (иш, хизмат) лар бўйича таннарх динамикаси ўрганилиши мумкин. Лекин корхонада истеъмол қилинган харажатларни ва таннархни товар баҳолари, валюта курсининг кескин ўзгариши ҳолатида ўрганиш мураккаб бўлиб қолади. Бундай ҳолда индекслар тизимидан фойдаланишни инкор қилмаган ҳолда 50-нчи йилларда илмий асосланган ва амалиётга тадбиқ қилинаётган товар маҳсулотининг бир сўмига қилинган харажатлар (S) кўрсаткичдан фойдаланиш ўринлидир.

$$\text{Бунда } S = \frac{\sum qc}{\sum qp},$$

бу ерда: q — ҳар турдаги маҳсулотнинг миқдори; c — шу маҳсулот бирлигининг таннархи; p — бир бирлик маҳсулотнинг сотиш баҳоси.

Алоҳида олинган корхонада товар маҳсулоти (иш, хизмат) нинг бир сўмга қилинган харажатлар динамикасини ўрганишда унинг кўйидаги кўрсаткичлари ҳисобланади:

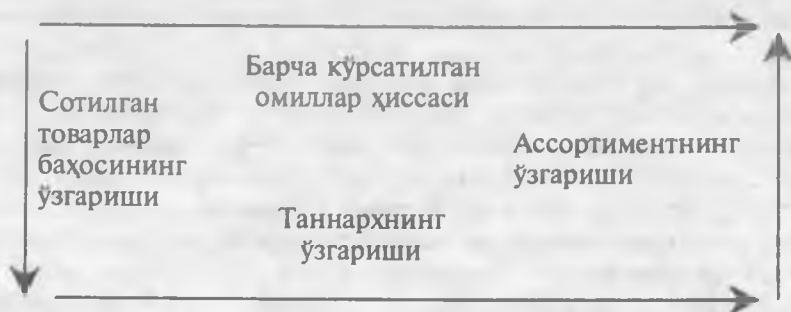
$$S_0 = \frac{\sum q_0 c_0}{\sum q_0 p_0} \text{ — ўтган даврдаги даражаси;}$$

$$S_1 = \frac{\sum q_1 p_1}{\sum q_1 p_0} \text{ — жорий даврдаги даражаси;}$$

$S_1^i = \frac{\sum q_1 p_1}{\sum q_1 p_0}$ — товар ва хизматларнинг ўтган даврдаги баҳоси асосида жорий даврдаги шартли даражаси;

$S_0^i = \frac{\sum q_1 p_0}{\sum q_1 p_0}$ — жорий даврдаги ассортимент бўйича ўтган даврдаги даражаси.

Юқорида келтирилган формулалар асосида товар маҳсулотининг бир сўмига қилинган харажатлар динамикасига таъсир этувчи омилларнинг (товарларнинг баҳоси, ассортименти, таннархнинг ўзгариши) ҳиссасини ҳисоблаш мумкин (чизмага қаранг). Аммо бу кўрсаткичда (S) ҳам инфляция (дефляция) нинг таннархнинг ўзгаришга таъсирини бевосита ўрганиб бўлмайди. Шунинг учун жорий даврдаги

Чизма: Товар маҳсулотининг бир сўмига қилинган харажатлар кўрсаткичи динамикасига таъсир этувчи омиллар таҳлилии.

таннархнинг солиштирма нархларда баҳоланиши зарурдир. Бунинг учун тармоқлар статистикасида кўп йиллар давомида қўлланиб келинган меҳнат предметларидан фойдаланишни баҳоловчи солиштирма харажатларнинг йиғма индекси $I_m = \frac{\sum m_i s_0 q_i}{\sum m_i s_0 q_1}$ орқали

$I_s = \frac{\sum m_i s_1 q_1}{\sum m_i s_0 q_1}$ — маҳсулот (иш, хизмат) ларни ишлаб чиқаришда сарфланган хомашё ва материаллар баҳоси (S)нинг ўзгаришини ҳисоблаш ҳам мумкин. Маълумки, m — маҳсулот (иш, хизмат) бирлигига сарфланган хомашё ёки материаллар i турининг сарфи, q — ишлаб чиқарилган маҳсулот (иш, хизмат) миқдори. Аммо, бу ҳолда ҳам индекс (S) фақат таққосланадиган маҳсулотлар бўйича ҳисобланиши мумкин. Бозор иқтисодиёти шароитида, маълумки, корхона (ташкilot)лар кўп турли фаолиятлар билан шуғулланишади. Шунинг учун ишлаб чиқариш таннархига киритиладиган номонетар харажатларни солиштирма нархларда баҳолашда ЯИМ дефля-

Таннарх индексларининг ҳисоби

	Ўтган давр			Жорий давр			Таннарх- нинг индивидуал индекслари	Ишлаб чиқариш харажатлари, млн. сўм.		
	Маҳсулот миқдори		Маҳсулот бирлигининг таннархи, сўм.	Маҳсулот миқдори		Маҳсулот бирлигининг таннархи, сўм.		Ўтган давр	жорий давр	шартли
	Минг дона	ҳиссаси		Минг дона	ҳиссаси					
A	q_0	d_0	C_0	q_1	d_1	c_1	$I = c_1/c_0$	q_0c_0	q_1c_1	q_1c_0
1.	2000	0,400	260	4560	0,570	253	0,973	520,0	1153,7	1185,6
2.	3000	0,600	280	3440	0,430	277	0,989	840,0	952,9	963,2
	$\Sigma q_0 =$	$\Sigma d_0 =$		$\Sigma q_1 =$	$\Sigma d_1 =$			$\Sigma q_0c_0 =$	$\Sigma q_1c_1 =$	$\Sigma q_1c_0 =$
Жами	5000	1000	x	8000	1000	x	x	1360,0	2106,6	2148,8

тори, саноат, қишлоқ хўжалиги, инвестиция дефляторлари ёки баҳонинг бошқа индексларидан фойдаланиш мумкин.

Товар маҳсулотининг бир сўмига қилинган харажатлар кўрсаткичидан қурулиш маҳсулоти таннархи динамикаси ва қурилишда самарадорликни ўрганишда қўлланиши мумкин. Бу кўрсаткичдан муомала тармоқларида (савдо ва умумий овқатланиш, тайёрлов, моддий техника таъминоти ва сотиш ва бошқалар) ҳам фойдаланилиши мумкин. Чунончи, муомала харажатларининг нисбий даражаси $y = \frac{\sum U}{\sum q_0} \cdot 100 = \frac{\text{муомала харажатлари}}{\text{товар обороти}} \cdot 100$; Муомала харажатлари статистикасида “у”нинг абсалют (Δu) ва нисбий ўзгариши ($\frac{y_1}{y_0}$) ва бошқа кўрсаткичлари кенг ўрганилади.

Бир турдаги маҳсулот (иш, хизмат) ишлаб чиқарувчи корхона (ташкilot)лар уюшмаси, корпорацияси бўйича маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархи динамикасини ўрганишда таннархнинг ўзгарувчан (ўртача даража индекси), ўзгармас таркибли ва таркибий (структуравий) индекслари қўлланилади. Бу индексларни ҳисоблашда сабзаёт консерва заводларининг шартли маълумотларидан фойдаланиш мумкин.

Кўриниб турибдики, алоҳида олинган заводларда маҳсулот бирлигининг таннархи 2,7 ва 1,1% га пасайган. Иккала завод бўйича таннархнинг ўзгарувчан таркибли (ўртача даража) индекси

$$I = \frac{\sum q_1 c_1}{\sum q_0 c_0} = \frac{c_1}{c_0} = \frac{2106,6}{8000} : \frac{1360,0}{5000} = 263,4 : 272,0 = 0,968$$
, яъни ўртача таннарх 3,2%га пасайган.

Бу индексни $I = \frac{\sum d_1 c_1}{\sum d_0 c_0} = 263,4 : 272,0 = 0,968$ ҳолида ҳам ҳисоблаш мумкин. Ёки $I_c = I_{qc} : I_q = \frac{2106,6}{1360,0} : \frac{8000}{5000} = 1,549 : 1,6 = 0,968$

Ўзгармас таркибли (ўртача) индекс тенг:

$$I = \frac{\sum q_1 c_1}{\sum q_1 c_0} = \frac{263,4}{0,570 \cdot 260 + 0,430 \cdot 260} = \frac{263,4}{268,6} = 0,980$$

Таркибий силжишлар индекси тенг:

$$I = \frac{\sum c_0 d_1}{\sum c_0 d_0} = \frac{268,6}{272,0} = 0,986$$

Таннархнинг бу учала индекслари ўртасида миқдорий ва манتيқий боғланиш мавжуд, яъни

I ўзгарувчан = I ўзгармас × I таркибий = 0,980 × 0,986 = 0,968
таркибли таркибли силжишлар

Бу индексларнинг формулалари асосида ҳар бир омил эвазига қилинган иқтисод (ортиқча сарф) суммасини ҳам ҳисоблаш мумкин. Масалан, $(\sum C_0 d_1 - \sum C_0 d_0) \sum q_i = -3,4 \cdot 800 = -27,2$ млн. сўм.

$I_{qc} = I_{qx} I_c$; ёрдамида ҳамда $\Delta \sum qc = \Delta \sum qc_0 + \Delta \sum q_i$ орқали ишлаб чиқариш таннархи суммасининг ўзгаришига таъсир этган омиллар ($\Delta \sum q$ ва $\Delta \bar{c}$)нинг ҳиссасини ҳисоблаш мумкин. Бунда

$$I_{qc} = \frac{8000}{5000} \times \frac{263,4}{272,0} = 1,600 \times 0,968 = 1,5495;$$

$$\begin{aligned} \Delta \sum qc &= (8000 - 5000)272,0 + (263,4 - 272,0) \cdot 8000 = \\ &= 816,0 - 68,8 = 747,2 \text{ млн. сўм} \end{aligned}$$

Ишлаб чиқариш таннархи, маҳсулот (иш, хизмат) таннархи, товар маҳсулотининг бир сўмига қилинган харажатлар динамикасини халқ ҳужалигининг бошқа тармоқлари, ички иқтисодиётнинг секторлари (МХТ-93 бўйича) ва ОКЭД (ISIC)нинг блоклари бўйича ҳам индекслар тизими ёрдамида урганиш мумкин.

10.2. КОРХОНА ВА ТАШКИЛОТЛАРНИНГ МОЛИЯВИЙ НАТИЖАЛАРИ СТАТИСТИКАСИ

Ҳақиқий иқтисодий-статистик тадқиқот, урганиш объектлари бўйича дстлабки (ёки ишлов берилган) маълумотларни туплаш, ишлов бериш, кўрсаткичлар тизимини яратиш ва уларни ҳисоблашдан бошланади. Бундан корхона (ташкilot)ларнинг молия статистикаси ҳам истисно эмас. Корхона ва ташкilotлар (хўжалик юритувчи субъектлар)нинг молия-хўжалик фаолиятини ўрнида молиявий кўрсаткичлардан фойдаланилади. Молиявий кўрсаткичлар – хўжалик юритувчи субъектларнинг молия-хўжалик фаолиятининг индикаторлардир. Улар ёрдамида молия-хўжалик жараёнлари тадқиқ ва таҳлил қилинади, корхоналар (ташкilotлар)нинг молиявий натижалари, ҳолати, барқарорлиги урганилади ҳамда йўналиш ва ривожланиш суръатлари башорат қилинади. Илмий-амалий ишланмаларда молия кўрсаткичлари бта асосий гуруҳга ажратилади: молиявий натижалар, молиявий барқарорлик, ликвидлик, фаолият (иш) фаоллиги, мулкый ҳолати, қимматбаҳо қоғозлар бозоридаги мавқеи (вазияти). Бу параграфда хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий-хўжалик фаолиятининг молиявий натижаларини ифодалоувчи кўрсаткичлар кўриб чиқилади, бошқалари эса 10.3 да баён қилинади. Хўжалик юритувчи субъектлар молиявий-хўжалик фаолиятининг натижаларини ифодаловчи кўрсаткичлар таркибига қуйидагилар кирази: маҳсулот (иш, хизматлар) сотишдан тушган тушум (ялпи ва соф тушум), фойда (ялпи фойда, асосий фаолиятдан олинган фойда, умумхўжалик фаолиятдан олинган фойда, солиқ тўлангунича

олинган фойда, соф фойда), рентабеллик кўрсаткичлари ва бошқалар. Бу кўрсаткичлар амалдаги "Корхона (ташкilot) молиявий фаолиятининг асосий кўрсаткичлари тўғрисида"ги давлат статистикаси ҳисоботида (ш.№1-ф) мутлоқ шаклида бевосита келтирилади (рентабеллик кўрсаткичларидан ташқари). Молиявий натижаларни ҳисоблаш Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 05.02. 1999 йилдаги № 54 сонли қарори билан тасдиқланган "Маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида Низом"га асосланган ҳолда амалга оширилади. Молиявий кўрсаткичларнинг бошқа турлари (гуруҳлари) кўшимча ҳисоб-китоблар қилиш орқали ҳисобланади.

Сотишдан тушган тушум-хўжалик юритуви субъектларнинг хўжалик-молия фаолиятининг муҳим кўрсаткичидир. Маҳсулот ишлаб чиқариш, иш бажариш ва хизмат кўрсатиш жараёнида қийматга эга бўлган маҳсулот (иш, хизмат) яратилади, унинг товар қисмининг ҳажми сотиш нархларида баҳоланади ва уни сотишдан тушган даромад, сотишдан тушган тушум дейилади. Ривожланган хориж мамлакатлари статистикасида ҳам сотувдан тушган тушум (Proceeds From Sales) ва бухгалтерия ҳисобининг халқаро стандартида эса (стандарт № 18 "Даромадларни қайд қилиш") "Даромад" дейилади. Бу кўрсаткич фирмаларнинг молиявий фаолиятининг муҳим кўрсаткичи сифатида қаралади ва унинг ҳажмига кўра фирмаларнинг рейтинги ва фаолият фаоллиги даражаси баҳоланади.

Сотувдан тушган тушум ҳажмини ҳисоблаш хўжалик юритувчи субъектда қабул қилинган ҳисобчилик сиёсати (тартиби)га кўра икки усулда амалга оширилиши мумкин:

а) харидорга товарнинг жўнатилиши (ишнинг бажарилиши, хизматнинг кўрсатилиши) ва контрагентга тегишли ҳисоб-китоб хужжатларининг топширилиши (хуқуқ тамойили);

б) харидор томонидан товар (иш, хизмат) ҳақининг тўланиши. Бунда нақд пулсиз ҳисоб-китобларда корхонага хизмат кўрсатувчи банкдаги ҳисоб-китоб рақамига пулнинг келиб тушиши, нақд пуллик операцияларда-пул корхона кассасига кирим қилинганидан сўнг (иқтисодий тамойил).

Ўзбекистон республикасида асосан иқтисодий тамойилга асосланган иккинчи усул кенг тарқалган. Чунки, бошқа хўжалик юритувчи субъектлар билан товар ва хизматлар ҳақини ва ўз ходимларига меҳнат ҳақини тўлаш, бюджетга солиқ ва тўловлар бўйича ҳисоб-китобларни ўз вақтида амалга оширишда жонли, реал пулнинг аҳамияти катта. Аммо бу усул ҳам камчиликлардан холи эмас, масалан, бўнак (аванс) тўловлари мавжуд бўлган шароитда.

Сотувдан тушган тушум барча тақсимлаш ишларининг дастлабки босқичи, унинг асосида харажатлар қопланади, амартизация жамғармаси ва фойда кўрсаткичлари шаклланади ва ҳоказо.

Шунинг учун бу кўрсаткичнинг ҳажмини тўғри ҳисоблаш муҳим. Маълумки, ҳисобот шакли (ш. № 1-ф)да ялпи тушум билан бирга маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотишдан тушган соф тушум кўрсаткичи ҳам келтирилади. Бунда соф тушумнинг — ялпи тушум — маҳсулотга солинган эгри солиқлар (ҚҚС, акцизлар ва бошқа солиқ ва ажратмалар). Бундан кўрнанадики, хўжалик юритувчи субъектларда фойда кўрсаткичларини ҳисоблашда соф тушумлар кўрсаткичига асосланилади (жадвалга қаранг). Маълумки, сотишдан тушган соф тушум асосида ҳисобланган фойда ва рентабеллик кўрсаткичлари товар (иш, хизмат) ишлаб чиқариш ва сотиш билан шуғулланувчилар учун тижорат (молия) самараси ва самарадорлигини баҳолашда қўлланади. Товар (иш, хизмат) ишлаб чиқариш ёки инвестиция лойиҳасининг бюджет самараси ва самарадорлиги (республика ва маҳаллий бюджетга келтирадиган даромадлари)ни ўрганишда сотувдан тушган ялпи тушум кўрсаткичидан ҳам фойдаланилади.

Бозор иқтисодиёти шароитида хўжалик юритувчи субъектларда иқтисодий ва ижтимоий ривожланишнинг асосини фойда ташкил этади. Фойда — бу хўжалик-молия фаолиятининг якуни, самарасидир. Фойда корхона (ташкilot)нинг ички эҳтиёжларини қондириш билан бирга давлат (республика ва маҳаллий) бюджети маблағларини тўплашда, бюджетдан ташқари жамғармаларга ажратмалар ва хайр-эҳсонлар қилишнинг моддий асосидир.

Статистикада фойданинг бир неча кўрсаткичлари: ялпи фойда, асосий фаолиятдан олинган фойда, умумхўжалик фаолиятдан олинган фойда, солиқ тўлагунгача олинган фойда, соф фойда ҳисобланади. Фойда кўрсаткичларининг ҳисобланиши тартиби 10.3-жадвалда кўрсатилган. Булардан ташқари Республика Вазирлар маҳкамасининг 1999 йил 5 февралдаги 54-сон қарори билан тасдиқланган Низомга 1-илова ва 2-иловасида келтирилган кўрсатмалар эътиборга олинган ҳолда солиқ солинадиган база аниқланади ва унинг асосида хўжалик юритувчи субъектга даромад (фойда) солиғи солинади ва ундирилади. Ривожланган мамлакатлар статистикасида фирманинг хўжалик-молия фаолиятини ва инвестиция имкониятини баҳолашда “Пул оқими” (Cash Floy) кўрсаткичидан ҳам фойдаланилади. Пул оқимининг ҳажми = тақсимланмаган фойда (корхона балансининг пассив қисмида) билан асосий капитал ва номоддий активларга ҳисобланган йиллик амортизация суммасининг йиғиндисига тенг. Бунда БМТ томонидан ишлаб чиқилган ва 1993 йилда 3-чи таҳри қилинган Миллий ҳисоблар тизими (баъзан миллий ҳисоб-варақлар тизими ҳам дейилади)да амортизация ажратмалари ишлаб чиқариш бирликларининг амалиёт фойдаси (ижара ҳақи, фоизлар, амортизация ва фойда) таркибига киритилиши эътиборга олинса, унда амортизация ажратмаларини ҳам фойданинг бир қисми, бошқа шаклга утказилган қисми сифатида қаралмоғи керак.

Хўжалик юритувчи субъектларда сотишдан тушган тушумни ва фойда
курсаткичларининг ҳисобланиши (ф № 1-ф асосида)

Курсаткичлар номи	Сатр хос рақами	Ўтган йилнинг тегишли даврида		Ҳисобот даврида	
		Даромад (фойда)	Харажат (зарар)	Даромад (фойда)	Харажат (зарар)
А	Б	1	2	3	4
Маҳсулот (иш, хизмат) сотишдан тушган тушум (ялпи тушум)	011		x		x
Қўшилган қиймат солиғи	012	X		x	
Акцизлар	013	X		x	
Бошқа солиқ ва ажратмалар	014	X		x	
Маҳсулот сотишдан тушган соф тушум [011-012-013-014]	015		x		x
Сотилган маҳсулот (товар, хизмат) ларнинг ишлаб чиқариш таннархи	017	x		x	
Сотишдан олинган ялпи моливий натижа (015-017 сатрлар)	018				
Давр даромади (харажати) жами	025				
Асосий ишлаб чиқариш фаолиятининг молиявий натижаси (фойда, зарар) (018+025 сатрлар)	026				
Молиявий фаолият бўйича жами даромад (харажат)лар (027 дан 032 гача сатрлар йиғиндиси)	034				
Умумхўжалик фаолиятдан олинган молиявий натижа (фойда, зарар). (026+034 сатрлар))	035				
Фавқулодда фойдалар ва зарарлар	036				
Фойда солиғини тулашдан олдинги умумий молиявий натижа (фойда ёки зарар), (035+036 сатрлар)	037				
Фойда (даромад) солиғи	038				
Юқорида курсатилган моддаларга қирмайдиган бошқа солиқ ва ажратмалар	039				
Ҳисобот даври соф фойдаси (зарари), (037-038-039 сатрлар)	040				

Республикада амал қилинаётган ҳамма қонун ва қоидаларга риоя қилган ҳолда фойда суммалари аниқлангандан сунг, унинг статистик таҳлили бошланади. Бу ишни статистиканинг турли методлари ёрдамида бажариш мумкин. Ҳамма методларни қўллаш, ишнинг ҳажми ошиб кетишига олиб келишини ҳисобга олган ҳолда, биз фақат индекс методи ёрдамида фойдани таҳлил қилиш методологиясига тўхталамиз.

Маълумки, ялпи фойдада маҳсулотни (иш, хизматни) сотишдан олинган фойда ҳиссаси жуда юқори. Шу муносабат билан айнан шу кўрсаткичга таъсир қилувчи омилларни ўрганиш зарур. Сотилган олинган фойдага таъсир қилувчи омиллар қуйидагилар: 1) сотиладиган маҳсулот (иш, хизмат) ҳажмининг ўзгариши; 2) сотиладиган маҳсулот (иш, хизмат) таркибининг ўзгариши; 3) сотиладиган маҳсулот (иш, хизмат) таннархининг ўзгариши; 4) сотиладиган маҳсулотга бўлган сотиш баҳолари, иш ва хизматларга бўлган тарифларнинг ўзгариши киради.

Бу омилларнинг фойданинг умумий суммасига таъсирини баҳолаш учун ўтган ва жорий даврдаги сотилган маҳсулотдан (иш, хизмат) тушган тушум ва ишлаб чиқариш таннархи ҳақида маълумотлар мавжуд бўлиши керак ва бу кўрсаткичларнинг жорий даврдагисини ўтган давр баҳо ва таннархида қайта ҳисоблаш даркор. Бу иш 10.4-жадвалда бажарилган.

10.4-жадвалда келтирилган маълумотлар ёрдамида, биринчи навбатда, маҳсулотни (иш, хизматни) сотишдан олинган фойда суммаси ўзгаришини аниқлаймиз.

10.4-жадвал

Маҳсулот (иш, хизмат) сотишдан олинган ялпи фойдага таъсир қилувчи асосий омиллар

Курсаткичлар	Ўтган давр	Жорий давр	Жорий давр, ўтган давр баҳо ва таннархида
1. Маҳсулот (иш, хизмат) сотишдан олинган соф тушум, сотиш баҳоларида, минг сўм. (қр)	12650	16392	13662
2. Маҳсулот ишлаб чиқариш таннархи, минг сўм (қс)	9614	11802	5876
3. Ялпи фойда, минг сўм (ф)	3036	4590	7786

$$\Delta\phi = \phi_1 - \phi_0 = 4590 - 3036 = 1554 \text{ минг сўм.}$$

Энди омиллар таъсирини ҳисоблаймиз. Юқорида такидланганидек, биринчи омил — сотилган маҳсулот (иш, хизмат) ҳажмининг ўзгариши. Бу омилнинг таъсирини ўлчаш учун қуйидаги фор-

мула билан сотилган маҳсулотнинг физик ҳажми индекси аниқланади:

$$I_q = \frac{\sum q_1 p_0}{\sum q_0 p_0} = \frac{13662}{12650} = 1,080 \text{ ёки } 108,0\%$$

Демак, сотилган маҳсулот (иш, хизмат) ҳажми 8% ошган. Бошқа омиллар таъсири йўқ деб, фойда суммасини шу нисбатда ўсганлигини аниқлаймиз.

$$\Delta\Phi(q) = \Phi_1(I_q - 1) = 3036 \cdot 0,08 = 243 \text{ минг сўм.}$$

Сотилган маҳсулот (иш, хизмат) таркиби ўзгаришининг фойдага таъсири қуйидагича ўлчанади:

$$\begin{aligned} \Delta\Phi_{(T,C)} &= \left(\frac{\sum \Phi_1}{\sum q_1 p_0} - \frac{\sum \Phi_0}{\sum q_1 p_0} \right) \sum q_1 p_0 = \left(\frac{7786}{13662} - \frac{3036}{12650} \right) \cdot 13662 = \\ &= (0,5699019 - 0,24) \cdot 13662 = 0,3299019 \cdot 13662 = 4507 \text{ минг, сўм} \end{aligned}$$

Фойда суммасига сотилган маҳсулот (иш, хизмат) таннархини таъсири таннарх индекси ёрдамида ҳисобланади, яъни таннарх индексининг суръати билан маҳражининг фарқи билан

$$I_z = \frac{\sum z_1 q_1}{\sum z_0 q_1} \text{ бу ердан } \Delta\Phi_{(z)} = \sum z_1 q_1 - \sum z_0 q_1$$

$$\Delta\Phi_{(z)} = 11082 - 5876 = 5206 \text{ минг сўм.}$$

Таннархнинг ортиши билан корхона фойда суммаси 5206 минг сўмга камайган.

Сотилган маҳсулот (иш, хизмат) баҳоси ўзгаришининг олинadиган фойдага таъсири баҳо индекси суръати ва маҳражининг фарқи билан аниқланади, яъни:

$$I_p = \frac{\sum p_1 q_1}{\sum p_0 q_1} \text{ бу ердан } \Delta\Phi_{(p)} = \sum p_1 q_1 - \sum p_0 q_1$$

$$\Delta\Phi_{(p)} = 16392 - 13662 = 2730 \text{ минг сўм.}$$

Биз, жорий даврда ўтган даврга нисбатан фойда суммаси 1554 минг сўмга ошганлигини биламиз.

Хўш, бу ўзгаришга қайси омиллар ижобий, ва қайси омиллар салбий таъсир кўрсатган экан? Бу саволга жавоб бериш учун қуйидаги формула билан уларнинг биргаликдаги таъсирини ҳисоблаймиз:

$$\Delta \Phi = \Delta \Phi_{(q)} + \Delta \Phi_{(TC)} + \Delta \Phi_{(Z)} + \Delta \Phi_{(p)}$$

$$\Delta \Phi = 243 + 4507 + (-5926) + 2730 = 1554 \text{ минг сўм}$$

Кўриниб турибдики, учта омил (1, 2, 4) ижобий, битта (3) омил салбий таъсир кўрсатган. Ҳисобланган маълумотлар яна шуни кўрсатадики, фойда суммаси асосан сотиш баҳосининг ошиши ва сотилган маҳсулотнинг асортименти ўзгариши ҳисобидан ошган.

Рентабеллик — ишлаб чиқаришнинг даромадлилиги, фойдалилиги, самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичдир. Агар фойда кўрсаткичлари корхонанинг хўжалик фаолиятининг мутлоқ натижасини, самарасини ифодаласа, рентабеллик кўрсаткичлари — нисбий самарадорликни ифодалайди. Рентабеллик даражаси (R) турли усулларда ҳисобланиши мумкин. У иқтисодий статистика таҳлили олдига қўйилган мақсад ва нисбатнинг суръати ва махражида танланган кўрсаткичларга боғлиқдир. Иқтисодий статистика таҳлилида R нинг қуйидаги даражалари ҳисобланади (одатда % шаклида ифодаланади).

1. Маҳсулот (иш, хизмат)ни

$$\text{сотиш } (R_{\text{иф}}) \text{ рентабеллиги} = \frac{\text{ялпи фойда}}{\text{ИТХ}} \cdot 100$$

Бу кўрсаткич ёрдамида маҳсулот (иш, хизмат) ишлаб чиқариш таннархининг (ИТХ) 100 сўмига қанча сўм фойда олинганлиги баҳоланади. Бу кўрсаткични бошқа шаклда ҳам ҳисоблаш мумкин. Яъни:

$$R_{\text{иф}} = \frac{\text{соф тушум}}{\text{ИТХ}} \cdot 100 - 100$$

2. Асосий фаолият рентабеллиги:

$$R_{\text{оф}} = \frac{\text{асосий фаолиятдан олинadиган фойда}}{\text{ИТХ} + D_x} \cdot 100$$

Бунда ишлаб чиқариш таннархи ва давр харажатларининг (D_x) 100 сўмига ялпи фойда ва давр даромади тўғри келиши аниқланди.

3. Умумхўжалик фаолияти рентабеллиги:

$$R_{\text{ух}} = \frac{\text{Соф фойда}}{\text{Баланс валютаси, барча активлари (уртача қиймат)}} \cdot 100$$

Бу кўрсаткичда барча аванслаштирилган капитал (барча активлар) нинг самарадорлиги баҳоланади. Бу ўринда иқтисодий, молиявий таҳлил ва бошқа илмий-амалий адабиётларда китобдан-китобга кўчирилиши натижасида баъзан баён қилинаётган

$R_6 = \frac{\text{Баланс фойда}}{\text{АИФ} + \text{МАФ} + \text{НМА}} \cdot 100$ ишлаб чиқариш жамғармаларининг рентабеллиги кўрсаткичини асло туғри деб бўлмайди. Бу кўрсаткич халқ хўжалиги баланси (моддий ишлаб чиқариш соҳасининг приматлиги) тамойили асосида ҳисобланарди ва талқин қилинар эди. Маълумки, соф фойдани шакллантиришда барча иқтисодий активлар (товар ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳасига тегишли фаолият активлари) фаол қатнашиши мумкин. Бунда хўжалик юритувчи субъектнинг молиявий фаолиятининг натижаси (фойдаси) ҳам мавжуд бўлади. Нисбатнинг махражида моддий айланма жамғармалар (МАФ)нинг олиниши ҳам етарли эмас. Рентабелликнинг бу кўрсаткичида четдан жалб қилинган ва ўзига тегишли (ширкат) активлар (капитал) дан фойдаланиш даражасига баҳо бериб бўлмайди. Хўжалик юритувчи субъектларнинг ўзига тегишли капитал самарадорлиги, рентабеллиги, яъни қўйилган ўзининг капиталининг бир (100) сўмига олинган фойда даражасини баҳолаш муҳим. Бу масала айниқса инвестиция лойиҳаларини молиявий баҳолашда муҳим.

4. *Хўжалик юритувчи субъектнинг ўзига тегишли капитали рентабеллиги (R_{ук})* = $\frac{\text{соф фойда}}{\text{ўзига тегишли капиталнинг ўртача қиймати}} \cdot 100$

Хўжалик юритувчи субъектларни (БМТнинг МХТ-93 таҳририда “Номолиявий корпорациялар) бюджет тизими ва нобюджет жамғармаларининг даромадлар қисмини шакллантиришдаги аҳамиятини эътиборга олган ҳолда янги кўрсаткич — хўжалик юритувчи субъект фаолиятининг бюджет самарадорлиги — рентабеллигини баҳолаш илмий-амалий аҳамиятга молик.

5. *Хўжалик юритувчи субъектнинг бюджет рентабеллиги (R_d)* = $\frac{\text{Ишлаб чиқариш ва маҳсулотга солинган соф солиқлар ва туловлар}}{\text{Баланс валютаси (барча активларнинг ўртача қиймати)}} \cdot 100$

Рентабелликнинг бу кўрсаткичини ҳисоблаш учун зарур бўлган дастлабки бухгалтерия ва статистика маълумотларини туплаш учун имконият мавжуд. Бунда маълумот манбаи сифатида: хўжалик юритувчи субъектнинг Баланси (БХУТ, ОКУД буйича шакл № 1) ҳамда статистика ҳисоботи, шакл № ф-1 ва бошқалардан фойдаланиш мумкин. Маълумки, шакл № ф-1 нинг II, III, V ва VI бўлимларида ишлаб чиқариш, маҳсулотга солинган солиқлар, туловлар ҳамда бюджет ва нобюджет жамғармаларидан хўжалик юритувчи

субъектларнинг фаолияти учун маблағлар берилиши тўғрисида маълумотлар келтирилган. Бюджет ва нобюджет жамғармаларига берилган ва олинган маблағларнинг фарқи ишлаб чиқариш ҳамда маҳсулотга солинган соф солиқлар дейилади. Бюджет рентабеллиги кўрсаткичи хўжалик юритувчи субъектларнинг жами пул маблағларига нисбатан ҳам ҳисобланиши мумкин. Бунда барча пул маблағларининг қанча қисми солиқлар ва тўловларга кетиши баҳоланади. Бу кўрсаткич (Rd) ни тармоқлараро, ҳудудлараро, мулки шакли ва бошқа кесимларда солиштириш ҳамда динамикасини ўрганиш, солиқ юкмаси ва унинг хўжалик юритувчи субъектларининг иқтисодий-молия фаолиятига таъсирини ҳам ўрганиш мумкин.

Иқтисодиётнинг нодавлат секторига тегишли бўлган хўжалик юритувчи субъектларда 1999 йилда инвестициянинг фақат 5,3 фоизи давлат бюджети ва нобюджет жамғармалар ҳисобидан молиялаштирилган, қолган 94,7 фоизи бошқа манбалар: корхоналар маблағлари 20,6, чет эл инвестициялари ва кредитлари 25,0, аҳоли маблағлари 42,2, банк кредитлари ва бошқа қарзлар 6,4 фоизи молиялаштирилган.¹ Бу ҳол хўжалик юритувчи субъектлар иқтисодий ва ижтимоий ривожланишининг ички имкониятлари қай даражада эканлигини баҳолашда ҳам муҳим. Бу ўринда ривожланган мамлакатларда қўлланиладиган “Cash Floy (пул оқими)нинг миқдори ва у асосида ҳисобланадиган рентабеллик кўрсаткичини иқтисодий статистик таҳлил қилиш аҳамиятлидир. Бунда:

$$6. R_{KF} = \frac{\text{Пул оқими (CashFloy)}}{\text{Барча активлар (баланс валютаси)нинг ўртача қиймати}}$$

Бу кўрсаткич ўзига тегишли активлар (капитал)га нисбатан ҳам ҳисобланиши мумкин. Баъзи бир илмий-амалий адабиётларда инвестиция лойиҳаларининг самарадорлигини ўрганишда келтирилган харажатлар (ЕК+ИТХ)га нисбатан ҳисоблаш ҳам тавсия этилади. Бунда К — барча капитал, Е -дисконтлаштириш коэффициенти, ИТХ — ишлаб чиқариш таннарихи.

Фойда ва рентабеллик кўрсаткичларини ҳисоблаш, таҳлил ва талқин қилишда инфляция даражасининг паст ва юқорилигини ҳам эътиборга олиши зарур. Бундан ташқари ялпи ва соф фойда массасини ҳисоблашда ва ўрганишда солиқ сиёсатидаги ўзгаришлар (солиқ турлари ва ставкалари)нинг таъсирини алоҳида ўрганмоқ зарур. Фойда массасини ҳисоблаётганда соф тушум ва ишлаб чиқариш таннарихининг дефляторлари бир-бирдан унча катта

¹ Социально-экономическое положение Республики Узбекистан за 1999 год, стр. 49.

бўлмаган даражада фарқ қилмаса, унда инфляциянинг таъсири кучли эмас. Аммо амалиётда бу дефляторлар турли даражаларда бўлиши ҳам мумкин. Рентабеллик кўрсаткичларини ($R_{ик}$, $R_{ик}$, $R_{б}$, $R_{КФ}$) ўрганишда барча активлар, айниқса асосий капиталнинг қайта баҳоланиши (Ўзбекистонда кейинги пайтда 01.01.1995 ва 01.01.2001 йил ҳолати бўйича) ҳамда айланма капиталнинг номонетар қисмини баҳолашда қўлланидиган фифо, лифо ёки ўртача нархлар ва турли методикалар (GPL, CCA, аралаш) дан фойдаланилишининг таъсири ҳам эътиборга олинмоғи керак. (10.4.га қаранг).

Амалиётдан маълумки, ҳамма корхона ва ташкилотлар ҳам рентабелли ишламайди, уларнинг айрималари йилни зарар билан тугатади, яъни қилган харажатларини қоплай олмайди. Шу муаммога бағишланган адабиётларда, кейинги пайтда янги термин — рентабеллик остонаси пайдо бўлди. Рентабеллик остонаси деганда, корхонанинг маҳсулот сотишдан оладиган даромадининг шундай ҳажми тушиниладики, у ҳажмда корхона зарар ҳам кўрмайди, фойда ҳам олмайди. Рентабеллик остонасини ҳисоблаш технологияси Е.С.Стоянова томонидан ишлаб чиқилган¹. Рентабеллик остонасини ҳисоблаш учун таннарх ўзгарувчи (ишлаб чиқариш ҳажмига пропорционал равишда) ва ўзгармас (маълум бир даражага) харажатларга бўлинади. Бундай классификацияни биз бошқа мақсад учун олдинроқ таклиф қилганмиз².

$$R_{\text{остонаси}} = \frac{\text{Доимий харажатлар}}{\text{ўзгарувчан харажатлар қоплангандан кейинги натижа}}$$

Мисол. Маҳсулотни сотишдан олинган тушум 875 млн. сўм, ишлаб чиқариш таннархи — 700 млн. сўм, шу жумладан: ўзгарувчи харажатлар — 595, ўзгармас харажатлар-105 млн. сўм. Фойда-175 млн. сўм. Маржинал даромад — 280 млн. сўм.

Ўзгарувчан харажатларнинг маҳсулот сотишдан олинган даромаддаги ҳиссасини аниқлаймиз: $0,68 (595:875)$ ёки 68%. Ўзгарувчан харажатларни қоплашдан кейинги натижа (маржинал) тенг 280 (875-595) млн. сўм, ёки $0,32 (32\%)$.

Бу ердан рентабеллик остонаси тенг 328, 125 млн. сўм ($105:0,32$).

Демак, маҳсулот сотишдан олинган тушум 328, 125 млн. сўмга етганда корхона ҳам ўзгармас, ҳам ўзгарувчан харажатларни қоп-

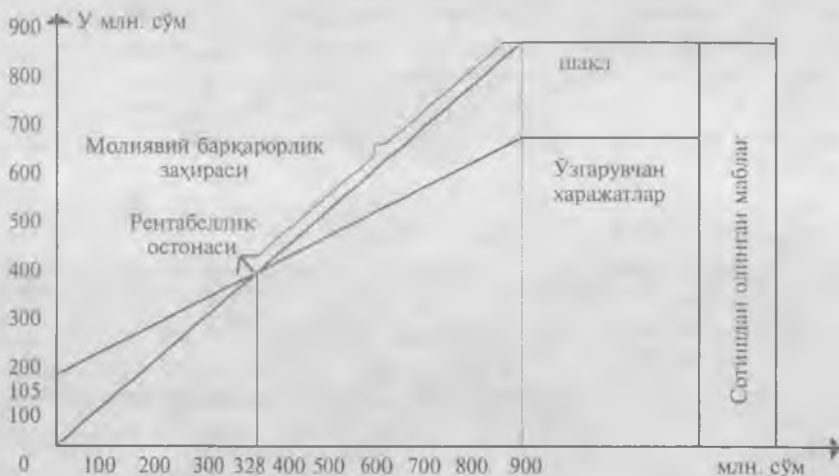
¹ Стоянова Е.С. Финансовый менеджмент. Учебно-практическое руководство. М. "Перспектива", 1993.

² Б.В. Зима, Х.А. Шадиев. Заготовки сельскохозяйственной продукции. М., "Экономика", 1989г.

лайди. Кейинги сотилган ҳар бир товар бирлиги фойда келтира бошлайди (агарда сотилса).

Агар, рентабеллик остонаси аниқ булса, хавфсиз зона ёки молиявий барқарорлик заҳираси (МБЗ) кўрсаткичини ҳисоблаш ҳеч қандай қийинчилик туғдирмайди:

$$\begin{aligned}
 \text{МБЗ} &= \frac{\text{маҳсулотни сотишдан олинган соф тушум} - \text{рентабеллик остонаси}}{\text{маҳсулотни сотишдан олинган соф тушум (ҚҚС ва акцизларсиз)}} \cdot 100 = \\
 &= \frac{875 - 328,125}{875} = \frac{546,875}{875} = 0,625 \text{ ёки } 62,5\%
 \end{aligned}$$

1-расм. Молиявий барқарорлик заҳирасини (хавфсиз зонани) аниқлаш.

Графикдан (1-расм) кўришиб турибдики, абцисса ўқида сотилган маҳсулот, ордината ўқида эса ўзгарувчан харажатлар ва фойда жойлашган. Сотишдан олинган маблағ билан харажатлар кесишмаси нуқтаси рентабеллик остонасидир. Бу нуқтада дармад ва харажат тенг. Ундан юқори фойда зонаси, қуйи — зарар зонаси. Дармад чизигининг шу нүқтадан то юқори нүқтагача булган бўлаги (қисми) хавфсиз зона бўлиб ҳисобланади.

Рентабеллик даражаси ҳисоблангандан кейин унинг статистик таҳлили бошланади. Бу масалага, биз онгли равишда тўхталмаймиз, чунки рентабеллик даражасини статистик таҳлил қилиш, маълум бир даражада муомала харажатларининг нисбий даражасини ёки бошқа олдинги мавзуларда кўриб чиқилган нисбий кўрсаткичлар таҳиллига ўхшайди.

Банк муассасаларининг ҳаракат (иш) фаолияти ҳажми пул айланмаси ва даромадлар суммаси кўрсаткичлари билан характерланади. Пул айланмаси, деганда у ёки бу шаклдаги пул ҳаракати операцияларининг йиғиндисига тушунилади. Банк муассасасининг даромадлари сотилган ёки кўрсатилган хизматларни ўзида ифода этади. Бу кўрсаткич пул айланмасига қараганда банкнинг иш фаолиятининг сифат томонини баҳолайди ва унда молиявий натижа ўз ифодасини топади. Банк даромади ўзига қуйидаги элементларни бирлаштиради: олинган фоизлар (қисқа, ўртача ва узоқ муддатли ссудалар бўйича, ўз ва чет эл валютасида; чет эл корреспондент счётлари, кафолатли ва акцептлаш операциялари бўйича, давлат бюджетидан кредит учун; банклараро кредит учун ва бошқалар) қимматли қоғозлар ва валюта операциялари учун олинган даромадлар; акция ва пай бўйича дивидендлар; валюта операциясидаги курслар фарқи; мижозларга кўрсатилган хизматлардан олинган даромадлар; ўтган йил ва йиллар учун олинган фоиз, қоплама ва ҳоказолар.

Фойда суммаси банкларнинг охириги молиявий натижасини характерловчи кўрсаткич ҳисобланади.

Фойда суммаси даромадлардан харажатларни ажратиш билан аниқланади.

Банк муассасининг харажатлари суммаси ўз ичига: тўланган фоизлар (мижозларнинг ҳисоб, жорий ва бошқа счётлари бўйича; корхона ва ташкилотларнинг қуйилмалари ва депозитлар бўйича; фуқароларнинг омонатлари бўйича; чет эл корреспондентлари, ташкилотлари ва фуқароларнинг чет эл валютасидаги жорий счётлари бўйича; бошқа банклардан олинган кредит ва давлат суғуртаси счётлари бўйича); чет эл валютаси бўйича курслар фарқи; қимматли қоғозлар ва валюта бозоридаги харажатлар; банк ишини ва мижозлар билан ишлаш учун керак бўлган бланклар, ленталар (магнитли), қоғозлар ва бошқа материалларни тайёрлаш ва сотиб олиш харажатлари; банк ҳужжатларини ва қийматларни ташиш харажатлари; кўрсатилган хизматлар учун (ҳисоблаш марказлари, почта, телефон, телеграф) тўловлар; асосий жамғармалар бўйича амортизация ажратмалари; ўтган йил ёки йиллар учун тўланган фоизлар; мижозлар ва банклар томонидан кўрсатилган хизмат тўловлари ва бошқа харажатлар.

Молиявий натижалар статистикаси пул айланмасини, даромадлар ва харажатларни, фойда, рентабеллик ва пул маблағлари кўрсаткичларининг ҳажми, таркиби ва динамикасини ўрганади, бу ҳодисаларнинг ривожланиш тенденциясини аниқлайди.

Фойда суммаси банк муассасалари ҳўжалик ва молиявий фаолиятининг мутлоқ самарасини характерлайди. Нисбий самарадорлик эса, рентабеллик кўрсаткичи ёрдамида ўрганилади. Банк му-

ассасаларида рентабеллик даражаси фойда суммасининг низом жамғармаси ва харажатларга нисбати билан улчанади. Биринчи курсаткич банк фаолиятининг самарадорлигини баҳоласа, иккинчи курсаткич банк жорий харажатларининг самарадорлигини харахтерлайди.

Юқорида келтирилган курсаткичларни ҳисоблаш ва таҳлил қилиш методикасини кўриб чиқамиз (10.5-жадвал).

10.5-жадвал

Банкнинг даромадлари ва харажатлари
ҳақида маълумотлар (млн. сўм)

№	Курсаткичлар	Утган давр	Жорий давр
1	Кредит буйича олинган фоизлар	118,3	115,1
2.	Операциялар ва турли даромадлар	444,9	476,6
3.	Жами даромад (1+2)	563,2	591,7
4.	Банкнинг асосий фаолияти буйича харажатлар	262,8	204,1
5.	Ижтимоий ҳимоя ажратмалари	15,9	17,4
6.	Амортизация ажратмалари	46,9	52,2
7.	Жами харажат (4+5+6)	325,6	273,7
8.	Низом жамғармаси (устав фонди)	8429,7	8816,5
9.	Фойда суммаси (3-7)	237,6	318,0
10.	Рентабеллик даражаси:		
	а) харажатларга нисбатан (9:7),%	72,9	116,2
	б) низом жамғармасига нисбатан (9:10)×100 сўм	28,18	36,07

10.5-жадвалда келтирилган маълумотлар асосида қуйидаги хулосаларни чиқариш мумкин: фойда суммаси жорий даврда ўтган даврга нисбатан 80,4 млн сўмга (318,0-237,6) ошган, харажатлар эса 51,9 млн. сўмга (273,7-325,6) пасайган. Бу ҳол рентабеллик даражасининг харажатларга нисбатан 43,3 пунктга (116,2-72,9) ошганлиги ҳисобидан рўй берди. Низом жамғармасига нисбатан ҳисобланган рентабеллилик даражаси ҳам 28,18 сумдан 36,07 сўмга ўсди. Муассаса рентабеллигининг ўсиши ҳисобидан фойда суммаси 69,6 млн сўмга ((36,07-28,18):1000)48816,5), низом жамғармасининг 386,8 млн.сўмга (8816,5-8429,7) ортиши ҳисобидан фойда суммаси 10,9 млн. сўмга ((386,8428,18):100) кўпайди. Шундай қилиб, фойданинг қўшимча ўсишининг асосий қисми — 86,6% (69,6:80,4) — муассаса рентабеллигининг ўсишига боғлиқ.

Хизмат рентабеллигини (харажатларга нисбатан) статистик таҳлил қилишда юқорида кўриб чиқилган усул ва методлардан ташқар

ри, ўзгарувчан, ўзгармас таркибли ва таркибий силжиш индекслари ҳам ҳисобланиши мумкин. Бу индекслар ёрдамида банкнинг алоҳида бўлимларида банк хизмати рентабеллигининг ўзгариши ҳамда харажатлар таркибининг ўзгаришини, умумий рентабеллигининг мутлоқ ва нисбий ўзгаришига таъсирини ҳисоблаш мумкин.

Аналитик мақсадлар учун банкларнинг амалий фаолиятида қуйидаги кўрсаткичлар қўлланиши мумкин: фойданинг умумий даромадлардаги улуши, бир сўмлик актив операцияларга тўғри келадиган даромад; бир сўмлик кредит қўйилмаларига тўғри келадиган даромад; тўлаш қобилияти ва ликвидлилик коэффицентлари. Бу кўрсаткичлар кредит муассасалари асосий фаолиятини муҳим томонлари самарадорлигини характерлайди.

Икки кўрсаткичда (айланишлар сони ва бир айланишнинг вақти) ифодаланувчи пул маблағлари айланишининг тезлашуви, банк муассасаларининг хўжалик ва молиявий фаолияти самарадорлигини оширишда муҳим аҳамиятга эга.

Пул маблағлари айланиши сони пул айланмаси ҳажмининг пул маблағларининг ўртача қолдигига нисбати билан, бир айланиш вақти эса, ўртача пул қолдиқларининг бир кунлик айланма нисбати билан ҳисобланади. Бу кўрсаткичларнинг статистик таҳлиliga биз тўхталмадик, чунки бундай таҳлил олдинги мавзуларда (пул муомаласи, кредит статистика ва бошқаларда) кенг ёритилди.

Бозор иқтисодиётига ўтиш муносабати билан мамлакатимизда ҳиссадорлик (акционерлик) жамиятлари сони кундан-кунга ошиб бормоқда. Ишлаб чиқаришнинг бу ташкилий шакли хусусияти шундаки, корхона активларининг бир қисми акционерларга қарашлидир. Бу ҳолни ҳисобга олган ҳолда, акционерлик жамиятлари молиявий натижалари таҳлил қилинаётганда ҳам акционерлар, ҳам корхона манфаатларини назарда тутиш зарур. Мана шу талабга жавоб берувчи кўрсаткичларга қуйидагиларни киритиш мумкин: бир акцияга тўғри келадиган фойда; акциянинг ҳисоб нархи; акциянинг ҳақиқий қиймати; акциядор капитал ва умумий капиталнинг қайтими; капитал ва даромад таркиби ва бошқалар.

Юқорида келтирилган кўрсаткичлардан энг муҳими биринчи кўрсаткич — битта акцияга тўғри келадиган фойда ҳисобланади. Бу кўрсаткич (У) соф фойда суммасининг (солиқлар ажратилган сумма) чиқарилган акциялар сонига нисбати билан аниқланади. Ушбу кўрсаткичнинг ҳажмига қуйидаги омиллар ўзгариши таъсир кўрсатади: соф фойданинг умумий фойдадаги ҳисси (А); умумий фойда ва сотилган маҳсулот ҳажми нисбати коэффиенти (Б); барча активларнинг айланиш коэффиенти (В-сотилган маҳсулот ва барча активлар нисбати); барча активлар ва акциядорлик капитали нисбати (Г); акциянинг ҳисоб нархи (Д).

Битта акцияга тўғри келадиган соф фойда суммасининг омиллар ҳисобидан қушимча ўсишини улчаш учун қуйидаги куп омилли индекс модели тузилади.

$$\Delta\phi = x_a \cdot x_b \cdot x_c \cdot x_d \cdot x_e;$$

Келтирилган модел битта акцияга тўғри келадиган соф фойда суммасини комплекс таҳлил қилиш имкониятини беради.

Бу таҳлилни 10. 6-жадвал маълумотлари асосида бажарамиз.

10.6-жадвал

Акциядорлик корхонасининг даромадлари ва активлари,
млн. сум.

№	Курсаткичлар	Ўтган давр	Жорий давр
1	Соф фойда (солиқдан тозаланган)	7,0	8,0
2	Умумий молиявий натижаси (фойда)	11,7	13,5
3	Сотилган маҳсулот (иш, хизмат) ҳажми	150,0	160,0
4	Барча активлар	62,5	66,5
5	Акциядорлик капитали	40,0	41,2
6	Чиқарилган акциялар сони, минг дона	400,0	412,0

Битта акцияга тўғри келадиган соф фойда суммасини ўзгариши:

1. Соф фойданинг умумий молиявий натижадаги ҳиссаси ўзгариши ҳисобидан ўзгариши қуйидаги формула билан аниқланади:

$$\Delta\phi_{(a)} = (I_a - 1) \cdot \frac{Y_1}{I_a}$$

2. Фойда ва сотилган маҳсулот ҳажми коэффиценти ҳисобидан:

$$\Delta\phi_{(b)} = (I_b - 1) \cdot \frac{Y_1}{I_a \cdot I_b}$$

3. Барча активлар айланиши коэффиценти ҳисобидан:

$$\Delta\phi_{(c)} = (I_c - 1) \cdot \frac{Y_1}{I_a \cdot I_b \cdot I_c}$$

4. Барча активлар ва акциядорлик капитали нисбат коэффиценти ҳисобидан:

$$\Delta\phi_{(d)} = (I_d - 1) \cdot \frac{Y_1}{I_a \cdot I_b \cdot I_c \cdot I_d}$$

5. Акцияни ҳисоб нархи ўзгариши ҳисобидан:

$$\Delta\phi_{(a)} = (I_{\partial} - 1) \cdot \frac{Y_1}{I_a \cdot I_{\delta} \cdot I_{\sigma} \cdot I_{\epsilon} \cdot I_{\zeta} \cdot I_{\theta}}$$

Омиллар ҳисобидан ўзгарган суммалар йиғиндиси умумий ўзгариш суммасига тенг бўлади, яъни:

$$\Delta\phi = \Delta\phi_{(a)} + \Delta\phi_{(\delta)} + \Delta\phi_{(\sigma)} + \Delta\phi_{(\epsilon)} + \Delta\phi_{(\zeta)} + \Delta\phi_{(\theta)}$$

Бу ҳисоб-китобларни жадвалда бажариш мақсадга мувофиқ, чунки иш осонлашди.

10.7-жадвал

Индекс моделида омиллар ўзгариш ҳисоб-китоби

№	Омиллар	Шартли белги	Утган давр	Жорий давр	Индекслар
1	Умумий фойдада соф фойда ҳиссаси	а	0,5982	0,5926	0,99064
2.	Умумий фойда ва сотилган маҳсулот ҳажми нисбати	б	0,0780	0,0844	1,08205
3.	Барча активларнинг айланиш коэффициенти	в	2,4000	2,4060	1,00250
4.	Барча активлар ва акциядорлик капитали нисбати	г	1,5625	1,6141	1,03302
5.	Акция ҳисоб нархи, сўм	д	100	100	1,0000
	Битта акцияга туғри келадиган фойда суммаси, сум	У	17,5000	19,4175	1,10957

10.7-жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, жорий йилда утган йилга нисбатан битта акцияга туғри келадиган фойда суммаси 10,96% га ёки 1,92 сўмга ошган. Бу ўзгариш қуйидаги омиллар ўзгариши ҳисобидан рўй берган:

1. Соф фойданинг умумий фойдадаги ҳиссасининг ўзгариши ҳисобида:

$$\Delta\phi_{(a)} = (0,99064 - 1) \cdot \frac{19,4175}{0,99064} = -0,18346$$

2. Умумий фойда ва сотилган маҳсулот ҳажми нисбати коэффицентининг ўзгариши ҳисобидан:

$$\Delta\phi_{(6)} = (1,08205 - 1) \cdot \frac{19,4175}{0,99064 \cdot 1,08205} = 1,48631$$

3. Барча активларнинг айланиш коэффициенти ўзгариши ҳисобидан:

$$\Delta\phi_{(6)} = (1,00205 - 1) \cdot \frac{19,4175}{0,99064 \cdot 1,08205 \cdot 1,00250} = 0,4518$$

4. Барча активлар ва акциядорлик капитали нисбатининг ўзгариши ҳисобидан:

$$\Delta\phi_{(z)} = (1,03302 - 1) \cdot \frac{19,4175}{0,99064 \cdot 1,08205 \cdot 1,00250 \cdot 1,03302} = 0,57758$$

5. Акция ҳисоб нарҳини ўзгариши ҳисобидан:

$$\Delta\phi_{(u)} = (1 - 1) \cdot \frac{19,4175}{0,99064 \cdot 1,08205 \cdot 1,00250 \cdot 1,03302} = 0$$

Омиллар ҳисобидан руй берган ўзгаришлар йиғиндиси умумий ўзгаришга тенг булиш керак:

$$1,92 = -0,18346 + 1,48631 + 0,04518 + 0,5758$$

Шундай қилиб, бешта омилдан учтаси фойданинг ўсишига ижобий таъсир курсатган. Энг куп таъсир курсатган омил иккинчиси. Бу омил жорий даврда утган даврга нисбатан 8,2% га ошган. битта акцияга тўғри келадиган фойда -1,49 сумга ошган, бу умумий ўсишнинг 77,0 фоизни ташкил қилади $[(1,4863 : 1,92) \cdot 100]$. Иккинчи уринда барча активлар ва акциядорлик капитали нисбатининг ўзгариши туради. Бу омил умумий ўсиш суръатига 30,1 фоиз ҳисса қушган. Биринчи омил, яъни соф фойданинг умумий фойдадаги ҳиссасининг ўзгариши битта акцияга тўғри келадиган фойданинг ўсишига салбий таъсир курсатган, натижада битта акцияга тўғри келадиган фойда 0,18346 сумга пасайган, бу 75,59 минг сумни $(0,18346 \cdot 412)$ ташкил қилади.

10.3. КОРХОНА ВА ТАШКИЛОТЛАРНИНГ МОЛИЯВИЙ ҲОЛАТИ ВА БАРҚАРОРЛИГИ КЎРСАТКИЧЛАРИ

Бозор иқтисодиёти шароитида корхона ва ташкилотларнинг молиявий ҳолати ва барқарорлиги муҳим аҳамият касб этади, чунки корхонанинг ривожланиши асосан ўз маблағлари ҳисобидан амалга оширилади. Бу — биринчидан. Иккинчидан, корхона билан ҳамкорлик қилмоқчи булган фирмалар ва потенциал инвес-

торлар ишни бошлашдан олдин, корхонанинг молиявий ҳолати ва барқарорлиги билан яхшилаб танишиб чиқади.

Корхонанинг молиявий ҳолати ва барқарорлигини баҳолашда маълумот манбаи бўлиб корхона баланси (ш.№1), корхона (ташкilot) фаолиятининг асосий кўрсаткичлари тўғрисида ҳисобот (ш. № 1-ф) хизмат қилади.

Корхонанинг молиявий ҳолати ва барқарорлиги шунчалик кўп қирралики, уни битта кўрсаткич билан баҳолаб бўлмайди. Айрим олимларнинг таъкидлашича, уларнинг сони 80 дан ортиқ экан. Уларнинг энг муҳимлари ва кенг қўлланадиганлари билан танишиб чиқамиз.

Ликвидлилик коэффицентлари. Ликвидлилик даражаси жорий ва мутлоқ кўрсаткичларга бўлинади:

1. Жорий ликвидлилик коэффиценти жорий активларнинг жорий мажбуриятларга нисбати билан ҳисобланади:

$$K_{\text{л.ж}} = \frac{\text{Жорий активлар}}{\text{Жорий мажбуриятлар}}$$

Жорий активларга-нақд пул, қимматли қоғозлар, дебитор қарз ва моддий-товар қийматлар заҳираси киради. Жорий мажбуриятлар, бу қисқа муддатли қарзлардир.

Жорий ликвидлилик коэффиценти корхона қарзини қандай заҳира билан тўлай олишни характерлайди.

2. Ғоят тез ликвидлилик коэффиценти, моддий-товар қийматлар суммасига камайган жорий активларнинг жорий мажбуриятларга нисбати билан аниқланади:

$$K_{\text{л(ҒТ)}} = \frac{\text{Жорий активлар} - \text{товар-моддий заҳиралар}}{\text{Жорий мажбуриятлар}}$$

Бу коэффицент, корхонанинг ўз қарзини қандай кутиб олиши қобилиятини баҳолайди ва ҳамма вақт бирдан катта бўлиши керак. Агар бирдан кичик бўлса, корхона ўз қарзини тўлай олмаслигидан далолат беради. Бу ерда биз қарзлар бирданига тўланиши талаб этилишини назарда тутмоқдамиз.

Иш фаоллиги кўрсаткичлари. Улар қуйидагиларга бўлинади:

1. Соф активларни айланмаси коэффиценти. Бу кўрсаткич сотилган ҳажми соф активларга бўлиш билан аниқланилади:

$$K_{\text{САА}} = \frac{\text{Сотишдан олинган маблағ}}{\text{Соф активлар қиймати}}$$

2. Асосий капитал айланмаси коэффиценти. Бу кўрсаткич сотишдан олинган маблағнинг асосий капиталга нисбати билан ҳисобланади.

$$K_{AKA} = \frac{\text{Сотишдан олинган маблағ}}{\text{Асосий капитал қиймати}}$$

3. Товар-моддий заҳаралар айланмаси коэффиенти. Бу курсаткич сотишдан олинган маблағнинг товар-моддий заҳараларининг ўртача йиллик қийматига нисбати билан ўлчанади.

$$K_{TMZA} = \frac{\text{Сотишдан олинган маблағ}}{\text{Товар-моддий заҳараларнинг ўртача йиллик қиймати}}$$

Бу курсаткич таннархни товар-моддий заҳараларга булиш билан ҳам ҳисобланади. Бу методда аниқланган курсаткич афзалроқ, чунки товар-моддий заҳаралар ҳаракатларининг асосий қисми, шу вақтнинг ўзида сотишдан олинган маблағ ўз ичига фойдани ҳам қушиб олади.

4. Дебиторлик қарзлар айланмаси коэффиенти. Ушбу курсаткич сотишдан олинган маблағнинг дебиторлик қарзлар суммасига нисбати билан ўлчанади.

$$K_{dka} = \frac{\text{Сотишдан олинган маблағ}}{\text{Дебиторлик қарз суммаси}}$$

5. Қарзнинг интенсивлиги коэффиенти. Бу коэффицент қарзларнинг мол-мулк қийматига нисбати билан ўлчанади.

$$K_{KH} = \frac{\text{Умумий қарз суммаси}}{\text{Мол-мулкнинг умумий қиймати}}$$

6. Доимий харажатларни қоплаш курсаткичи

$$K_{dxx} = \frac{\text{Мавжуд даромад}}{\text{Доимий харажат}}$$

7. Пул йиғишнинг ўртача вақти коэффиенти.

$$K_{Pi} = \frac{\text{Йиғиладиган пул маблағлари}}{\text{Бир кунда сотиладиган товар ҳажми}}$$

Левереджа курсаткичлари. Улар қуйидагиларга булинади:

1. Қарз мажбуриятлари даражаси:

$$K_{KML} = \frac{\text{Қарз мажбуриятлари}}{\text{Активлар қиймати}}$$

2. Шахсий капитал мултипликатори:

$$K_{KM} = \frac{\text{Активлар}}{\text{Шахсий капитал}}$$

3. Фоиз туловларини қоплаш коэффиценти. Бу курсаткич фоиз ва солиқ тулангунча фойда суммасининг фоиз туловларига нисбати билан аниқланади.

$$K_{KK} = \frac{\text{Фоиз ва солиқ тулангунга қадар фойда суммаси}}{\text{Фоиз туловлари}}$$

4. Ўзгармас туловларни қоплаш коэффиценти. Бу курсаткич-ни куйидаги формула билан ҳисоблаймиз.

$$K_{KK} = \frac{\text{Фоиз ва солиқ тулангунга қадар фойда суммаси} + \text{лизинг туловлари}}{\text{Фоиз туловлари} + \text{Лизинг туловлари}}$$

Корхона молиявий фаолияти ва барқарорлигини ўрганишда юқорида кўриб чиқилган курсаткичлардан ташқари яна бир қанча коэффицентлар қўлланади.

1. Молиявий барқарорлик коэффиценти. Бу курсаткич умумий капитални (шахсий ва қарзга олинган) баланс пассивларидаги валютанинг умумий суммасига бўлиш билан ҳисобланади.

2. Корхонанинг автономлиги (мустақиллиги) даражаси, шахсий маблағларнинг умумий маблағларга нисбати билан ўлчанади. Бу курсаткич билан бир қаторда корхонанинг молиявий озодлиги курсаткичи ҳам аниқланади. Молиявий боғлиқ эмаслиги (озодлиги) даражаси қарзга олинган маблағларнинг ўз маблағларига нисбати билан ҳисобланади.

3. Манёврлилик коэффиценти. Ушбу курсаткични корхона ва ташкилотнинг шахсий айланма маблағларини шахсий капиталга бўлиш йўли билан аниқлаймиз.

4. Асосий ва шахсий капитал нисбати коэффиценти:

$$\frac{\text{Асосий капитал} + \text{номоддий активлар}}{\text{Шахсий капитал}}$$

5. Қарз ва шахсий капитал нисбати коэффиценти. Қарзга олинган капиталнинг шахсий капиталга нисбати билан аниқланилади. Бу курсаткичнинг ошиши корхонанинг молиявий аҳволи ёмонлашиб бораётганлигидан далолат беради ва тескариси. Бу курсаткич молиявий хавф-хатар коэффиценти ҳам деб аталади.

$$K_3 = \frac{\text{қарз капитал}}{\text{шахсий капитал}} = \frac{\text{қарз капитал}}{\text{активлар суммаси}} \cdot \frac{\text{асосий капитал}}{\text{активлар суммаси}}$$

$$\frac{\text{жорий активлар}}{\text{асосий активлар}} = \frac{\text{шахсий айланма капитал}}{\text{жорий активлар}} = \frac{\text{шахсий капитал}}{\text{шахсий айланма капитал}}$$

6. Мутлоқ ликвидлилик даражаси.

$$K_{\text{мл}} = \frac{\text{Пул маблағлари + қимматли қоғозлар}}{\text{Қисқа муддатли қарзлар}}$$

7. Ўз айланма маблағлари билан таъминланиш коэффициенти. Бу кўрсаткич, ўз айланма маблағларининг айланма активларга нисбати билан аниқланади.

8. Доимий активлар индекси:

$$\frac{\text{Айланмадан ташқари активлар}}{\text{Капитал ва заҳиралар}}$$

9. Корхона мол-мулкининг реал қиймати коэффициенти. Бу кўрсаткични асосий маблағлар, хом-ашё ва материаллар, тугалланмаган ишлаб чиқариш суммасини активлар қийматига булиш орқали ҳисоблаймиз.

Юқорида келтирилган кўрсаткичларнинг айримларини 10.8-жадвал маълумотлари асосида ҳисоблаймиз.

Биринчи навбатда тез сотиладиган активлар суммаси аниқланади. Уларга-пул маблағлари, жунатилган товарлар, дебиторлик қарзлари киради. Бу кўрсаткич йил бошида 3220 минг сўмни (2360+660+200) ташкил қилган бўлса, йил охирида эса-2860 минг сўмни (2300+220+340) ташкил қилди.

2. Ликвидли маблағлар:

Йил бошида 2360+660+200+4440=7660 минг сўм

Йил охирида 2300+220+340+4280=7140 минг сўм.

3. Қопланиши керак бўлган қарз суммаси:

йил бошида 2180+440+660=3280 минг сўм

йил охирида 2360+500+700=3560 минг сўм

4. Ликвидлилик коэффициенти:

$$\text{йил бошида } K_{\text{л}} = \frac{3220}{3280} = 0,98 \quad \text{йил охирида } K_{\text{л}} = \frac{2860}{3560} = 0,80$$

5. Қоплаш коэффициенти:

$$K_{\text{к}} = \frac{7660}{3280} = 2,34$$

$$K_{\text{к}} = \frac{7140}{3560} = 2,01$$

Саноат корхонаси буйича қуйидаги маълумотлар берилган

№	Кўрсаткичлар	Жорий йил	
		Йил боши	Йил охири
1	Пул маблағлари	2360	2300
2	Жунатилган товарлар	660	200
3	Дебиторлик қарзлари	200	340
4	Товар-моддий қийматлар	4440	4280
5	Қисқа муддатли ссудалар	2180	2360
6	Ишчи ва хизматчиларга иш ҳақи бўйича қарзлар	440	500
7	Кредиторлик қарзлари	660	700

Бажарилган ҳисоб-китоблар шундан далолат бермоқдаки, йил охирида йил бошига нисбатан активлар суммаси 520 (7760-7140) минг сўмга камайган, қопланиши керак бўлган қарз эса — 280 минг сўмга (3560-3280) ошган. Бу ўзгаришлар натижасида, ликвидлилик коэффиценти 18 пунктга пасайган.

Биз молиявий ҳолат ва барқарорликни ҳаракатерловчи кўрсаткичларнинг бир қисмини кўриб чиқдик, холос. Бизнинг фикримизча, айнан кўриб чиқилган кўрсаткичлар республикаимиз корхона ва ташкилотларининг молиявий ҳолати ва барқарорлигини таҳлил қилишда қисман бўлса ҳам қўлланади.

10.4. КОРХОНА ФАОЛИЯТИНИНГ МОЛИЯВИЙ НАТИЖАЛАРИГА ИНФЛЯЦИЯ ЖАРАЁНЛАРИНИНГ ТАЪСИРИНИ СТАТИСТИК БАҲОЛАШ

Инфляциянинг асосида иқтисодиёт ва молия тизимининг издан чиққанлиги, бузилганлиги ётади. Инфляция пулнинг қадрсизланиши, унинг муомалада кўпайиши ва товар таъминотига тўғри келмаслиги жараёни сифатида қаралади. Инфляциянинг икки тури мавжуд: “талаб инфляцияси” ва “ҳаражатлар инфляцияси”. Биринчи турда, товарларга (иш, хизматга) бўлган талаб таклифлардан юқори бўлади, иккинчи турда эса, бир товарга тўғри келадиган ҳаражатлар ошган ҳолда, ушбу товарларнинг жами таклифи ҳажми камайиб кетади.

Ишлаб чиқариш ҳаражатлари баҳосининг ўсиши билан боғлиқ инфляция, хом-ашё, материаллар, электроэнергия ва меҳнат ҳақини

ортиши асосида пайдо бўлади. Бу маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг, товар ва хизматлар жами таклифининг ва корхона фойдасининг камайишига олиб келади. Бундан ташқари, инфляция асосий жамғармаларни такрор ишлаб чиқаришга, амортизация ажратмалари ҳажмига ва корхонанинг барча молиявий натижа ва барқарорлигини характерловчи кўрсаткичларга салбий таъсир курсади. Бу ердан, инфляция ва молиявий натижалар уртасидаги боғлиқликни ўрганиш зарурияти туғилади.

Инфляция даражасини улчаш учун статистикада кўрсаткичлар тизими (қисмий ва тулиқ) ва баҳо индекслари ишлатилади. Индекс методи инфляция жараёнини ўрганишда бошқа методлар ичида энг муҳим уринни эгалайди. Инфляциянинг корхона молиявий натижаларига таъсирини ўрганишда, корхонанинг натижавий кўрсаткичлари ва баҳо индекслари асос бўлиб хизмат қилади.

Корхона ва ташкилотнинг фойда суммаси ва рентабеллик даражаси қатор омилларга боғлиқ. Улар орасидан қуйидагиларни ажратиш зарур: солиштирма баҳолардаги таққослама маҳсулотни сотишдан тушган маблағнинг ўзгариши; солиштирма баҳолардаги таннархнинг ўзгариши; таққослама маҳсулот таннархининг ўзгариши; янги маҳсулот ишлаб чиқаришнинг ташкил этилиши; саноат маҳсулотига бўлган ишлаб чиқарувчилар баҳоларининг ўзгариши; товар—моддий қийматларни сотиб олиш баҳоларининг ўзгариши; асосий фондлар ва капитал қўйилмаларни баҳолашнинг ўзгариши; инфляция билан боғлиқ меҳнат ҳақининг ўзгариши; фойданинг, сотилмайдиган операцияларнинг ўзгариши ҳисобидан ўзгариши; корхона активлари қийматининг ўзгариши; корхона шахсий капиталининг усиши (камайиши) ва бошқалар.

Бу омилларга қўшимча қилиниши, улар майдалаштирилиши ёки гуруҳларга ажратилиши мумкин. Масалан, биринчи омилда чиқарилган маҳсулот ҳажмини ва сотилмасдан қолган маҳсулот қолдиғини ўзгаришини ажратиш мумкин, иккинчи омилда — материал талабчанлик, меҳнат талабчанлик ва фонд талабчанликни ўзгариши. Алоҳида омил сифатида чиқариладиган ва сотиладиган маҳсулот ассортиментининг ўзгаришлари қатнашиши мумкин.

Қуйидаги шартли мисолда, фойда ва рентабеллик ҳамда инфляция ўртасидаги боғлиқликни ўрганиш мақсадида, кейинги ҳисобкитобда қатнашадиган тўрт гуруҳ индексларни оламиз:

- маҳсулот (товар, хизмат) сотиш баҳоси индекси;
- хом ашё, материал, ёқилғи, хизматлар ва бошқаларни “сотиб олиш” индекси;
- асосий фондлар қиймати ва капитал қўйилмаларнинг ўзгариш индекси;
- инфляция муносабати билан ўртача иш ҳақининг ўзгариш индекси.

Бу индекслар маҳсулот ва харажат таркиби ўзгармас бўлган ҳолатда ҳисобланиши зарурлигини эслатиб ўтамиз.

Мисол. Жорий давр учун корхонанинг қуйидаги маълумотлари берилган, минг сўм.

1. Маҳсулотни сотишдан олинган соф тушум (маблағ), жорий баҳоларда — 200000;

2. Сотилган маҳсулот таннархи-160000, шу жумладан: моддий харажатлар — 128000; амортизация ажратмалари — 8000; иш ҳақи — 24000

3. Маҳсулотни сотишдан олинган фойда — 40000;

4. Бошқа фойда — 3000.

5. Ишлаб чиқариш фондлари ва номоддий активларнинг ўртача қиймати — 60000;

6. Моддий айланма маблағларнинг (активларнинг) ўртача қиймати — 25000.

7. Пул маблағлари, дебиторлик қарзлари ва бошқалар — 5000.

8. Шахсий капитал — 64000.

Бундан ташқари, қуйидаги қўшимча маълумотлар мавжуд:

1. Сотилган маҳсулот баҳо индекси 2,5 барабарни ташкил қилади;

2. Хом-ашё, материал, ёқлғи ва ҳоказо сотиб олиш баҳоси индекси — 2,35;

3. Асосий фондлар ва капитал қўйилмалар баҳоси индекси — 1,8;

4. Иш ҳақи индекси — 1,75 ошган.

Бу маълумотлар асосида рентабеллик кўрсаткичи (инфляция ҳисобга олинган ва олинмаган ҳолларда) ҳамда корхона фойда ва рентабеллигига таъсир қилувчи омилларнинг инфляция таъсирида ўзгаришини ўрганамиз.

1. Умумий фойда суммаси тенг:

$$\Phi_y = 40000 + 3000 = 43000 \text{ минг сўм.}$$

2. Корхона активлари қиймати (А) тенг:

$$A = 60000 + 25000 + 5000 = 96000 \text{ минг сўм.}$$

3. Инфляция ҳисобга олмаган ҳолда корхона рентабеллиги даражаси:

А. Маҳсулот рентабеллиги:

$$R = \frac{\text{Фойда}}{\text{Сотишдан олинган маблағ}} = \frac{4000}{200000} = 0,2 \text{ ёки } 20\%$$

$$R = \frac{\text{Фойда}}{\text{Моддий харажатлар}} = \frac{4000}{128000} = 0,313 \text{ ёки } 31,3\%$$

**Инфляцияни ҳисобга олган ва олмаган ҳолда корхона
молиявий ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлар
(минг сум ва фоиз)**

№	Кўрсаткичлар	Инфляция ҳисобга олингандаги ҳақиқий курсаткич	Ҳисоб- китоб методи	Инфляциясиз қайта ҳисобланган миқдорлар
1.	Маҳсулотни сотишдан олинган маблағ	200000	20000:2,50	80000
2.	Моддий харажатлар	128000	128000:2,35	54468
3.	Амортизация ажратмалар	8000	8000:1,80	4444
4.	Иш ҳақи	24000	24000:1,75	13714
5.	Сотилган маҳсулот таннархи (2+3+4)	160000	-	72626
6.	Маҳсулот сотишдан олинган фойда (1-5)	40000	-	7374
7.	Бошқа фойдалар	3000	қайта ҳисоблан- майди	3000
8.	Умумий фойда (6+7)	43000	-	10374
9.	Ишлаб чиқариш фондларининг қиймати	66000	66000:1,8	36667
10.	Айланма маблағлар қиймати (активлар)	25000	25000:2,35	10638
11.	Пул маблағлари ва дебиторлик қарзлари	5000	5000:2,5	2000
12.	Корхона активлари умумий қиймати (9+10+11)	96000	-	49305
13.	Барча капитал рентабеллиги, %	44,8	-	21,0
14.	Шахсий капитал рентабеллиги, %	67,2	21,0·1,5	31,5

Б. Барча капитал (активлар) рентабеллиги:

$$R_A = \frac{\Phi_y}{A} = \frac{43000}{96000} = 0,448 \text{ ёки } 44,8\%$$

В. Шахсий капитал рентабеллиги:

$$R_{\text{ш.к.}} = \frac{\Phi_y}{\text{Ш.К.}} = \frac{43000}{64000} = 0,672 \text{ ёки } 67,2\%$$

Бу кўрсаткични, барча активлар рентабеллиги даражасини жами активларнинг шахсий капиталга нисбати коэффицентига кўпайтириш билан ҳам аниқлаш мумкин.

$$R_{ш.к.} = \frac{\Phi_y}{A} \cdot \frac{A}{Ш.К.} = \frac{43000}{96000} \cdot \frac{96000}{64000} = 0,672 \text{ ёки } 67,2\%$$

Фойда ва рентабаллик кўрсаткичларини инфляцияни ҳисобга олган ҳолда ҳисоблаш учун, барча жорий даврдаги кўрсаткичларни солиштирма баҳоларда ҳисоблаш зарурияти туғилади. Бу иш жорий даврдаги кўрсаткичларни тегишли баҳо индексларига бўлиш билан бажарилади.

Масалан, жорий даврда маҳсулот сотишдан олинган маблағни $\Sigma q_1 p_1$ билан белгиласак, бу кўрсаткични солиштирма баҳода ҳисоблаш учун у баҳо индексига бўлинади ($\Sigma q_1 p_1 : I_p$) ва олинган натижа ўтган давр баҳоларидаги жорий даврда сотилган маҳсулотдан келган маблағ деб аталади ($\Sigma q_1 p_0$).

Шундай қилиб, инфляция жараёнлари таъсири билан умумий рентабеллик даражаси 23,8 пунктга пасайган, инфляция ўсиши коэффиценти эса 95% га (96000:49305), деярли икки бараварга ошган. Шахсий маблағлар рентабеллиги ҳам юқоридаги омиллар таъсирида 35,7 пунктга (67,2-31,5) пасайган.

10.10-жадвал

Корхона фойдаси ва рентабеллигини инфляция таъсир остида ўзгарувчи омиллар (минг сўм)

№	Омиллар номи	Жорий давр ҳақиқий кўрсаткичлари	Инфляция ҳисобга олингандаги ҳақиқий кўрсаткичлар	Омил ҳажми (1-2)	Инфляция ҳиссаси, % (3:2)
	А	1	2	3	4
1.	Корхона сотилган маҳсулотига булган баҳоларнинг ўзгариши	200000	80000	120000	60,0
2.	Моддий харажатларга бўлган баҳоларнинг ўзгариши	128000	54468	73532	57,4
3.	Асосий фондлар ва капитал қўйилмаларни баҳолашнинг ўзгариши	8000	4444	3556	44,5
4.	Инфляция билан уртача иш ҳақининг ўзгариши	24000	13714	10286	42,9
5.	Тўла таннархи	160000	72626	87374	54,6
6.	Маҳсулот сотишдан олинган фойда	40000	7374	32626	81,6
7.	Маҳсулот рентабеллиги (6:5)	25,0	10,2	-	-

Инфляция таъсири остида маҳсулотни сотишдан олинган фойда ва умумий фойданинг ўзгариши ўзига эътиборни тортади. Инфляциянинг ўсиш коэффициенти умумий фойда буйича 4,1 баробарга тенг бўлса, маҳсулотни сотишдан олинган фойда буйича яна ҳам юқори ёки 5,4 баробарга тенг.

10.10-жадвал маълумотларидан бир қанча хулосалар чиқариш мумкин. Инфляция жараёни таъсири остида фойдалилик даражаси 14,8 пунктга (25,0-10,2) ошди. Таннарх (ҳамма моддалар буйича) 87374 минг сумга ошган. Лекин сотилган маҳсулот таннархига инфляцион жараёнининг салбий таъсири ижобий таъсирдан кура камроқ. Бу ҳолат сотилган маҳсулот баҳосини кўтарилиб кетишига олиб келди ва натижада маҳсулотни сотишдан олинган маблағ 120000 минг сумга ошди. Сотилган маҳсулот баҳосининг ўсиши корхонага 32626 минг сумлик ёки 81,6 % ($32626 \cdot 100/40000$) фойда берди.

Фойда ва рентабеллик даражаларига инфляция жараёнининг таъсирини урганишни бошқа омиллар ҳисобидан яна ҳам чуқурлаштириш ва кенгайтириш мумкин. Бу ишни, албатта, дарслик миқёсида бажаришнинг иложи йуқ.

ГЛОССАРИЙ

Авал — векселнинг кафолати ҳақидаги белги бўлиб, у оддий ёки ўтказиладиган вексел бўйича ушбу вексел суммасининг ҳаммасини ёки қисман тўлашга кафолат беради. Бунда вексел варақасига ёки алоҳида қоғозга вексел берилган вақт ва уни олган шахс курсатилади. (Агар векселни олган шахс айна вақтда мавжуд бўлмаса, бу кафолат вексел берувчига берилган деб ҳисобланади). Авалист имзо қўйган, “авал деб ҳисоблансин” деган ибора ёки пул мазмундош бирон бир формула билан ифодаланади.

Авалист — учинчи шахс (одатда банк) ёки векселга имзо қўйган, авал ёзган шахслардан бири.

Ависта — векселдаги ёзув бўлиб, векселни курсатилиши билан-ноқ ёки маълум муддат ўтгач тўлашни тасдиқловчи гувоҳнома.

Авуарлар — ҳар хил активлар (пул воситалари, чеклар, векселлар, ўтказиладиган тўловлар, аккредитивлар) ҳисобига мажбуриятларни тўлаш ва қарзларни узиш, шунингдек, чет эл банкларида жойлаштирилган бизнинг мамлакат пул маблағлари.

Агент (трансферт бўйича) — қимматли қоғоз сақловчилар реестрини олиб бориш, унга ўзгартиришлар киритиш, қимматли қоғозларни сотиб олган янги эгаларига сертификатларни кўчириб ёзиш, дивидендларни ўтказиш билан боғлиқ бўлган фаолият.

Агент (қайд этиш бўйича) — сертификатлар ёзилган акциялар умумий сонини ҳисобга олиш, акционерларнинг рўйхатдаги сони ва акциялар миқдорининг мос келишини назорат қилиш билан боғлиқ фаолият.

“Айиқ” — қимматли қоғозлар бозори қатнашчиси, у маълум қимматли қоғозларнинг нархи пасайишини олдиндан сезган ҳолда уларни қарзга олади ва пайт пойлаб уларни сотади. Қарз муддати етиб келгунча нархлар пасайиб ва шу пасайган нарх бўйича “айиқ” ўз қарзини тўлайди. Ўртадаги тафовут “айиқ”нинг даромади бўлади.

Айланиш коэффиенти — сотишдан тушган маблағни эмитентнинг мол-мулки қийматиға нисбати.

Аккредитив — шахс (одатда юридик) номиға ёзилган сумма ва у шахсни курсатилган банкдан шу суммани маълум бир қоидаларға роя қилган ҳолда олиши мумкинлигини тасдиқловчи номи курсатилган қимматли қоғоз.

Активлар — акционерлик жамиятининг асосий фондлари, номоддий активлари, молиявий қўйилмалари, заҳиралари ва харажатлари, пул маблағлари, дебиторлик қарзларини ўз ичига олган эмитентнинг мол-мулки қиймати.

Акцепт — ўтказиладиган векселдаги акцепт санаси курсатилган, “акцептланган”, “қабул қилинди”, “тулайман” деб акцептчи қўл қўйган ёки туловчининг оддий имзоси билан вексел суммасининг жами ёки бир қисмини тулаш ҳақидаги белги ёки тасдиқнома.

Акцептчи — вексел бўйича туловчи, акцепт қўйган шахс.

Акционер — акциялар эгаси (ушловчиси).

Акционерлар реестри — акционерларнинг номма-ном рўйхати, бунда сотиб олинган акциялар сони ва категорияси, сотиб олинган санаси (куни), акционерларнинг номи, турар жойи, сотиб олган акцияларининг нархи ва номинал қиймати курсатилади.

Акционерлик жамияти — юридик ва жисмоний шахслар (шу жумладан, хорижий)нинг ўз маблағларини акция чиқариш йули билан бирлаштириб, ихтиёрий битим асосида тузилган ташкилот.

Акционерлик жамиятининг бошқарув органлари — акционерлар мажлиси, директорлар маслаҳатида сайланган бошқарув органи.

Акция — акционерлик жамияти томонидан чиқарилган, шу жамият низом капиталиға қўшилган ҳиссани ва шунга мувофиқ топилган фойданинг бир қисмини дивиденд тариқасида олишни, уни бошқариб туришда қатнаша олишни тасдиқловчи қимматбаҳо қоғоз.

Акцияға хусусийлик ҳуқуқини бериш ҳақидаги ҳужжат — олди-сотида тўлдириладиган, томонлар ва воситачи имзолари билан тасдиқланадиган белгиланган шаклдаги варақа.

Акция эгасининг даромади — дивиденд ставкаси асосида ёки акциянинг номинал баҳоси асосида ҳисобланган дивиденд.

Акция эгасининг жами даромади — дивидендлар ва қўшимча даромадлар йиғиндиси.

Акция эгасининг қўшимча даромади — сотиш баҳоси ва сотиб олиш баҳоси ўртасидаги фарқ.

Акция сотиб олувчи (харидор)нинг даромади — йиллик дивиденд ва акция сотилган кундан дивидендлар тулаш кунигача бўлган кунлар сони асосида ҳисобланган дивиденднинг бир қисми.

Акциянинг даромадлилиги — дивиденд суммасининг акцияни сотиб олиш баҳосига нисбатининг фоиз кўринишидаги ифодаси.

Акциянинг қўшимча даромадлилиги — қўшимча даромад суммасининг сотиб олиш баҳосига нисбатининг фоиздаги ифодаси.

Акциянинг жами даромадлилиги — жами даромаднинг сотиб олиш баҳосига нисбатининг фоиздаги ифодаси.

Акциянинг ҳисобланган баҳоси — акционерлик капитали миқдорининг чиқарилган акциялар сонига нисбати.

Акциялар сертификати — инвесторнинг маълум миқдордаги акцияларга бўлган ҳуқуқини тасдиқловчи ҳосилавий қимматли қоғоз.

Акцияларнинг назорат пакети — эгасига акционерлик жамиятида ҳақиқий ҳукмронликни таъминлайдиган акциялар миқдори.

Аллонж — векселга қўшимча варақ, унга индоссамент ва авал кўйилади (ёзилади).

Алмаштириладиган облигация — инвестор бошқа эмитентнинг қабул қилинган миқдордаги акцияларига алмаштириши мумкин бўлган облигация.

Андеррайтинг — қимматли қоғознинг эмитент қўлидан биринчи инвесторга ўтиши, воситачи орқали ҳам бўлиши мумкин.

Аниқ фоизлар — қисқа муддатли фоизлар, 365 (366) кунга тенг бўлган вақт базасига асосан ҳисобланади.

Аннуитет (молиявий рента) — ҳамма аъзолари ижобий миқдорлар (тушумлар) бўлган, иккита кетма-кет келган туловлар орасидаги вақт интерваллари доимий (масалан, облигациялар бўйича туланадиган фоизлар) бўлган туловлар оқими.

Антисипатив фоизлар — фоиз ставкаси бўйича ҳисобланадиган фоизлар.

Аудитор — қимматли қоғоз эмитентларининг молиявий ҳолатини текшириш бўйича мутахасис.

Аукцион — қимматли қоғозларни ёки товарни, мол-мулкни ким ошди йўли билан сотишнинг ташкил қилиниши.

Аутрайт операцияси — аниқ бир санага валютани етказиб бериш шарти билан тузилган операция.

Баланс — корхонанинг пул ифодасидаги маблағларини таркиби ва жойлашиши (актив), шунингдек, уларнинг ташкил топиш негизи, белгиланган йўналиши ва қайтиш муддатларини (пассив) бу кунги ҳолатини ўзида акс эттирувчи йиғма ҳужжат.

Банк — пул маблағларининг (миллий ва чет эл воситаларининг) жамғарилишини амалга оширувчи, кредит берувчи, пул ҳисоб-китобларини утказувчи ва қимматли қоғозларнинг муомаласини ташкил қилувчи, йирик инвестициялар қилувчи, мамлакатнинг пул-кредит сиёсатини ҳаётга татбиқ қилувчи корхона.

Банкнотлар (банк билетлари) — пулнинг кредит белгилари; эмиссия банки томонидан чиқарилади ва муомаладаги метал пуллар ўрнига қўйилади; муомаладаги хусусий векселлар ўрнини босади, банкирга муддатсиз қарз мажбуриятини юклайди.

Банк вексели — банкнинг қарздорлик мажбурияти, унинг эгаси векселда кўрсатилган номинал баҳони белгиланган тулов муддатида олиш ҳуқуқига эга.

Банк операциялари — банк томонидан содир этиладиган операциялар.

Банкнинг актив операциялари — банк ресурсларини жойлаштириш бўйича операциялар: мижозларга узоқ муддатли ва қисқа муддатли кредитлар бериш, шу жумладан векселларни ҳисобга олиш, кўчмас мулк ва қимматли қоғозларни гаровга олиш йўли билан, банк ресурсларини давлат облигация заёмларини ва корхона акцияларини сотиб олиш йўли билан инвестицияга қўйиш.

Банкнинг пассив операциялари — ресурсларни банк счётига тушириш: жамғармаларни қамраб олиш, қимматли қоғозларни чиқариш ва жойлаштириш, марказий банк пул эмиссияси, банкларнинг хусусий жамғармаларининг ташкил этилиши ва ҳ.к.

Банкротлик — маблағлар йўқлиги сабабли қарз мажбуриятларини тўлай олмаслик, корхонанинг синиши

Банко — қимматли қоғозларни банклар томонидан сотиш ва сотиб олиш баҳоси.

Баҳо динамикаси индекси — жорий баҳонинг узидан олдинги давр ёки номинал баҳога нисбати; коэффициентларда ёки фоизда ифодаланади.

Бенефициар — депозит ёки жамғарма сертификат эгаси.

Билвосита котировка — миллий пул бирлиги қийматини чет эл валютаси бирлигида баҳолаш.

Биржа — қимматли қоғозлар, валюта ва товарларнинг олди-сотдисидаги воситачилар бирлашмаси.

Биржа арбитражи — биржадаги баҳоларни хал этувчи третий судининг бир тури.

Биржа индекси — маълум тўпламдаги компаниялар акцияларининг уртача баҳоси ўзгаришини характерлайдиган кўрсаткич; пул бирликларида ёки пунктларда ифодаланadi.

Биржа шов-шуви — юқори фойда олиш учун баҳонинг сунъий равишда кўтарилиши (ошиши).

Бланко-вексел — битим иштирокчиларининг бир-бирларига юқори даражали ишончлари булганда қўлланадиган вексел. Бу хужжат чиқарилаётганда айрим реквизитлар тўлдирилмаслиги мумкин.

Бозор баҳоси (курсовой) — бу баҳо буйича қимматли қоғозлар ва валюталар бозорда сотилади.

Бозор ставкаси (сотиш) — қимматли қоғозлар бозорида ҳақиқий амал қилувчи, бозор конъюнктураси аниқлайдиган ставка.

Бонлар — давлат хазинаси, алоҳида ташкилотлар, муниципал органлар томонидан чиқариладиган қарз мажбуриятининг бир тури, уларнинг эгалари учун харид қобилияти ва тулов воситаси бўлиб хизмат қилади.

Бордеро — банк ёки брокер томонидан тузилган қимматли қоғозлар рўйхати. Шу рўйхат буйича ва мижоз топшириғига биноан олди-сотди амалга оширилади.

Бошланғич капитал — инвестиция қилиш учун тўпланган дастлабки сумма ёки иш бошлаш учун керак бўладиган сармоя.

Брокер (маклер, комиссионер, куртье) — молиявий активлар совдосидаги воситачи (даллол), мижоз топшириғига кўра ва унинг ҳисобига олди-сотди битимини амалга оширади. Мижоз билан тузилган шартнома асосида олди-сотдининг маълум фоизи миқдо-рида мукофот олади.

Брокер имо-ишораси — қўл кўтариш ишораси билан брокерлар қанча биржа контрактларини сотиб олиш ёки сотишга тайёр эканликлари ҳақида маълумотлар алмашадилар.

Бронза (сохта) вексел — мавжуд булмаган фирмалар томонидан ёки фирибгарлик мақсадида чиқарилган вексел.

Бык (“буқа”) — қимматли қоғозлар бозорининг иштирокчиси, у қимматли қоғозларни сотиб олиб ва уларни қимматроқ нархга сотиш учун бозор нархининг қутарилишини пойлаб туради.

Валюта — халқаро ҳисоб-китобларда фойдаланиладиган мамлакатнинг пул бирлиги.

Валюта бозори — чет эл валютасини сотиш-сотиб олиш муносабатларини амалга оширувчи механизм.

Валюта конверсияси — амал қилаётган валюта курси буйича бир валютани иккинчисига алмаштириш.

Валюта курси — бир мамлакат пул бирлигининг бошқа мамлакат пул бирлигида ифодаланган баҳоси.

Валюта операцияси — чет эл валютаси олди-сотдиси буйича битим.

Валюта позицияси — банк ёки бошқа валюта дилерини чет эл валютаси билан булган операциялардаги талаб ва мажбуриятлар ўзаро нисбати, ўзаро муносабати.

Валюта ёпиқ позицияси — талаблар ва мажбуриятлар мос келадиган позиция.

Валюта очиқ позицияси — талаблар ва мажбуриятлар мос келмайдиган позиция.

Валюта узун позицияси — талаблар мажбуриятлардан юқори булган очиқ позиция.

Валюта қисқа позицияси — мажбуриятлар талаблардан устун келадиган очиқ позиция.

Валюта ревальвацияси — шу валюта курсининг бошқа валюталар курсига нисбати.

Валюта савати — курси ҳар хил тенденцияларга эга булган валюталар йиғиндиси.

Валюта счёти — ҳуқуқий ёки жисмоний шахсларнинг банкдаги чет эл валютаси счёти.

Валюта тизими — валютанинг мавжудлиги ва ўз вазифасини бажариши билан боғлиқ булган иқтисодий ва ҳуқуқий муносабатлар тўплами.

Валюта трансферти — бир мамлакатнинг ва чет эл тижорат банкларининг олдиндан келишилган суммадаги пулни ва валютани шартномадаги курси буйича ўзаро алмаштириш буйича банк операцияси.

Валюта хавф-хатари — чет эл валюталари олди-сотди битимларини амалга ошириш жараёнида уларнинг курси ўзгариши билан боғлиқ бўлган (йўқотиш) зарар куриш хавфи.

Валюта арбитражи — турли валюта бозорларидаги валюта курсининг фарқи ёки валюта курсининг вақт мобайнидаги ўзгариши ҳисобига фойда олиш мақсадида тузилган валюта битими.

Варрант — акционерлик жамиятининг қимматли қоғозларига қўшимча обуна бўлиш ҳуқуқини берувчи ҳужжат.

Ваучер чеки — қайтимсиз тасдиқланадиган давлат ва муниципал мулкдаги унинг эгасининг улуши борлиги ҳақидаги ва хусусийлаштириладиган корхоналар капиталининг бирон қисмини ёки акцияларини сотиб олишда ишлатиладиган давлат гувоҳномаси.

Вақтинчалик (америкача) опцион — базис активини ихтиёрий пайтда аниқ бир муддатгача юбориш ёки сотиб олиш ҳуқуқи.

Вексел — муайян миқдордаги қарзга олинган пулни белгиланган муддатда қатъий тўлаш мажбурияти юкланган, қонун билан қонунлаштирилган ҳолатда тўлдириб, расмийлаштирилган қарздорлик ҳужжати.

Вексел берувчи — вексел чиқарган шахс.

Вексел олувчи — векселни қабул қилган шахс.

Вексел пролонгацияси — векселни қопловчи ва вексел эгаси ўртасидаги узаро шартнома бўйича векселнинг амал қилиш вақтини узайтириш.

Вексел эътирози — тўлов бўлмаганлигини тасдиқловчи нота-риус томонидан тузилган ҳужжат.

Вексел эгасининг номинал қиймати бўйича жойлаштирилган даромади — йиллик фоиз ставкаси, вексел ва векселнинг номинал баҳоси чиқарилган вақтдан уларни тулагунча бўлган вақт ичидаги кунлар асосида ҳисобланадиган фоизлар.

Вексел эгасининг дисконт баҳоси бўйича жойлаштирилган даромади — номинал баҳо ва қарз суммаси ўртасидаги фарқ.

Вексел сотиб олувчининг даромади — векселнинг номинал ва сотиш баҳоси ўртасидаги фарқ.

Векселнинг йиллик даромадлилиги — қарз муддатидаги векселнинг даромадлилигини вексел берилган санадан уни қоплаш санасигача бўлган кунлар сонига нисбатини йилдаги календар кунлар сонига қўпайтириб ҳисобланади.

Гаровнома — қарздорга тегишли бўлган кучмас мулкнинг гаровга олинганини тасдиқловчи ва кредиторга агар қарз ўз вақтида туланмаса, гаровдаги мулкни сотиш ҳуқуқини берувчи расмий ҳужжат.

Гаровдаги қимматли қоғоз — қарздор олган ссудаси эвазига банкка топширган қимматли қоғоз.

Давлат облигацияси — давлат томонидан чиқарилган ва мамлакат ҳукумати томонидан қафолат берилган облигация.

Девальвация — миллий валюта курсининг расмий равишда пасайтирилиши.

Декурсив фоизлар — ҳисоб ставкаси бўйича ҳисобланадиган фоизлар.

Депозитария — ҳар қандай қимматли қоғозни ёки пул маблағини сақлаш жойи. Улар турли (ячейка, омбор ва ҳ.к.) курунишида бўлиши мумкин.

Депозитлар — банкларга маълум бир муддатга фоиз асосида сақлаш учун берилган пул маблағлари ва қимматли қоғозлар.

Депозитли сертификат — банкда жойлашган депозитларни юридик шахсга нақд пулсиз шаклда тулаш бўйича банк мажбурияти.

Депорт — биржа битимининг бир тури. Бу битимда сотувчи курснинг фарқланиши, қимматли қоғоз ва валюта курсининг пасайиши ҳисобидан маълум бир суммани ишлашни мўлжаллайди.

Дефляция — қимматли қоғозларни сотиш, валютани тартибга солишни кучайтириш, банк фоиз ставкасини ошириш ва бошқа йўллар билан муомаладаги ортиқча пул массасини сунъий равишда қисман қайтариб олиш.

Диверсификация — куплаб ҳар хил қимматли қоғозлар ўртасида қўйилмаларни тақсимлаш.

Дивиденд — акционерлик жамиятининг ўз акционерлари ўртасида тақсимланувчи фойдасининг бир акцияга тўғри келадиган суммаси ёки бир акциядан олинадиган даромаддир.

Дивиденд ставкаси — бир акцияга тўғри келадиган фойда суммасининг унинг номинал баҳосига нисбати.

Дилер — молиявий активлар савдосидаги воситачи; мижознинг ҳисобига ва унинг топшириғи бўйича, шунингдек, ўз ташаббуси билан ўз ҳисобига битимларни бажарувчи, битим суммаси ва ак-

тивларни сотиш ва сотиб олишдаги курс фарқланишидан тушган фойдадан мукофот ҳақи олувчи шахс.

Дисконт — қўшилган қиймат ва бошланғич инвестиция қилинган капитал орасидаги фарқ.

Дисконтлаш — бошланғич (дастлабки) капитални қўшилган қиймат буйича ҳисоблаш. Математик дисконтлаш — фоиз ставкаси асосида дисконтлаш.

Дисконтлаш даври — қарз мажбуриятини қоплашгача қолган муддат.

Дискрет аннуитет — вақти кечиккан туловлардаги кетма-кетлик.

Дискрет фоизлар — аниқ бир даврлар буйича ҳисобланадиган фоизлар.

Доимий аннуитет — тенг туловлар кетма-кетлиги.

Доимий ставка — моҳияти вақт буйича ўзгармасдан қолувчи ставка.

Доу-джонс индустриал (саноат) индекси — Нью-Йорк фонд биржасида ҳисобланадиган кўрсаткич; АҚШдаги 30та йирик саноат корпорациялари акциялари баҳосининг ҳаракатини характерлайди.

Доу-джонс коммунал индекси — Нью-Йорк фонд биржасида ҳисобланадиган кўрсаткич; АҚШдаги 15та газ ва электр таъминоти билан шуғулланувчи компаниялар акциялари баҳосининг ҳаракатини характерлайди.

Доу-джонс облигация индекси — Нью-Йорк фонд биржасида ҳисобланадиган ва 40та эмитент облигациялари баҳосининг ҳаракатини характерлайдиган кўрсаткич.

Доу-джонс транспорт индекси — Нью-Йорк фонд биржасида ҳисобланадиган ва АҚШнинг 20та транспорт корпорациялари акциялари баҳосининг ҳаракатини характерлайди.

Доу-джонс комплекс (умумлаштирувчи) индекси — Доу-Джонс индустриал, транспорт ва коммунал индексларини бирлаштирувчи кўрсаткич, Нью-Йорк фонд биржасида ҳисобланади ва АҚШнинг 65 компанияси акциялари баҳосининг ҳаракатини характерлайди.

Дустона вексел — биринчи шахс томонидан иккинчи шахсга учинчи шахс мажбуриятларини тўлаш учун чиқарилган вексел.

Европача опцион — базис активини фақат келишилган санада (кунда) юбориш ёки сотиш ҳуқуқи.

Ёпиқ тендер кўринишидаги аукцион — сотиб олувчиларнинг шахсий иштирокисиз уларнинг берган таклифларига асосан, қатнашувчилар таклиф этган энг юқори (ёки паст) баҳо бўйича қимматбаҳо қоғозларни, товарларни, мол-мулкни сотишнинг ташкил қилиниши.

Ёпиқ типдаги акционерлик жамияти — кўпчилик акционерларнинг розилиги билан, жамият низомига мувофиқ, акциялар бир шахсдан бошқасига ўтиши мумкин бўлган жамият.

Жами даромад ставкаси — акциялар бўйича жами даромадлилик даражаси.

Жами капитал рентабеллиги коэффиценти — балансдаги ёки соф фойданинг эмитент мулкнинг қийматиغا нисбати.

Жамғарма сертификати — жисмоний шахс томонидан қўйилган жамғармаларни унга нақд пул билан тўлаш бўйича банк мажбурияти.

Женева (векселли ва чекли) — ҳамма қатнашувчи мамлакатлар учун пул айланмасида вексел ва чекларни қўллашнинг умумий тартибини мувофиқлаштирувчи 1930-1931 йилларда Женева шаҳрида тузилган купёқлама халқаро шартномалар.

Жигант — индоссант.

Жиро — индоссамент.

Жират — вексел ўтказиладиган шахс, аниқроғи “А” дилер “Б” дилер номига векселни ўтказса, “Б” дилер жират деб аталади.

Заҳираларнинг айланиш (янгилиниш) коэффиценти — сотилган маҳсулот таннархининг заҳиралар ва харажатларга нисбати.

Заҳира капитал — акционерлик жамияти фойдаси ҳисобига ташкил этиладиган ва кўзда тутилмаган ҳар хил зарарларни, дивидендларни тўлаш учун сарфланадиган капитал.

Заҳирадаги валюта — конвертлаштирилган валюта, халқаро заҳира воситаси ва бошқа мамлакатлар валюта курсини мувофиқлаштириш қуроли сифатида фойдаланиладиган валюта.

Имтиёзли кафолатлар — оддий акция эгаларига олдин сотиб олган қоғозларининг қийматиغا мутаносиб бўлган ҳажмдаги янги акцияларни биринчи навбатда сотиб олиш ҳуқуқини берувчи ҳосилавий қимматли қоғоз.

Инвестиция савдоси — қимматли қоғозларни харидор (сотиб олувчи) таклиф этган максимал (энг юқори) баҳо ва аниқ ишлаб чиқариш программаси шартлари бўйича сотиш.

Инвестиция — молиявий ва реал активларга капитал қўйиш.

Инвестиция банки — асосий фаолияти қимматли қоғозларни жойлаштириш билан банд бўлган муассаса (корхона).

Инвестиция институти — фақатгина қимматли қоғозлар билан шуғулланувчи юридик шахс.

Инвестиция компанияси — қимматли қоғозларни, шу жумладан шахсий қоғозларни босиб чиқишни ташкил этувчи, уларни жойлаштириш, олди-сотдисини ўз номидан ва ҳисобига амалга оширувчи юридик шахс.

Инвестиция консультанти — қимматли қоғозларни чиқариш, жойлаштириш, уларнинг муомаласини ташкил қилиш буйича маслаҳат хизматини кўрсатувчи жисмоний ёки юридик шахс.

Инвестиция жамғармаси — инвестиция компанияси вазифасини бажаради ва индивидуал инвестор билан иш юритади, шунингдек, очиқ ва ёпиқ инвестиция жамғармаларига бўлинади.

Инвестиция хавфи — молиявий қўйилмалардан кутилган даромадни тулиқ ололмаслик ёки зарар куриш эҳтимоли.

Инвестициялаш коэффиценти — шахсий маблағларни эмитент молиявий барқарорлигини характерлайдиган асосий воситалар ва айланмадан ташқаридаги активлар суммасига нисбати.

Инвестор — молиявий активларга даромад олиш мақсадида капитал қўйган жисмоний ёки юридик шахс.

Индоссамент — векселдаги, чекдаги, сертификатдаги тўловни олиш ҳуқуқининг бировга утишини тасдиқловчи қўшимча ёзув.

Индоссант — индоссамент орқали тўлов олиш ҳуқуқини бошқа шахсга ўтказган шахс.

Индоссат — индоссамент орқали тўлов олиш ҳуқуқига эга бўлган шахс.

Инфляция хавфи — пул бирлигининг сотиб олиш қобилияти пасайиши натижасидаги зарарлар.

Ипотека — ссуда олиш учун кўчмас мулк (ер, иморатлар)ни гаровга қўйиш, шунингдек, банк томонидан кўчмас мулкни гаровга олиб бериладиган ипотекали ссуда (ипотекали кредит).

Ипотекали банк — кўчмас мулкни гаровга олиб, узоқ муддатли пул ссудалари бериладиган банк.

Ихтисослашган банк — баъзи бир аниқ операциялар (инвестиция, ипотека, гаровга олиб қарз бериш, омонатни сақлаш ва бошқалар)ни бажарадиган банк.

Ишлаб чиқариш жамғармалари рентабеллиги коэффициенти — балансдаги ёки соф фойданинг асосий воситалар ва моддий айланма активлар суммасига нисбати.

Иқтисодий барометр — бу кўрсаткичнинг узгариши буйича бозор конъюнктураси кузатилади ва ўлчанади.

Капиталнинг замонавий (келтирилган) миқдори — фоизлар ҳисобланган белгиланган усган қийматни берувчи дастлабки капитал.

Касса операцияси — бу операция буйича ҳисоб-китоб битим тузилган кунда ёки битим тузилгандан сунг икки кун утгач амалга оширилади.

Клиринг — қимматли қоғозларни тулаш буйича узаро талабларни қабул қилишнинг нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тизими.

Конвертация қилинадиган облигация — эгаси худди шу эмитентнинг қабул қилинган миқдордаги акцияларига алмаштириши мумкин бўлган облигация.

Конвертация қилинмайдиган (ёпиқ) валюта — валюталар буйича чегараланишлар, валюта алмаштиришни ва валютани олиб келиш — олиб чиқиб кетишлар маън этилган мамлакат валютаси.

Кооператив банк — тижорат банкининг бир тури бўлиб, товар ишлаб чиқарувчиларнинг узаро кредитга ва бошқа банк хизматларига бўлган эҳтиёжларини қондириш учун, уларнинг улушлари асосида тузилган банк.

Корпоративли облигация — ипотека қурилишидаги корпорация мулки гарови билан, кучмас мулкка бўлган ҳуқуқни ўтказиш, ҳар хил дастур ва лойиҳалардан келадиган даромадлар билан таъминланган акционерлик жамиятлари, хусусий корпорациялар томонидан чиқарилган облигациялар.

Котировка варағи — фонд биржасининг қимматли қоғозларнинг жорий баҳоси, уларнинг узгариши ва сотиш ҳажми ҳақидаги сводкаси.

Котировка — қимматли қоғозлар ёки валютанинг курсини (бозор нархини) аниқлаш.

Кросс курс — куп тарқалмаган валюталарнинг иштирокисиз икки валютанинг узаро алмаштириш курси.

Купон — қимматли қоғознинг кесиб олинадиган талон қурилишидаги қисми, у талонда кўрсатилган вақт келиши билан фоиз суммасини олиш ҳуқуқини беради.

Купонли даромад — купон ставкаси ва номинал баҳоси асосида ҳисобланган облигациялар бўйича фоиз суммаси.

Купонли ставка (даромадлилиқ нормаси) — фоиз ставкаси, облигациялар бўйича даврий даромадни аниқлайди ва эмиссияда эълон қилинади.

Куртаж — брокернинг битим суммасидан фоиз кўринишидаги оладиган мукофот пули.

Кўрсатилганда тўланадиган вексел — кўрсатилиши биланоқ тўлаш лозим бўлган вексель.

Кўрсатилгандан сўнг маълум муддат ўтгач тўланадиган вексел — кўрсатилгандан сўнг маълум муддат ўтгач тўланадиган вексел.

Кўрсатувчи облигацияси — эгаси рўйхатдан ўтказилмаган облигация.

Кўрсатувчи сертификати — талаб этиш ҳуқуқини бошқа шахса цессия билан расмийлаштирилмай, ҳужжатни оддий топшириш билан берилади.

Лаж (аживо) — пул белгилари ёки қимматли қоғозлар бозор нархининг уларнинг номинал қийматидан юқори бўлиши (агар паст бўлса дизажио деб юритилади).

Либор — фоиз ўртача ставкаси; либор бўйича Лондон банклари ўз депозитларини бошқа биринчи даражали банкларга жойлаштирадилар, ҳар куни соат 11 да бу жараён қайд этилади ва бошқа банклар учун, айниқса халқаро битимлар тузишда кредитлар бўйича фоизлар белгилашда мўлжал бўлиб хизмат қилади.

Ликвидлик — активлардан тулов воситаси сифатида фойдаланиш ёки уларни тулов воситасига айлантириш имконияти.

Ликвидли маблағлар — фирмаларнинг тезда сотиш мумкин бўлган активлари: пул воситалари, банк депозитлари, қимматли қоғозлар, шунингдек ушбу бозор конъюнктурасида осон сотиш мумкин бўлган моддий айланма маблағлар.

Листинг — қимматли қоғозларни уларнинг сифатини баҳоловчи бир қатор критериялар асосида биржа рўйхатига киритиш.

Локо — чет эл валютаси ёки қимматли қоғозларнинг олдсотди битими, бу битим бўйича нақд пулли ҳисоб-китоб ушбу битим тузилган биржада амалга оширилади.

Маклер — фонд ва валюта биржаларида битимлар тузишдаги воситачи, операцияларни мижоз ҳисобига амалга оширади ва битим суммасидан маълум бир миқдорда мукофот олади.

Маржа — харидор ва сотувчи нархлари ўртасидаги фарқ, битим қатнашчиларининг олишлари мумкин бўлган даромадлари ҳажмини характерлайди.

Маржали операция — инвестор харидини қимматли қоғозлардан келадиган келгусидаги даромадлар ҳисобида қисман кредитлаш.

Марказий (эмиссион) банк — мамлакатнинг барча кредит тизимини бошқарувчи, пул бирликларини муомалага чиқариш ва уларни муомаладан қайтариб олиш бўйича ягона (монопол) ҳуқуқга эга бўлган банк.

Маркет-мейкер — молиявий муассаса, ҳар хил валюталарни сотиш ва сотиб олиш курслари котировкасини амалга оширади ва улар бўйича битимларга киради.

Маҳаллий облигация — ҳукуматнинг маҳаллий органлари томонидан чиқариладиган ҳокимият кафолати билан таъминланган облигация.

Молиявий бозор — банк, фонд биржалари ва бошқа молия-кредит муассасалари тўплами, улар орқали пул капитали қайта тақсимланади.

Молиявий вексел (нотовар) — молиявий операцияларга хизмат кўрсатувчи вексел.

Молиявий қўйилмалар рентабеллиги — қимматли қоғозлар ва ҳиссали қатнашув даромадларини эмитентнинг молиявий қўйилмалари қийматига нисбати.

Мониторинг — бозорнинг аҳволи ва ривожланиш йўналиши устидан кузатиш.

Матория — қарз мажбуриятлари туловини аниқ бир муддатга (ёки муддатсиз) суриш ҳақида расмий билдириш.

Муайян кун учун вексел — тўлаш муддати аниқ бир кунга белгиланган вексел.

Муддати орқага сурилган аннуитет — муддати дарров бошланмай диган рента.

Муддатли сертификат — сертификат берилган кун ва маблағни ёки депозитни талаб этиш куни кўрсатилган сертификат.

Муддатсиз облигация — қарзни тўлаш имконияти кўзда тутилган, лекин тўлаш муддати кўрсатилмаган облигация.

Мураккаб фоизлар — ҳисобланиши биланоқ тўланмайдиган, балки бошланғич (дастлабки) капитал суммасига қўшиладиган фоизлар; бунда мураккаб фоизлар ҳисоблаш базаси ҳар бир ҳисоблаш даври бўйича қўпайиб боради.

Мустақиллик (автономия, хусусийлик коэффиенти) — эмитент мулки қийматидаги унинг молиявий барқарорлигини характерловчи шахсий маблағлари улуши.

Мутлоқ ликвидлик коэффиенти — пул маблағлари ва қисқа муддатли молиявий қўйилмалар суммасининг эмитентларнинг тўлов қобилиятини характерлайдиган қисқа муддатли қарз мажбуриятлари суммасига нисбати.

Номинал баҳо — қимматли қоғоз бланкасида қайд этилган, акционерлик жамияти низом капитали миқдорини ёки заёмни чиқарилган қоғозлар сонига нисбати билан аниқланадиган баҳо.

Номинал ставка — фоизларнинг йилда бир неча марта даврий тўланишидаги мураккаб фоизлар йиллик ставкаси.

Нотификация — вексел ушловчисининг вексел мажбурияти бўлган ҳамма томонларга тўловдан бош тортганлиги ёки векселни акцептламаслиги ҳақида билдириши.

Облигация — эмитентга қарз берилганини тасдиқловчи ва эгасига қатъий белгиланган фоиз шаклида даромад келтирувчи қимматли қоғоз.

Облигация эгасининг купон даромади — купон ставкаси ва қимматли қоғознинг номинал баҳоси асосида ҳисобланган фоизлар.

Облигация эгасининг қўшимча даромади — қимматли қоғозни сотиб олиш ва қоплаш баҳоси уртасидаги фарқ билан аниқланадиган капиталнинг қўшимча ўсиши ёки камайиши.

Облигация эгасининг жами даромади — купон ва қўшимча даромаднинг суммаси.

Облигация сотиб олувчининг даромади — қимматли қоғоз сотилган кундан навбатдаги “фоиз тўлаш кунигача” бўлган кунлар асосида ҳисобланган купон даромадининг бир қисми.

Облигациянинг даромадлиги — купон даромади суммасини қимматли қоғозни сотиб олиш баҳосига нисбатининг фоиздаги ифодаси.

Облигациянинг қўшимча даромадлиги — қўшимча даромад суммасини қимматли қоғоз сотиб олиш баҳосига нисбатининг фоиздаги ифодаси.

Облигациянинг жами даромадлиги — жами даромад суммасини қимматли қоғозни сотиб олиш баҳосига нисбатининг фоиздаги ифодаси.

Облигациясиз қарз (заём) — давлат қарзининг бир формаси, бунда банклар ҳукуматга ёки маҳаллий органларга облигациялар сотмасдан кредит беради.

Обуна варақаси — эгасининг исми, отасининг исми, турар-жойи, сотиб олган қимматли қоғозлар сони, уларнинг номинал ва сотиш нархи кўрсатилган биринчи инвесторлар реестри.

Овернайт операцияси — валюта операцияси, бунда ҳисоб-китоб битим тузилган кунда ёки эртасига амалга оширилади.

Оддий фоизлар — доимий база асосида ҳисобланадиган ва ҳисобланиши биланоқ туланадиган фоизлар.

Оддий вексел (хусусий вексел, соло вексел) — ёзма ҳужжат, бунда вексел берувчининг (қарздорнинг) оддий, ҳеч қандай шартсиз мажбуриятлари акс эттирилиб, маълум миқдордаги пул суммаси маълум муддатда, маълум жойда вексел эгасига ёки унинг буйруғи билан бошқа шахсга тўланиши кўрсатилади.

Олтин-валюта заҳиралари — марказий банкдаги олтин ва чет эл валюталарининг расмий захираси.

Олтин заҳира — мамлакатнинг марказий эмиссия банки ёки хазинасида қўйма (ёмби) ва танга шаклида тўпланган олтин захира жамғармаси, халқаро туловларда заҳира сифатида фойдаланилади ва валюта барқарорлигини таъминлаш воситаларидан бири бўлиб ҳисобланади.

Опцион — эгасига битимда келишилган баҳода, белгиланган муддатда активларни сотиб олиш ва сотиш ҳуқуқини беради.

Опцион бажарилиши баҳоси — опцион шартномасида келишилган базис активи баҳоси.

Опцион даромадлиги — даромад суммасининг опцион баҳосига нисбатининг фоиздаги ифодаси.

Опцион мукофот баҳоси — опцион сотиб олган шахснинг эмитентга, опцион бажарилиши баҳосига қарши тўлайдиган баҳоси.

Опцион операцияси — етказиб бериш санаси аниқ бир кун бўлиши, шунингдек ноаниқ кун ҳам бўлиши мумкин бўлган тезкор валюта операцияси.

Опцион эгасининг даромади — потенциал даромад ва опцион баҳоси ўртасидаги фарқ.

Опцион эгасининг потенциал даромади (опцион ички қиймати) — базис активнинг жорий курс баҳоси ва опцион амалга оширилиши баҳоси ўртасидаги фарқ.

Оралиқ қоплаш коэффиценти — қисқа муддатли молиявий қўйилмалар ва дебиторлик қарзларининг қисқа муддатли қарз мажбуриятлари суммасига нисбати.

Ордер — ўз эгасига компанияларнинг қўшимча акциялари, облигациялари ва бошқа молиявий активларини сотиб олиш ҳуқуқини берадиган ҳосилавий ҳужжат. Бу сўзнинг бошқа маънолари ҳам бор.

Очиқ аукцион — харидорларнинг шахсий иштирокида, савдо жараёнида таклиф этилган энг юқори баҳо бўйича қимматбаҳо қоғозларни, товарларни, мол-мулкни сотишнинг (олишнинг) ташкил қилиниши.

Очиқ типдаги акционелик жамияти — шундай жамиятки, бунда унинг акциялари бир шахсдан бошқа шахсга акционерларнинг розилигисиз ўтиши мумкин.

Паритет — валюталарнинг сотиб олиш қобилиятини тенглаштирадиган алмаштириш (валюта) курси даражаси.

Перманент капитали — корхона молиявий барқарорлигини характерлайдиган маблағ суммаси.

Перманент капитал рентабеллиги коэффиценти — балансдаги ёки соф фойданинг ўз ва узоқ муддатли қарз маблағларига нисбати.

Портфелли бошқариш шартномаси — мижоз томонидан инвестиция институтга маълум даромад келтирувчи қимматли қоғозлар мажмуасини яратиш, топширилади ва ушбу мажмуани шундай ҳолатда тутиб туриш керакки, келган даромад қандайдир даражадан паст бўлмасин.

Постумерандо (оддий) аннуитет — давр охирида тўланадиган рента.

Прайм-рейт ставкаси — ссудалар буйича тижорат банкларининг биринчи табақали қарз олувчиларга таклиф қиладиган минимал ставкалари.

“Пул” ташкил қилиш — айрим қимматли қоғозларнинг катта тупламларини сотиб олиш, шу жумладан, акциялар назорат пакетини харид қилиш.

Реал активлар бозори — моддий ресурсларнинг олди-сотди механизми.

Регресс — вексел, чек эътирози қабул қилинаётганда, уларга туланган суммани қоплаш ҳақидаги тескари талаб.

Реинвестиция — ҳамма дивидендларни ёки фоизларни ёки уларнинг бир қисмини бошқа қимматли қоғозларга ёки бизнесга сарфлаш.

Рейтинг — қимматли қоғоз ёки унинг эмитентининг сифат ва ишончлилик жадвалидаги ўрни. Қимматли қоғоз сўзини бошқа сўзга алмаштириш мумкин, бундан мазмун ўзгармайди.

Рендит — дивиденд суммасининг акциянинг сотиб олиш баҳосига нисбати.

Рента аъзоси — туловлар оқимидаги ҳар бир алоҳида тулов миқдори.

Рента даври — икки тулов ўртасидаги вақт интервали.

Рента муддати — молиявий рентанинг бошланишидан унинг охири даври тугагунгача бўлган вақт.

Рентабеллик — эмитент фаолияти фойдалилигининг характеристикаси (бир неча турда ҳисобланиши мумкин).

Репатриация — облигация заёмларининг уларни чиқарган мамлакатга қайтиши, бу облигацияларни чиқарган давлат уларнинг чет эллардаги эгаларидан сотиб олиш йўли билан амалга оширилади.

Репорт — биржа битимларидан бири, бунда қимматли қоғоз ёки валюта маълум муддат ўтгач анча юқори курс буйича қайта сотиб олиш шарти билан сотилади.

Римесса — чет эл валютасидаги тулов ҳужжати (тратта, чек, пул ўтказмалари), қарздор уни миллий валютага учинчи шахсдан сотиб олади ва чет эллик кредиторга қарзни тулаш учун юборди.

Самарали ставка — номинал ставка буйича бир йилда бир неча марта фоизлар устамаси ҳисобланиб, олинган натижа устама ҳисоб-

лаш даврлари сонига бўлингандаги молиявий натижага тенг бўлган мураккаб фоизли йиллик ставка.

Своп операцияси — бир вақтнинг ўзида спот курси бўйича валютани сотиб олиш ёки сотиш билан бирга бир вақтнинг ўзида худди шу валютани форвард курси бўйича сотиш ёки сотиб олиш.

Сертификат — пул воситаларининг эмитент номида эканлигини тасдиқловчи ёзма гувоҳнома.

Сертификат даромадлилиги — даромад суммасининг қимматли қоғозни сотиб олиш баҳосига нисбатининг фоиздаги ифодаси.

Сертификат-жамбо — жуда катта суммага ёки акцияларнинг йирик партиясига берилган сертификат.

Сертификат сотиб олувчининг дисконт баҳоси бўйича жойлаштирилган даромади — қимматли қоғознинг номинал ва сотиш баҳоси ўртасидаги фарқ.

Сертификат сотиб олувчининг номинал баҳо бўйича жойлаштирилган даромади — сотиш вақтида амал қилаётган бозор ставкаси, қимматли қоғозни қоплаш муддатигача қолган кунлар ва номинал баҳо асосида ҳисобланган фоизлар.

Сертификат эгасининг дисконт баҳо бўйича жойлаштирилган даромади — қоплаш ва дисконт баҳоси ўртасидаги фарқ.

Сертификат эгасининг номинал баҳо бўйича жойлаштирилган даромади — қимматли қоғознинг номинал баҳоси ва сертификат чиқарилган муддат, йиллик фоиз ставкаси асосида ҳисобланган фоизлар.

Синдикат эмиссияси — заёмларни биргаликда жойлаштириш учун корхоналар ёки банклар ўртасидаги вақтинчалик келишув.

Сотиш (маҳсулотни) рентабеллиги коэффиценти — балансдаги ёки соф фойданинг маҳсулот сотишдан тушган маблағга нисбати.

Сотувчи курси — валютани сотиш учун қабул қилинган валюта курси.

Сотувчи опциони (пут) — базис активини аниқ бир кунда аниқ баҳо бўйича етказиб беришдан воз кечиш мумкинлиги шарти билан юбориш ҳуқуқи.

“СП-500” индекси — “Стэндард энд Пуэрз” мустақил компанияси томонидан ҳисобланадиган ва АҚШнинг 500 компанияси акциялари баҳосининг ҳаракатини характерлайдиган кўрсаткич.

Спот (кассали) курси — бир мамлакат валюта қийматининг, битим тузилган пайтда қабул қилинган, бошқа мамлакат валюта

бирлиги куринишидаги ифодаси. Бу курс буйича валюта уша куни (сотилган кун) ёки икки кун ичида олган шахс счётига утказилиши шарт.

Спот операцияси — ҳисоб-китоб битим тузилган кундан кейинги икки кун мобайнида битим тузилган кунда қайд этилган курс буйича амалга ошириладиган валюта операцияси.

Ставка — фоиз суммасининг коэффициентларда ёки фоизларда ифодаланган баъзи бир асос капиталга нисбати.

Сузувчи ставка — аниқ миқдори номаълум булган ставка.

Таклиф баҳоси — сотувчи томонидан урнатилган баҳо.

Талаб баҳоси — харидор томонидан урнатилган баҳо.

Тармоқ банки — аниқ бир тармоқ (саноат, савдо, қишлоқ хўжалиги)га хизмат курсатувчи банк.

Тезкор аннуитет — муддати дарров бошланадиган рента, масалан, контракт фаолияти бошланиши биланоқ.

Тендер — бирор бир ишлаб чиқариш, молиявий, савдо ва ҳ.к. операциясини амалга ошириш учун талабгорлар орасидан энг самарали лойиҳани ажратиб олиш (ёки талабгорни конкурсда ютиб чиқиши).

Тижорат банки — акционерлар, таъсисчиларнинг бўш маблағларини ихтиёрий бирлаштириш йули билан ташкил қилинган банк.

Тижорат (сода) фоизлар — қисқа муддатли фоизлар, 360 кунга тенг булган вақт базаси асосида ҳисобланади.

Товар-моддий бойликларнинг ликвидлилик коэффициенти — захиралар ва харажатлари суммасини эмитентнинг туловга қобилиятлигини характерловчи қисқа муддатли мажбуриятлар суммасига нисбати.

Товарли вексел — товарли битимга хизмат курсатувчи вексель.

Трансферт — чет эл валютасини ёки олтинни бир мамлакатдан бошқасига утказиш; эгасининг номи ёзилган қимматли қоғозларга эгалик қилиш ҳуқуқини бир шахсдан бошқасига бериш.

Трансферт операцияси — валюта билан давлат чегараларини кесиб утмай кредит линияларини очиш буйича молиявий битим.

Трассант — утказма векселни берувчи.

Трассат — утказма вексел буйича туловчи.

Тратта — утказма вексел.

Траст компанияси — депозитария вазифаси ва капитал эгасининг ишонч қоғози бўйича унинг маблағини бошқаришни биргаликда олиб боровчи инвестиция институти.

Трејдер — биржа савдо залидаги брокер фирмасининг вакили.

Туганмас ёки асрий аннуитет — узоқ муддатли молиявий ҳисобкитоблар, бунда молиявий операциялар муддати жуда узун бўлиб, муайян (конкрет) бир муддат билан белгиланмайди, масалан, облигация бўйича чегараланмаган муддатларда фоизлар тўлаш.

Тўлиқ котировка — сотувчи ва харидорнинг курсларини аниқлаш.

Тўлов муддати берилган кундан бошлаб ҳисобланадиган вексел — вексел тузилган кун ёки санадан бошлаб тўлов муддати ҳисобланадиган вексел.

Тўловлар оқими — вақт бўйича тақсимланган куплаб тўлов ва тушумлар.

Тўхтовсиз аннуитет — бу шундай тўловлар кетма-кетлигики, улар жуда тез-тез тўланади ва уларни тўхтовсиз деб қараш мумкин.

Тўхтовсиз фоизлар — чексиз кам давр учун ҳисобланадиган фоизлар.

Тўғри котировка — чет эл валютаси бирлиги қийматини миллий пул бирлигида баҳолаш.

Узоқ муддатли облигация — 7 йилдан 30 йилгача муддатга чиқарилган облигация.

Узоқ муддатли фоизлар — бир йилдан куп муддатли инвестиция бўйича ҳисобланадиган фоизлар.

“Уилшир-5000” индекси — “Уилшир ассошиэйтс” компанияси томонидан ҳисобланадиган ва Нью-Йорк фонд биржасида котировка қилинадиган ва биржадан ташқаридаги оборотда бўлган 5000 компания акциялари баҳосининг ҳаракатини характерлайдиган кўрсаткич.

Умумий қоплаш коэффиценти — пул маблағлари, қисқа муддатли молиявий қўйилмалар, дебиторлик қарзлари, захиралар ва харажатлар суммасининг қисқа муддатли қарз мажбуриятлари суммасига нисбати.

Универсал банк — банк операцияларининг ҳамма турларини бажарувчи банк.

Низом капитали — акционерлик жамиятини тузиш пайтида акционерлар томонидан киритилган пул маблағлари ва моддий тушумлар, шунингдек акцияларни тулаш ҳисобига номоддий активлар тушумлари йиғиндиси.

Устама ёзиш даври — фоизлар ҳисобланадиган вақт булагидир.

“Уэлью лайн” индекси — Нью-Йорк фонд биржасида котировка қилинадиган ва биржадан ташқаридаги оборотда бўлган 1700 компания акциялари баҳосининг ҳаракатини характерлайди.

“Файненшел таймс” индекси — “Файненшел таймс” рўзномаси томонидан нашр этиладиган Лондон фонд биржасида котировка қилинадиган 30та компаниянинг акциялари ҳаракатини характерлайдиган курсаткич.

Фиксинг — ҳар бир валюта бўйича талаб ва таклифни таққослаш йўли билан банклараро курсни қайд қилиш ва аниқлашдан иборат бўлган котировка қилиш процедураси.

Фоиз кўни — облигациялар бўйича купон даромадни тулаш.

Фоизлар (фоиз пуллари) — пул маблағини инвестиция қилишдан тушган даромаднинг мутлоқ миқдори.

Фоизлар капитализацияси — мураккаб фоизлар ставкаси бўйича капиталнинг қўшимча (ўсиши) кўпайиши.

Фоиз ставкаси — фоизлар суммасининг бошланғич капиталга нисбати.

Фонда биржаси — асосий фаолияти қимматли қоғоз операциялари билан боғлиқ бўлган ташкилот.

Форвард маржаси — форвард курсини ҳисоблашда спот курсидан айриладиган (қўшиладиган) мукофот (дисконт).

Форвард (аутрайт) курси — битим тузилган пайтдаги спот курси, у мукофот ҳажмига кўпайган ёки валютани келгусидаги аниқ кунга етказиб беришни ҳисобга олган ҳолда дисконт ҳажмига камайтирилган бўлади ёки спот курсга форвард очколарини қўшиш орқали аниқланади.

Форвард операцияси — ҳисоб-китоб битим тузилган кундан кейинги иккидан ортиқ кун мобайнида битим тузилган кунда қайд этилган курс бўйича амалга ошириладиган тезкор валюта операцияси.

Форфейт операцияси — кредитга товар сотиб олиш битими, банк томонидан векселлар портфели ҳисоби йўли билан молиялаштирилади, харидор сотувчига векселларни тулайди.

Фьючерс контракти — молиявий активларни келишилган келгусидаги муддатда, контракт тузишда қабул қилинган баҳо бўйича олиш-сотиш ҳақидаги мажбурият.

Халқаро валюта фонди — валюта соҳасидаги ҳамкорлик ва халқаро савдони ривожлантиришга кумаклашадиган давлатлараро валюта-кредит ташкилоти.

Харидор курси — валютани сотиб олиш учун қабул қилинган валюта курси.

Харидор опциони (колл) — базис активини аниқ бир кунда аниқ баҳо бўйича хариддан воз кечиш мумкинлиги шарти билан олиш ҳуқуқи.

Хеджирлаш — валюта курси ёки қимматли қоғоз қийматининг келгусидаги ўзгариши хавф-хатари эҳтимолини кўзда тутувчи битимлар тизими.

Холдинг компанияси — бошқа компаниялар фаолиятини бошқариш ва назорат этиш мақсадида уларнинг акциялари контрол пакетларига эга бўлган компания.

Хусусий вексел — корпорация, тижорат банки, молиявий гуруҳнинг қарз мажбуриятлари.

Цедент — цессияни расмийлаштиришда депозит сертификати бўйича талаб этиш ҳуқуқини бошқа шахсга берган шахс.

Цессионарий — цессияни расмийлаштиришда депозит сертификат бўйича талаб этиш ҳуқуқини қўлга киритган шахс.

Цессия — депозит сертификатнинг орқа томонидаги иккиёқлама шартнома, бунда талаб этиш ҳуқуқини биринчи шахсдан иккинчисига бериш ҳужжат бўйича расмийлаштирилади.

Цессияли банк сертификати — эгасининг исми-шарифи ёзилган сертификат. Уни масъул шахс томонидан банк сертификатлари билан боғлиқ операцияларни бажариш учун ваколатланган икки шахс имзолайди ва масъул шахс муҳри билан тасдиқланади.

Чегараланган аннуитет — аъзолар сони чегараланган рента.

Чек — унда кўрсатилган сумма ҳеч қандай шартсиз тўлаш тўғрисидаги банкга берилган фармойиш.

Чин аннуитет — шартсиз тўланиши лозим бўлган рента, масалан, кредитларни қоплаш.

Эгасининг номи ёзилган акция — акция эгаси ҳақидаги маълумотлар жамият акционерлари ҳисоб-китобида қайд этилган бўлади.

Эгасининг номи ёзилган облигация — эгаси ҳақидаги маълумотлар қайд этилган облигация.

Экаунтинг — қимматли қоғозлар эмитентини молиявий активлигининг ёритувчи курсаткичларини ҳисоблаш.

Эквивалент ставка — бир бутун дастлабки капитал ва инвестиция муддатида бир хил молиявий натижага олиб келувчи ставкалар.

Эмиссион баҳо — бу баҳо буйича ҳар қандай қимматли қоғоз ёки валюта биринчи марта жойлаштирилади.

Эмиссия — қимматли қоғозлар чиқариш.

Эмиссия шартномаси — банк (ёки бошқа молиявий бошқарма) ва эмитент ўртасидаги қимматли қоғозларни бирламчи жойлаштириш ҳақидаги шартнома.

Эмитент — қимматли қоғозлар чиқаришни амалга оширувчи юридик шахс.

Эмитент рейтингини баҳолаш — эмитентнинг молиявий барқарорлигини, туловга қобилиятли эканлигини, ишга фаоллигини баҳолаб, улар (қўйилган баллар) асосида эмитентнинг умумий рўйхатда тутган ўрни аниқланади.

Эмитентнинг молиявий барқарорлиги — инвесторларнинг манфаатини молиявий хавфдан сақлаш даражаси характеристикаси.

Эмитентнинг тулов қобилияти — эмитентнинг қисқа муддатли қарз мажбуриятларини ўзининг ликвид маблағлари билан тўлаш имконияти.

Эркин конвертлаштириладиган валюта — ҳар қандай чет эл валютасига чегараланмаган тарзда алмаштирадиган ва бошқа мамлакатларга эркин ўтказиладиган валюта.

Эътирозли вексел — нотариус томонидан вексел суммасининг белгиланган вақтда туланмаганлиги курсатилган қарз мажбурияти.

Япон никкей ўртача индекси — Токио фонд биржаси томонидан ҳисобланадиган ва Япониянинг 225 та фирмаси акциялари баҳосининг ҳаракатини характерлайдиган курсаткич.

Ўзгарувчан аннуитет — вақт давомида қандайдир қонун асосида ўзгарувчи туловлар кетма-кетлиги, масалан, арифметик ёки геометрик прогрессия буйича ёки носистематик ўзгариш.

Ўзгарувчан ставка — моҳияти вақт давомида ўзгариб турувчи белгиланган ставка.

Ўз маблағлари рентабеллиги коэффиценти — сотилган маҳсулотдан тушган маблағни ўз маблағлари суммасига нисбати.

Ўз маблағлари рентабеллиги коэффиценти — баланслаги ёки соф фойданинг эмитентнинг ўз маблағлари суммасига нисбати.

Ўртача муддатли облигация — 3 йилдан 7 йилгача муддатга чиқарилган облигация.

Ўсган қиймат — бошланғич инвестиция қилинган капитал ва фоизлар суммаси йиғиндиси.

Ўтказма вексел (тратта) — вексел берувчининг қарздор-туловчига маълум миқдордаги пул суммасини маълум муддатда ва маълум жойда тулаш ҳақидаги шартсиз буйруғи ифодаланган ёзма ҳужжат. Бу ҳужжатда қарзни бошқа шахсга тулаш ҳақидаги буйруқ ҳам акс этиши мумкин.

Қайта молиялаштириш — давлатнинг эски қарзини қоплаш учун янги қимматли қоғозларни чиқариб, уларни жойлаштиришдан келган маблағларни эски қарзни қоплашга сарфлаш билан боғлиқ бўлган иқтисодий операция.

Қарз (заём) — шартнома бўйича томонлардан бири бошқасига қарзни қайтариш ва фоиз олиш шарти билан маблағни беради.

Қарз муддатидаги векселнинг даромадлилиги — даромад суммасининг қарз суммасига нисбатининг фоиздаги ифодаси.

Қарз қоғози конверсияси — қарз қоғози шартларини ўзгартириш ёки олдин чиқарилган қарз қоғозининг муддати ва фоиз ставкаси ҳажмини ўзгартириш мақсадида янги қарз қоғози билан алмаштириш.

Қарздорлик коэффиценти — қарз суммасининг эмитентнинг молиявий барқарорлигини характерлайдиган шахсий маблағлари суммасига нисбати.

Қимматли қоғоз — акционерлик жамияти капиталида ҳисса борлигини ёки пул қарзга олинганлигини тасдиқловчи ва эгасининг маълум даражада даромад олишини тасдиқловчи юридик ҳужжат.

Қимматли қоғознинг ёпилиш баҳоси — шундай баҳоки, бу баҳо бўйича маълум қимматли қоғоз олди-сотдисининг охириги битими амалга оширилади.

Қимматли қоғознинг очилиш баҳоси — маълум қимматли қоғозни сотиш бўйича биринчи тузилган битим.

Қимматли қоғозлар бозори — савдо капитали бағрида пайдо бўлган булиб, эмитентларнинг қимматли қоғозларни чиқариши,

уларни жойлаштириши, муомаласи ва самарадорлигини таъминловчи тўлиқ тизим тушунилади.

Қимматли қоғозларнинг бирламчи бозори — эмитент қўлидан инвестор қўлига ўтишни таъминловчи эндигина чиқарилган қимматли қоғозларни жойлаштириш механизми.

Қимматли қоғозларнинг иккиламчи бозори — олдин сотилган қимматли қоғозларни талаб ва таклифдан келиб чиққан ҳолда қайта олди-сотдисини ташкил қилиш ва таъминлаш механизми.

Қимматли қоғозларнинг ташкилий бозори — қимматли қоғозлар операциялари билан шуғулланувчи фонд биржалари, товар-хонаш ё биржаларининг фонд бўлимлари, инвестиция ва бошқа молиявий институтлар, улар белгилаган тартибда қимматли қоғозларнинг эркин савдосини амалга оширувчи брокерлар, маклерлар ва диллерлар ташкилий ва умумий тизими.

Қимматли қоғозларнинг ноташикий (“куча”) бозори — қимматли қоғозларнинг дилерлар орқали турли (кучада, телефон, телефакс ва ҳ.к.) йўллар билан сотилиши.

Қимматли қоғозлар бозори конъюнктураси — бозорнинг жорий пайтдаги ҳолати ва уни ривожлантириш тенденциялари.

Қимматли қоғозлар муомаласи — бирламчи жойлаштириш ва қимматли қоғозларнинг иккиламчи бозордаги олди-сотдиси.

Қимматли қоғозлар портфели — аниқ бир мақсадга, масалан, инвестициялар даромадлилиги кафолатига эришиш учун қимматли қоғозларни тўплаш.

Қимматли қоғозлар чиқаришни конструирлаш — эмитент молиявий аҳволини (ҳолатини) баҳолаш, қоғозларни чиқариш ҳажмини ва уларни жойлаштириш усулларини аниқлаш.

Қимматли қоғозларга обуна — обуна варақаси билан расмийлаштирилган ҳолда, қимматли қоғозларни жойлаштириш (тарқатиш). Обуна ёпиқ (олдиндан аниқ инвесторлар ичида) ва очиқ (чегараланмаган ҳолда) бўлади.

Қимматли қоғозларни қоплаш — эмитент томонидан қарз мажбуриятларини муддатида ва қоғозларни чиқариш шароитида келишилган баҳо буйича сотиб олиш.

Қимматли қоғознинг ишончлилиги — даромадни кам олиш ёки инвестиция қилинган капитални йўқотиш хавфи даражаси.

Қисман конвертациялаштириладиган — валюта операцияларининг айримларида ва валюта эгаларининг айрим категориялари учун алмаштириладиган валюта.

Қисқа муддатли облигация — 3 йил муддатга чиқарилган облигациялар.

Қисқа муддатли фоизлар — бир йилдан кам муддатли инвестиция буйича ҳисобланадиган фоизлар.

Қоплаш баҳоси — қарз мажбуриятини қоплашдаги баҳо.

“Қуёнлар” (зайцы) — нобиржавий қимматли қоғоз воситачиси булиб, кенг оммага маълум бўлмаган, ишончсиз, расмий рўйхатга олинмаган, таваккалчилик асосида иш тутувчи брокерлар.

Ҳазиначилик вексели — давлатнинг қарздорлик мажбурияти.

Ҳисоб ставкаси — фоизлар суммасининг ўсган қийматга нисбати.

Ҳудудий банк — алоҳида регион (маҳаллий, халқаро) эҳтиёжларига хизмат кўрсатувчи банк.

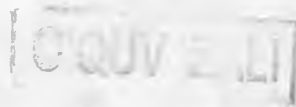
“100 акция” индекси — Лондон фонд биржаси томонидан ҳисобланадиган ва Англиядаги 100та фирма акциялари баҳосининг ҳаракатини характерлайдиган кўрсаткич.

[ОҚУВ ҲАҚИ]

[C O Q U V Z A L I]

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Узбекистон Республикаси "Давлат статистикаси тугрисида"ги Қонуни. Узбекистон Республикаси Олий кенгашининг Ахборотномаси, №9. (1209), Т., 1993.
2. Государственная программа перехода Республики Узбекистан на принятую в международной практике системы учета и статистики. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан от 24 августа 1994г. Ж. "Экономика и статистика", 1995 г., №1-2.
3. Руководство по статистике Государственных финансов. МВФ, 1995.
4. Руководство по статистике Государственных финансов. Аннотированный план-проект. Август, 1996. Стат. управление. МВФ.
5. Бюджетная классификация. Указания по применению. М., "Приор", 2000.
6. Национальные счета в переходной период. UNStat, 1995.
7. International Finance Statistics. IMF., ойлук нашр.
8. Government Finance Statistics Yearbook, vol. XXIV, 2000 (IMF)
9. Т.Дж. Уотмен, К.Паррамоу. Качественные методы в финансах. (Пер. с англ.) "Финансы и статистика", 1999.
10. Симчера В.М., Шадиев Х.А. Основы коммерческих расчетов. М., НАКИ-ОЦ, 1994г.
11. Стиглиц Дж. Ю. Экономика государственного сектора (Пер. с англ.) М.: МГУ: Инфра-М, 1997.
12. U.S. Census Bureau. Statistical Abstract of United States. 1999.
13. World Economic and Financial surveys. World Economic Outlook. May 1998. IMF.
14. Budget Memorandum, 1998. Abridged Edition Ministry of Finance, The Netherland.
15. Money and Banking Statistics Seminar. April 28 - May 16, 1997. Vienna. Austria.
16. Entering the 21st Century. World Development Report 1999/2000.
17. Статистика финансов. Под ред. В.Н. Салина. М., "ФиС", 2000.
18. Четыркин Е.М. Методы финансовых и коммерческих расчетов. М.: Дело ЛТД, 1995.
19. Рябкин В.А. Актуарные расчеты. М.: Финстатинформ. 1996.
20. Кочович Е. Финансовая математика. Пер с серб. М., ФиС, 1996.

Уқув нашри

Шодиев Ҳамид Азимович
иқтисод фанлари доктори, профессор
Ҳамроев Мухтор
иқтисод фанлари номзоди, профессор

МОЛИЯ СТАТИСТИКАСИ

Абу Али ибн Сино номидаги тиббиёт нашриёти, Тошкент, Навоий кучаси, 30.

Муҳаррир *А. Ирисбоев*
Техн. муҳаррир *В. Мешчерякова*
Бадий муҳаррир *Ф. Матёқубов*
Мусахҳиҳ *С. Абдунабиева*

Н/К

Босишга 25.02.2002 да рухсат этилди. Бичими 60×90¹/₁₆. Офсет қоғози.
Офсет босма. Адабий гарнитура. Шартли босма табоқ 18,0. Шартли бўёқ
оттиски 18,5. Нашр босма табоқ 16,71. 91—2001-рақамли шартнома.
Жами 3600 нусха. 36-рақамли буюртма. Нархи шартнома асосида.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитаси ҳузуридаги
Тошкент китоб-журнал ишлаб чиқариш фабрикасида босилди.
Тошкент, Юнусобод даҳаси, Муродов кўчаси, 1.

**АБУ АЛИ ИБН СИНО НОМИДАГИ
ТИББИЁТ НАШРИЁТИ**

Нашриёт қуйидаги китобларни сотувга чиқарди:

- ❖ **Ўзбегимнинг баҳодири** (бокс буйича жаҳон ва Олимпиада чемпиони М.Абдуллаев ҳаёти ҳақида ҳужжатли қисса).
10,0 б.т., 5000 нусха.
- ❖ **Аҳмедов Р. Клиникагача булган хирургия.**
14,0 б.т., 2000 нусха.
- ❖ **Назирова Ф.Г., Агзамходжаев С.С.** Стандарты оказания медицинской помощи на догоспитальном этапе.
6,0 п.л., 2000 экз.
- ❖ **Бекназаров Ж.** Она ва бола таянчи.
5,4 б.т., 5000 нусха.
- ❖ **Сулаймонов А. ва б.** Болалар хирургияси.
38,0 б.т., 2000 нусха
- ❖ **Қодиров У.** Болалар физиологияси.
8,0 б.т., 3000 нусха.

Шу билан бирга, мактаб ва коллежлар учун дарсликлар, иқтисод ва табиий фанларга оид кўплаб ўқув қўлланмалари, плакатларни харид қилишингиз мумкин.

Нашриёт манзили: 700129 Тошкент, Навоий кучаси, 30
☎ 144-51-72, 144-27-62

65.261

Шодиёв Ҳ., Ҳамроев М.

Ш 74 Молия статистикаси: Молия ва иқтисодиёт олий ўқув юргларининг талабалари учун дарслик. — Т.: Абу Али ибн Сино номидаги тиббиёт нашриёти, 2002. — 288 б.

1. Автордош.

65.261я73

ОСОЛ АШ